

11 КИЇВ-1988

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

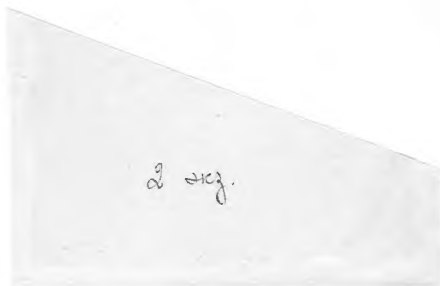
В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Бібліографічні джерела до біографії
Х. Г. Раковського в ЦНБ АН УРСР
ім. В. І. Вернадського
- В. О. Антонов-Овсінко
- Костомаров. Мазепа

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора),
В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора),
С. В. Кузьницький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курісов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко,
В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Паїбудаєвська
М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. І. Сарбей, В. А. Смолій,
В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостянний.

Адреса редакції:
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66 228 52 34

Матеріали у номер готували редактори
С. Г. Архипенко, О. В. Галада, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Кориленко,
В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярмо

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор В. П. Латавченко

Технічний редактор Н. Є. Любка

Коректор Є. І. Міхалова

З'явився до набору 12.09.88. Підл. до друку 26.10.88. БФ 37938. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,8. Укл. фарбо-відб. 14,5. Об'я. вид. арк. 15,95. Тираж 2475 пр. Зам. 0-134.
Ціна 90 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфлітгаз», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 11 (322), листопад, 1988. Інститут історії Академії наук Української ССР. Інститут історії партій при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизма-ленінізму при ЦК КПРС. Научний журнал. Основан з 1937 г. Виходить ежемесячно (на українському мові). Головний редактор М. В. Коваль. Київ, видавельство «Наукова думка». Адрес редакції: 252001 Київ 1, ул. Кірова, 4. Журнальове виробництво РВО «Поліграфлітгаз», 252030 Київ 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 11 (332)

ЛИСТОПАД

1988

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

Грач Л. І. (Сімферополь). Партійні організації Криму в боротьбі за прискорення соціально-економічного розвитку 5

* * *

Курило В. М. В авангарді революційного руху трудящих (До 70-річчя утворення Компартії Буковини) 16

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Чорномаз І. Ш. (Харків), Антоненко С. І. (Харків). Дослідження про профспілки і фабзавкоми України в 1917 р. 28

Житков О. А. (Кіровоград), Мусієнко В. В. Радянська історична література про боротьбу більшовиків України за селянські маси в березні 1917 р.—березні 1918 р. 37

Маркітан Л. П. Бібліографічні джерела до біографії Х. Г. Раковського в ЦНБ АН УРСР ім. В. І. Вернадського 48

ІНТЕРВ'Ю

Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції 56

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

Гарчев П. І. (Сімферополь), Кожекін А. Г. (Сімферополь). Румчерод у боротьбі з контрреволюцією та інтервентами у Бессарабії (кінець грудня 1917 р.—березень 1918 р.) 70

Ван Юнсян (КНР). Валия Великого Жовтня на китайську початкову революцію 81

Редіна Л. В. (Воронішівград). К. Цеткін про Велику Жовтневу соціалістичну революцію 88

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Новак В. М. (Хмельницький). Ударництво й соціалістичне змагання на Південно-Західній залізниці в роки перших п'ятирічок 98

Левенець О. В. Відносини Схід—Захід і позиція Великобританії 103

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Горбань Ю. А. Тема 6. Боротьба партії за побудову соціалізму в СРСР (1926—1941 рр.)	112
--	-----

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

*Матеріали до біографій визначних діячів
Жовтневої революції й громадянської війни на Україні*

В. О. Антонов-Овсієнко	126
----------------------------------	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Панченко П. П., Григоренко О. П. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). 60-річ- чя МТС	132
--	-----

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Костомаров М. І. Мазепа (Продовження)	138
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Шевченко Л. А. Оновлений Донбас	153
Позняков К. І. (<i>Дніпропетровськ</i>), Михайлюк О. В. (<i>Дніпропетровськ</i>). Вирішальні битви громадянської війни	154
Верстюк В. Ф. Демократичне офіцєрство і Великий Жовтень	156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Терентьєва Н. О. Зустріч молодих істориків СРСР	159
Салун М. М. Відзначення 100-річчя з дня народження В. П. Затонського	160
<u>Попов Георгій Миколайович</u>	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Курсом обновления социализма

- Грач Л. И. (*Симферополь*). Партийные организации Крыма в борьбе за ускорение социально-экономического развития 5
- * * *
- Куркло В. М. В авангарде революционного движения трудящихся (К 70-летию создания Компартии Буковины) 16

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Черномаз И. Ш. (*Харьков*), Антоненко С. И. (*Харьков*). Исследование о профсоюзах и фабзавкомах Украины в 1917 г. 28
- Житков А. А. (*Кировоград*), Мусиенко В. В. Советская историческая литература о борьбе большевиков Украины за крестьянские массы в марте 1917 — марте 1918 г. 38
- Маркитян Л. П. Библиографические источники к биографии Х. Г. Раковского в ЦНБ АН УССР им. В. И. Вернадского 48

ИНТЕРВЬЮ

- Проблемы исторической науки в свете XIX Всесоюзной партийной конференции 56

СООБЩЕНИЯ

Из истории Великой Октябрьской социалистической революции

- Гарчев П. И. (*Симферополь*), Кожекин А. Г. (*Симферополь*). Румчерод в борьбе с контрреволюцией и интервентами в Бессарабии (конец декабря 1917 г. — март 1918 г.) 70
- Ван Юнсян (*КНР*). Влияние Великого Октября на китайскую начальную революцию 81
- Родина Л. В. (*Ворошиловград*). К. Цеткин о Великой Октябрьской социалистической революции 88

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Новак В. Н. (*Хмельницкий*). Ударничество и социалистическое соревнование на Юго-Западной железной дороге в годы первых пятилеток 98
- Левенец А. В. Отношения Восток—Запад и позиция Великобритании 103

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Горбань Ю. А. Тема 6. Борьба партии за построение социализма в СССР (1926—1941 гг.) 112

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Материалы к биографиям видных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Украине

- В. А. Антонов-Овсеенко : 126

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Павченко П. П., Григоренко А. П. (*Каменец-Подольский*). 60-летие МТС 132

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазея (Продолжение) 138

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Шевченко Л. А. Обновленный Донбасс 153

Позняков К. И. (*Днепропетровск*), Михайлюк А. В. (*Днепропетровск*).
Решающие битвы гражданской войны 154

Верстюк В. Ф. Демократическое офицерство и Великий Октябрь 156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Терентьева Н. А. Встреча молодых историков СССР 159

Сялун М. М. Ознаменование 100-летия со дня рождения В. П. Затоянского . 160

Попов Георгий Николаевич 160

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

Л. І. ГРАЧ,
зав. відділом пропаганди і агітації Кримського обкому Компартії України

ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ КРИМУ В БОРОТБІ ЗА ПРИСКОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Процес революційного оновлення дедалі глибше проникає в усі сфери життя радянського суспільства. Під впливом перебудови відбувається консолідація суспільства, зростає творча енергія робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції. Демократизація і гласність докорінно змінили ідейно-політичну і суспільну атмосферу.

Одним з фундаментів усєї нашої перебудови є здійснення радикальної економічної реформи. На липневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, що «успіху соціально-економічних перетворень може бути досягнуто тільки на шляху послідовного здійснення і поглиблення реформи»¹.

Перехід підприємств на госпрозрахунок, самофінансування і саморядування вже почав позитивно позначатися на розв'язанні багатьох виробничих і соціальних проблем, на обставині в колективах. Як відзначається в повідомленні Держкомстату СРСР про економічний і соціальний розвиток країни, у першому півріччі 1988 р. підприємства, переведені на повний господарський розрахунок і самофінансування, вищими темпами нарощували продуктивність праці, прибуток, знижували собівартість продукції². Така ж картина характерна і для підприємств Кримської області, що працюють у нових умовах.

Організація матеріального виробництва на принципах госпрозрахунку, самофінансування, широке самоуправління — ці та інші фактори покликані забезпечити справжню самостійність підприємства і об'єднань, розвивати в людей зацікавленість у кінцевих результатах, а значить, почуття господаря виробництва.

Однак успіх не приходить сам собою. Щоб здійснити накреслене, як свідчить перший досвід перебудови, потрібні зусилля і при тому не малі. Добитися цього можна лише при умові тісного поєднання економічної реформи з політичними перетвореннями. І партійні організації займаються цим. Всі добре знають, який стійкий так званий «будівельний стереотип», коли виявляється намагання здати об'єкти будь-якою ціною. Підтримує цей стереотип схильність працівників до минулого, їх бажання отримати незаконні прибутки, що не відповідає принципу розподілу за кількістю і якістю праці.

Взагалі, якщо розглядати всі об'єкти партійно-політичного впливу у сфері матеріального виробництва, то в першу чергу слід відзначити боротьбу з віджитими стереотипами. Так, наприклад, є у нас виробниче об'єднання «Пневматика», продукція якого добре відома в країні. В останній час виробнича діяльність цього підприємства помітно втратила ритмічність. Ми виявили причини, що породжували цю небезпеч-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 29 лип. 1988 р.— К., 1988.— С. 29.

² Рад. Україна.— 1988.— 26 лип.

ну тенденцію. З'ясувалося, що в колективі окрім об'єктивних причин (недисциплінованість суміжників, «скутість» міністерства в постачанні нового обладнання), існувала ще і ціла гама суто суб'єктивних факторів. На виробництві практично не діяло оперативного-календарне планування, не випадково, що його заборгованість споживачам перевищувала 1 млн крб. В результаті відповідних штрафних санкцій «Пневматика» втратила десятки тис. крб. Виникає цілком закономірне питання: яким чином об'єднання в минулому році виконало план з усіх показників? Адже більшість недоліків, що існують сьогодні, і тоді гальмували роботу? На жаль, сьогодні виникли нові додаткові труднощі. Рік господарської реформи колектив почав з застарілими звичками в організації виробництва, а в нових умовах праці помітно змінились вимоги до кінцевих результатів роботи. З'ясувалось, що працювати так, як працювали в минулому, не можна, а до нових вимог виробничих валежним чином не підготувались. В умовах повного госпрозрахунку, держприймання і зростих обсягів виробництва план доводилося виконувати при тій самій кількості працюючих. Негативно вплинули на кінцевий результат і віджили стереотипи минулого в психології людей: завжди, мовляв, приймалась продукція з відхиленнями від існуючих стандартів, а зараз повертається на доробку? Можливо, з часом ослабне вимогливість. Однак таким надіям не збудеться: перебудова зворотньої ходи не має. Навпаки, вимоги зростають, важко стає ате-стувати вироб на державний Знак якості.

Об'єднання «Пневматика» сьогодні випускає 76% продукції з державним Знаком якості. Це — рівень минулого року. Однак сьогодні важливо враховувати, яка частина виготовленої продукції здається держприймання з першого пред'явлення. Звичайно, не все приходить відразу. Але розуміння важливості держприймання зростає. Розроблені спільні з ВТК заходи, які покликані забезпечити подальше підвищення якості продукції. Це — широке застосування нових прогресивних технологій, впровадження сучасного устаткування, обладнання робочих місць дублюючими комплектами інструментарія, конкретна робота з людьми, що передбачає формування нового економічного мислення, організацію ефективного соцзмагання та ін. Дуже важливо, щоб усі заплановані заходи були втілені в життя.

Досягнення трудових колективів Криму, що знаходяться на передових позиціях боротьби за якість, свідчать про реальність виконання поставлених завдань. Сьогодні 45 промислових підприємств області випускають 191 виріб вищої категорії якості. В умовах перебудови більшість промислових підприємств області має підвищувати якість своєї продукції одночасно з майже повним оновленням виробничої програми. На них вирішується питання про збільшення випуску виробів, що відповідають вищим світовим стандартам. Активним стимулятором цього процесу покликані стати оптові ціни на продукцію виробничо-технічного призначення вищої категорії якості, а також надбавки за вироби, які призначені на експорт. Значна частина цих коштів виділяється на матеріальне стимулювання робітників і спеціалістів, які особливо відзначились при виконанні виробничої програми.

Оскільки інтенсифікація економіки неможлива без прискорення науково-технічного прогресу, в зв'язку з цим значно зростають масштаби відповідних завдань комуністів, усіх трудящих області. Багато належить зробити і машинобудівникам Криму. Комуністи, що працюють в цій галузі виробництва, добре усвідомлюють складну ситуацію: в галузі працює лише один комплексно-механічний цех, 20 ділянок, 25 автоматизованих ліній, 11 робототехнічних комплексів. Повільно відбувається науково-технічний прогрес і в іншій провідній галузі Криму — в суднобудуванні. Все це — результат прорахунків і помилок в минулому, ослаблення контролю за розвитком цього важливого напрямку промисловості з боку партійних організацій області. В резуль-

таті назіть на реконструйованих підприємствах області рівень механізації дорівнює 60%.

Ще не отримали належного застосування маловідходні і безвідходні технології, недостатньо налагоджена робота по економії сировини, матеріалів, електроенергії. Наприклад, коефіцієнт використання чорних металів на сімферопольських заводах «Сельхоздеталь», дослідному ПКТІ, в об'єднанні «Кримпромаш» дорівнює відповідно 0,63; 0,60; 0,53. Не випадково обласний комітет партії зобов'язав комуністично-керівників цих підприємств виправити становище, спрямував партійні організації на посилення контролю за виконанням планів технічного переозброєння і реконструкції, ресурсозберігання і економії. Саме від вирішення цих питань значно залежать темпи зростання промислового виробництва. Тому міськкоми і райкоми партії області поставили перед всіма господарськими підприємствами конкретне завдання — виробити чітку, продуману стратегію оновлення виробництва.

Як відомо, в період перебудови партія особливу увагу звернула на поліпшення якості продукції, що виробляється. Це природно. Проблема якості виробів не тільки наш найближчий і великий резерв. «Без високої якості,— відзначалося на XXVII з'їзді партії,— сьогодні неможливе прискорення науково-технічного прогресу»³.

Нині в Криму державний Знак якості мають 44,4% атестованої продукції. В кінці цієї п'ятирічки з почесним п'ятикутником планується випускати 89% промислових виробів. Отже, протягом двох років належить зробити в цьому напрямі багато — вдвічі більше, ніж було зроблено за попередні роки. Вирішення цього питання пов'язане не лише з модернізацією виробництва, впровадженням передових технологій і оснащенням робочих місць сучасним обладнанням. Це лише одна сторона справи. Інша полягає в тому, щоб підвищувати професійну майстерність працюючих.

Відбувається перебудова і в сільському господарстві. Вимогливо оцінюючи стан аграрного виробництва, слід визнати, що ентузіазм окремих керівників-самородків, про яких ми в свій час говорили з трибуни різних партійних форумів, сам по собі не може забезпечити суттєвих перетворень в економіці цієї галузі. В області існували господарства-мільйонери, де була надійно налагоджена система виробництва. В таких господарствах люди жили добре. Однак за межами цих гігантів залишалось багато колгоспів і радгоспів, в яких було важко застосовувати досвід передовиків, оскільки тут існували конкретні економічні умови, соціально-економічні традиції. Впровадженню нового, прогресивного завдало не тільки прагнення деяких організаторів виробництва працювати як в старі часи, але і система економічних стосунків, при якій все нове слабо сприймалося. Для прикладу візьмомо таку проблему, як впровадження бригадного під'ярду. У 1983—1984 рр. у колгоспі «Радянська Батьківщина» Роздольненського району почали вперше застосовувати прогресивну форму організації і оплати праці.

Спочатку все було нормально, члени ланок працювали, як кажуть, з вогником, всіх надихав загальний інтерес. Але потім почався спад. Аналіз стану справ на виробництві виявив, що гальмуючим фактором був поверховий підхід до регулювання оплати праці. Стримуючим виявився і інший досить важливий фактор: в колгоспі, як і раніше, норми навантаження на працюючого залишались колишніми, панував гектар умовної оранки. В залежності від цих показників планувались витрати пального, інших матеріалів, а також запасних частин і вузлів для сільськогосподарських машин. І в тваринництві був обраний орієнтир на навантаження і разцінку. Отже, щоб отримати більшу заробітну плату, твариннику потрібно було вигадати більший обсяг виконаних завдань. Не важко уявити, які моральні втрати стояли за цим.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 51.

Роздольненський райком партії, помітивши тенденцію до девальвації цінності праці, поширення зрівняліаки, вжив заходів до впровадження орендного підряду, зокрема сімейного. Те, що саме райком партії став ініціатором здавалося суто виробничих починань, зовсім не свідчить про підміну партійними органами агропромислових. Він виявив тенденцію, зробив політичний аналіз. Технологію виробила рада РАПО. Для райкому партії важливо було спрогнозувати розвиток виробництва, оцінити не тільки економічні, але і морально-політичні аспекти нових форм організації праці. А це, як відомо, вже безпосередньо стосується партійного керівництва розвитком економіки. Цей факт підтверджує положення, висловлене на XIX Всесоюзній конференції КПРС, що «реформа не запрацює, не дасть результатів, на які ми розраховуємо, якщо глибоко не зачепить особисті інтереси буквально кожного трудяшого, не стане його кровною справою»⁴. Життя вимагає активніше застосовувати принцип матеріального охоплення робітників і колгоспників. Саме підряд розкриває широкі можливості для матеріального стимулювання праці трудівників, збільшення виробництва продукції. В агропромисловій галузі ці питання вирішуватимуться в процесі реалізації Продовольчої програми. «Адже це факт, товариші, — відзначав М. С. Горбачов на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників, — що в багатьох бригадних, дрібногруппових, сімейних і орендних підрядних колективах за один-два роки подвоюється продуктивність праці, різко зростає виробництво продукції»⁵.

Це підтверджує досвід роботи підрядних колективів Криму. В серпні 1988 р. роздольненська районна газета «Авангард» надрукувала матеріали «круглого столу» з проблеми «Колективний підряд і оренда». В обговоренні проблеми взяли участь не тільки керівники господарств і спеціалісти РАПО. Поділялися досвідом і ті, хто на практиці застосовує сімейний підряд. Наприклад, колгоспниця колгоспу «Радянська Батьківщина» повідомила, що її сім'я вже другий рік бере на відгодівлю 10 поросят, які доводяться до потрібної ваги. За роботу сім'я отримала 1450 крб. Може виникнути запитання: чи не занадто великі заробітки у тих, хто перейшов на сімейний підряд, чи виглядає це колгоспу?

Відповідь тут однозначна: вони відповідають затратам праці. Крім того, економічна користь господарству від такої запозвятивості очевидна.

В цьому зв'язку досить показовими є наслідки економічних перетворень, які здійснюються в іншому районі Криму — Сакському. Для творчої роботи тут були створені відповідні умови. В середньому на кожне господарство району припадає понад 16 млн. крб. основних фондів, серед них — 74% сільськогосподарського призначення. В розрахунку на одного працівника — це 19 тис. крб. Чистий прибуток по району у 1987 р. був на 45,3 млн крб. більше, ніж у 1986 р. Рівень рентабельності підвищився до 30%, тобто на 4,7% вище середньорічного показника одинадцяти п'ятиріччя.

У 1988 р. тут всі підрозділи в рослинництві і тваринництві працювали на підряді, на основі госпрозрахунку при застосуванні чекової форми розрахунків. В результаті за останні два роки виробництво валової продукції збільшилось на 20%. Підвищилась урожайність зернових і винограду, збільшилась продукція тваринництва. Найбільш високі результати були там, де колективний підряд став основою господарювання. Так, у колгоспі ім. С. М. Кірова Сакського району бригада Т. П. Семилетки по відгодівлі великої рогатої худоби за два роки збільшила виробництво яловичини на 58%, і зменшила при цьому

⁴ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 17.

⁵ Горбачов М. С. Потенціал кооперації — справі перебудови: Виступ на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників, 23 березня 1988 р.— К., 1988.— С. 26.

собівартість центнера приросту до 139 крб. А механізовані ланки В. І. Кузьміна та В. В. Алдохіна за аналогічний період підвищили урожайність зернових на 85%. Більш, ніж на третину зменшилась у них собівартість зерна. Все більше визнання в Сакському районі отримують сімейний та індивідуальний підряди, по яким в минулому році в районі працювало понад 800 чоловік.

Цікавий досвід накопичений і в іншому господарстві цього району — в держплемзаводі «Чорноморський», де господарство передало в оренду водіям весь автотранспорт. Сьогодні водії за планово-обліковими цінами самі купують паливе, запчастини, несуть витрати по обслуговуванню транспорту, формуючи свій прибуток від кількості перевезених вантажів, обслуговування виробничих ділянок. Лише за рахунок орендних форм організації сільськогосподарського виробництва господарствами Сакського району в першому кварталі 1988 р. отримано виручки від реалізації продукції на 2,5 млн крб. більше, ніж за аналогічний період минулого року. При цьому зменшилась їх заборгованість по короткостроковим і довгостроковим кредитам на 5,6 млн крб.

Це лише перші кроки орендного підряду — найефективнішого, як свідчить практика, засобу вирішення Продовольчої програми, програми соціально-економічного розвитку села. В його основу закладена оренда землі та інших засобів виробництва на тривалий строк користування при повній господарській самостійності орендаторів. При оренді людина стає повновласним господарем на землі і вона зацікавлена в тому, щоб земля та інші засоби виробництва, які орендується, використовувались з максимальною ефективністю і давали найвищу віддачу. Саме орендні відносини, як підкреслювалося на липневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС, «дають змогу більш повно реалізувати можливості соціалістичної власності, з їх допомогою забезпечуються її інтереси суспільства, і стимулює до високопродуктивної та ефективної роботи»⁶.

Разом з тим слід відзначити, що в цілому по області робота по створенню орендних колективів здійснюється недостатньо ефективно. У 1988 р. в Криму лише 3959 чол. працювало на орендному підряді. Ця прогресивна форма організації праці використовується лише в 84 господарствах. В рослинництві створено 162 підрядних підрозділи, в тваринництві — 153. За орендаторами закріпили 55 119 га землі. На досвіді колгоспів «Сімферопольський» Сімферопольського і «Краснодарський» Сакського районів розроблена методика укладення договорів на оренду. Завдання полягає в тому, щоб прогресивна справа отримала на практиці організаційну і політичну підтримку. На жаль, нерідко ще їй доводиться пробивати собі дорогу через бюрократичні рогатки, «звичай працювати по-старому», через інертність частини керівників. Тому прийняття спеціального закону про оренду, як про це сказано на липневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС, створить необхідні організаційно-правові умови для широкого впровадження цієї форми організації праці⁷.

Відомо, що продуктивність сільського господарства залежить не тільки від форм організації праці. Для агропромислового сектору області дуже важливе значення мають природні умови, екологічна ситуація в цілому.

Крім того, Крим — Всесоюзна здравниця. Кожен рік тут відпочиває 6—7 мільйонів чоловік з усієї країни. Однак останнім часом екологічна проблема в Криму помітно загострюється. Робота великих промислових підприємств у Керчі та Севастополі, хімічних комплексів у степовій частині Криму, будівництво атомної електростанції, забруднення

⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 29 липня 1988 р.— К., 1988 — С. 22

⁷ Там же.— С. 23.

морського басейну, зникнення рідкісних тварин і рослин в екологічному плані викликають серйозне занепокоєння. Партійні і радянські органи на місцях намагаються предметно розв'язувати екологічні питання.

Активно підключилася до цієї роботи і широка громадськість. Для підвищення ефективності цієї роботи партійні, радянські органи та громадські організації спрямовують свої зусилля на вироблення конкретних заходів, які покликані поліпшити екологічне становище. Влітку 1988 р. прокуратурою м. Саки проведено перевірку дотримання природоохоронного законодавства в Сакському районі. Виявилось, що через низьку пропускну можливість очищувальних споруд (чотири тис. кубометрів на добу) більша частина каналізаційних стоків скидається у море. На берегах сакських озер, цілюща речовина яких відома на всіх кримських курортах, члени рейдової бригади побачили багато будівельного сміття. За результатами рейду були вжиті суворі заходи. Винних покарано. Але, очевидно, в цій справі не можна обмежуватися адміністративно-дисциплінарними заходами. Важливо, щоб партійні організації активізували свою роботу по підвищенню екологічної культури людини. Однак повністю вирішити екологічну проблему Криму лише місцевими силами науковців і громадськості неможливо.

Як відомо, області для нормального життя потрібна додаткова електроенергія. Вчені пропонують використати з цією метою нетрадиційні джерела — енергію припливу, вітру, сонця. На жаль, вирішити за рахунок цих джерел енергетичну проблему можна лише частково. До того ж і робота в цьому напрямі поки що ведеться повільно.

Партійні організації Криму надають чимало уваги ідеологічному забезпеченню соціально-економічного розвитку області. Перебудова, процес демократизації наполегливо прокладають собі дорогу в сфері громадської діяльності людей. Важливе значення в цьому процесі має вивчення за допомогою наукових методів громадської думки. На такий підхід обком партії орієнтує партійні комітети на місцях. Особливо активізувалася ця робота після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Рішенням бюро обкому партії від 10 березня 1987 р. в апараті створено новий підрозділ — групу по вивченню громадської думки і соціологічних досліджень. Аналогічні групи створені в кожному міському та райкомі партії. До них увійшли не тільки соціологи, але і психологи, журналісти, представники науки і громадських організацій, а також партійні працівники. Координаторами роботи цих груп стали відділи пропаганди і агітації партійних комітетів. Їх працівники прагнуть зберегти цю роботу від звичних шаблонів формалізму.

Вивчення громадської думки стало важливим засобом у справі поглиблення демократизації виробничих відносин. Так, за останні два роки перед висунуттям на керівні посади безпосередньо в трудових колективах обговорювалося понад 150 господарських працівників, із загальної кількості висунутих кандидатів відкритим голосуванням обрано 91 керівника. Метод широкої гласності використано і при висуненні 3500 начальників цехів, майстрів і бригадирів на підприємствах промисловості і в будівельних організаціях, а також 1200 зав. фермами, бригадирів і ланкових в агропромисловому комплексі області.

Соціологічні дослідження допомагають своєчасно визначити вузькі місця в організаційній та ідеологічній роботі, дають можливість отримувати об'єктивну інформацію про настрої людей і морально-психологічний клімат в колективі, де фактично вирішується доля перебудови.

Відомо, що стрімкі процеси демократизації і гласності захопили зненацька певну частину господарських керівників, що звикли до адміністративних методів управління. Серед них навіть висловлювалися думки, що, мовляв, в умовах широкої демократизації партійні комітети, радянські і господарські органи обмежуються в можливості активно впливати на кадрову політику. Виникли побоювання, що робота з

резервами кадрів утратила перспективу. Насправді це не так. Проведені в області соціологічні дослідження виявили, на наш погляд, цікаві тенденції. Значна частина партійних працівників вважає, що необхідно наполегливо вдосконалювати практику проведення пленумів міськкомів, райкомів і обкому партії. Опитування по темі «Думка секретаря партійної організації про роботу з кадрами», в якому взяли участь понад 3,5 тис. партійних працівників, засвідчило, що рівень гласності з питань створення резервів кадрів міської та районної ланки ще недостатній. Отже, йдеться не про долю резерву, як такого, а про ті принципи і методи, на яких базується вся робота з резервом кадрів.

У процесі соціологічних досліджень виявилась й інша тенденція. Серед опитуваних трохи більше половини повідомили, що питання кадрової політики постійно чи досить часто обговорюються на зборах первинних партійних організацій. Висновок звідси однозначний: партійне керівництво добром, розстановкою і вихованням кадрів вимагає дальшого поліпшення.

За останній час помітно зросли інтерес і вимогливість з боку рядових членів трудових колективів до особи керівника. Розуміючи це, обласний комітет партії прагне максимально наблизити всю організаційну і політико-виховну роботу до трудових колективів. Для цього використовуються такі апробовані практикою форми роботи, як проведення єдиних поліднів, а також випуск передач по обласному телебаченню «Теплополідень» і «По слідах єдиного полідня». В першій половині 1988 р. проведено шість таких передач.

Помітну результативність мають зустрічі в обласній телестудії секретарів, членів бюро обласного комітету партії з використанням «відкритих телефонів», прямий зв'язок районних і міських газет з читачами, коли редакційну пошту коментують працівники апарату міськкому чи райкому партії, представники місцевих Рад народних депутатів, юристи, керівники різних служб і відомств.

Важливим джерелом вивчення громадської думки є листи, усні звернення громадян в державні установи. Партійні комітети спільно з редакціями газет стали більш ретельно вивчати пошту, що надходить від населення, систематизувати її за проблемним і соціально-демографічним принципами. Після публікації в газеті «Советский Крым» матеріалів «Квартирна черга» і «Південний синдром»⁸, в яких порушувались різні аспекти житлової проблеми, в редакцію надійшло багато відгуків — роздумів, пропозицій, заяв. Відчувалося, що люди вірять газеті, вони звертаються до неї як до свого помічника та захисника. Чому? Адже виконком Ялтинської міської Ради народних депутатів розробив проект комплексної програми забезпечення до 2000 року кожної сім'ї окремою квартирою, що передбачала такі розділи: характеристика основних категорій громадян, що очікували квартиру, характеристика житлового фонду та його технічного стану, населення міста і структура житлового фонду, основні етапи вирішення житлової проблеми. Проект цікавий. Але чому про нього не згадують автори листів, що надійшли в редакцію газети? На нашу думку, згаданий проект перетвориться у справжню програму, наповниться реальним конструктивним змістом лише після громадського обговорення, як це зробили в аналогічній ситуації в Москві.

В резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС звернута увага на те, що «розширення масштабів державного, кооперативного й індивідуального житлового будівництва, ініціативу у цій справі трудових колективів, місцевих Рад стримують слабкість будівельної індустрії і насамперед нестача будівельних матеріалів, гострий дефіцит спеціаль-

⁸ Советский Крым. — 1988. — 6 мая; 22 мая.

них машин та обладнання»⁹. Однак часом і місцеві Ради, різні організації та установи не бажають вишукувати резерви для вирішення житлової проблеми, перебуваючи часто в полоні бюрократичних амбіцій, стримують ініціативу і заповзятливість трудових колективів. У липні 1988 р. обласна газета «Крымская правда» надрукувала гостро-критичну статтю «Чи легко ініціативним?», в якій проінформувала про ті перешкоди, що постали на шляху колективу керченського філіалу об'єднання «Керчрибпром», яке вирішило господарським способом побудувати житловий будинок. З'ясувалося, що виконком Керченської міської Ради народних депутатів, керівництво об'єднання «Керчрибпром» не підтримали ініціативу колективу, Бюро обкому партії своєю постановою від 9 серпня 1988 р. позитивно оцінило виступ «Крымской правды». Були визначені конкретні заходи по розповсюдженню досвіду будівництва житла господарським способом не тільки в Керчі, а й в інших містах Криму. Так, окремий випадок виявив небезпечну тенденцію, дав можливість оперативно усунути причини, що гальмували ініціативу трудових колективів.

Бюро обкому відзначило також і іншу особливість: спорудження житла госпспособом, за рахунок внутрішніх резервів підприємств, поки що в області відбувається повільно. Однак, незважаючи на труднощі, в області наполегливо здійснюється програма по забезпеченню кожної сім'ї окремою квартирою. За роки одинадцяті п'ятирічки в Криму побудовано 3,5 млн кв. м житла, за 1986—1987 рр.— 1584 тис. кв. м, а в цьому році планується ввести 833 тис. Однак справа полягає в тому, щоб енергійніше вишукувати резерви підвищення темпів будівництва, прогресивні форми вирішення цієї проблеми. В цьому плані заслуговує на увагу досвід киян, коли будинки, споруджені на державні кошти, продають житловим кооперативам. Резерви треба шукати. Це справа технології. А партійно-політична оцінка вирішення житлової проблеми, на нашу думку, полягає в тому, щоб всіляко заохочувати ініціативу, активно впливати на соціальне самопочуття людей.

Безумовно, вдало розв'язувати завдання соціально-економічного розвитку прискореними темпами, зробити дійсно революційний крок по шляху прогресу спроможні лише ті, хто добре усвідомив свою роль в перебудові. На XXVII з'їзді КПРС підкреслювалося, що «будь-яка перебудова господарського механізму... починається з перебудови свідомості, відмови від усталених стереотипів мислення і практики, чіткого розуміння нових завдань»¹⁰. Виходячи з цих настанов, партійні органи вживають заходи, спрямовані на максимальне наближення всіх форм і методів партійного керівництва до життя.

Динаміка перебудови часом висуває такі нестандартні ситуації, коли партійний комітет не має готових рецептів з минулого досвіду. Нові складні ситуації вимагають відповідних шляхів їх вирішення. До недавнього часу існувала думка про те, що в галузі міжнародних відносин усунути усі складності. Однак в житті все виявилось набагато складнішим. В останній час для комуністів Криму процес формування міцної культури міжнародного спілкування перетворився в один з пріоритетних напрямків всієї ідеологічної роботи.

Процес задоволення насущних запитів кримських татар, виправлення помилок минулого були певним чином ускладнені діями окремих екстремистських настроєних осіб із кримських татар, вчинки яких можуть завдати шкоди єдності народів СРСП, ослабити їх інтернаціональні зв'язки. Таким діям партійні організації дають аргументовану відсіч. Інша справа — організація навчання дітей кримсько-татарської національності рідній мові, розвиток культури цього народу, вирішення комплексу питань, пов'язаних з житлом, працевлаштуванням — все це

⁹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 111.

¹⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 45.

здійснюється на основі ленінської національної політики партії. Сьогодні вже є певні результати: в школах області створено 13 факультативів по вивченню кримсько-татарської мови, на гастролях в Криму були професійні кримсько-татарські художні колективи, організована передплата на видання кримсько-татарською мовою, в книжкових магазинах області з'явилися твори кримсько-татарських літераторів, створений інтернаціональний радгосп «Аграрний», вживаються заходи щодо організації радіомовлення кримсько-татарською мовою.

Для партійних комітетів, первинних партійних організацій області у справі інтернаціонального виховання трудящих програмним документом є резолюція XIX Всесоюзної конференції КПРС, в якій, зокрема, підкреслюється: «Будь-які національні проблеми потребують зваженого, всебічного підходу на основі глибокого аналізу і об'єктивних оцінок кожної конкретної ситуації».

Вони повинні розв'язуватися спокійно, надзвичайно відповідально, в рамках соціалістичної демократії і законності, насамперед шляхом кроків назустріч одне одному, з урахуванням процесів революційного оновлення, що розгорнулися, без шкоди інтернаціональній згуртованості радянського народу»¹¹.

Практика свідчить: чим складніші проблеми, які потрібно розв'язувати, тим активнішим має бути пошук шляхів, арсенал форм і методів політичного впливу. Час вимагає, наприклад, щоб політичне і економічне навчання допомагали трудовою колективу розв'язувати і виробничі, і соціальні завдання.

В області послідовно здійснюється лінія на зміцнення і розвитку нової структури політосвіти, одним з елементів якої було створення міжцехових і територіальних підтишкіл на підприємствах і в господарствах з малочисельними партійними організаціями. Можливості оперативного впливу на ідейно-виховний процес помітно зросли в результаті переходу на якісно новий ступінь самоосвіти. Оскільки кожний свійський слухач системи політосвіти оволодіває теорією і політикою КПРС на основі особистих комплексних планів, то шляхом правильного співвідношення масово-політичних і індивідуальних методів виховання підвищується рівень координації ідеологічних зусиль, а, отже, і результативність.

Значна увага приділяється конкретним результатам, практичній направленості занять. Наприклад, пропагандисти Сімферопольського електромашинобудівного заводу, Кримського тролейбусного управління, Феодосійського виробничого об'єднання ім. XXVI з'їзду КПРС, колгоспу «Вітчизна» Роздольненського району, ряду інших підприємств і господарств області звертають увагу не тільки на вивчення економічної теорії, а й на вирішення конкретних питань, практичних завдань, що зв'язані з виробничими потребами. Серед проблем, які вони розглядають, — підвищення продуктивності праці, результати впровадження бригадного під'яду. Важливим елементом занять стали реферати, аналітичні прогнози, підготовлені слухачами з конкретної економіки цехів, бригад, підприємств, колгоспів і радгоспів. Їх мета полягає в тому, щоб залучити трудящих до пошуку додаткових резервів підвищення ефективності виробництва.

В своїй практичній роботі пропагандисти використовують спеціальні методичні посібники Будинку політичної освіти обкому партії, які дозволяють активізувати навчальний процес, збагатити його новим змістом, посилити практичну віддачу. Так, всі програми, заплановані до вивчення, доповнені новими проблемами. До них також приєднані спеціальні методичні заняття по захисту особистих і колективних зобов'язань, створенню рахунків економії ресурсів (з урахуванням різних галузей

¹¹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 137—138.

економіки). Прикладом такої організації навчання може бути робота шкіл і семінарів на керченському заводі «Залив». Тут створена діюва система обміну і реалізації пропозицій слухачів з проблем інтенсифікації виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу. Кожну таку пропозицію пропагандист передає до цехової комісії. Якщо ця пропозиція визнається раціональною, призначається конкретний виконавець. Якщо пропозиція виходить за рамки конкретного цеху, вона надходить до ради з економічної освіти для вивчення та використання на інших виробничих ділянках об'єднання.

Необхідність пошуку нових форм лекційної пропаганди була обумовлена прагненням максимально конкретизувати ідейно-виховну роботу, звільнитися від горезівного «валу», формалізму і паперотворчості. Минула практика увійшла в протиріччя з вимогами часу. Справа в тім, що разом з товариством «Знання», яке займається лекційною пропагандою, подібні функції виконують також ще понад 30 державних і громадських організацій, творчих спілок, які за рік проводили біля 500 тис. лекцій. В той же час, як свідчить аналіз, потреба області в лекціях не перевищує 110 тис. Отже, 400 тис. так званих лекцій і були тим «валом», що негативно впливав на якість лекційної пропаганди.

Експеримент, проведений в області, дозволив об'єднати розпоршені сили лекційної пропаганди на базі товариства «Знання» і таким чином створив необхідні передумови для формування відповідної організаційної і функціональної структури. Експеримент дав можливість взяти під контроль професійну підготовку лекторів, підіс на якісно новий рівень вплив усної пропаганди на вирішення завдань соціально-економічних перетворень.

На черзі — наступні проблеми вдосконалення лекційної справи. Слід налагодити ефективний механізм планування, усунути директивно-відомчий підхід. Ніякими фінансовими міркуваннями не можна виправдовувати адміністрування в ідеології, культ «валу». Поки що, на жаль, в Міністерстві культури СРСР, керівних органах товариств схорони пам'ятників історії і культури, книголюбів і ряду інших організацій повною мірою не усвідомлюють всю обмеженість організації політичного діалогу на принципах суто фінансового обліку.

Серйозним гальмом у вирішенні як економічних, так і соціальних проблем залишається відомча позиція. Навіть в ідеологічній роботі довгий час існувала шкідлива практика, коли питання ідейно-виховної роботи знаходились в компетенції лише ідеологічного активу, а цісельні відомства, установи і громадські організації або залишалися осторонь, або діяли лише в рамках «своєї компетенції».

Про необхідність усунення відомчих перепон переконливо свідчить робота по формуванню обласної комплексної програми за утвердження здорового способу життя на 1988—1990 рр.

Відверто кажучи, у певній частині людей здоровий спосіб життя ототожнювався лише з боротьбою за тверезість. Однак здоровий спосіб життя — більш емке поняття. Це передусім активне утвердження в суспільстві таких відносин, які стимулюють суспільство до гармонійного розвитку кожної людини. Природно, переборювання пияцтва та алкоголізму — одна із складових цього процесу. Слід відзначити, що в області немало зроблено по боротьбі з цим небезпечним соціальним злом. Припинено переробку плодово-ягідної сировини для виноматеріалів, а з 1987 р. — виготовлення плодово-ягідного вина, горілчаних напоїв. Посилився вплив лікувально-профілактичних і адміністративно-правових заходів. Це забезпечило певний ефект. Однак реальності соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві, вимагали нових форм саме ідеологічної роботи. Враховуючи це, партійні організації області доклали багато зусиль щодо розробки комплексної програми по забезпеченню здорового способу життя. Її основні положення до-

кладно обговорювалися в трудових колективах, первинних партійних організаціях. В усіх районних, міських і обласних газетах була надрукована анкета «Ваша думка про хід боротьби з пияцтвом». Редакції газет отримали біля 3 тис. листів з пропозиціями щодо утвердження здорового способу життя в області. Розділи програми охоплюють організаційно-пропагандистську роботу, заходи, спрямовані на підвищення рівня адміністративно-правового забезпечення, посилення виховної ролі сім'ї, а також поліпшення умов праці, виробничо-побутової інфраструктури, розвиток соціальної сфери, підвищення культури побуту, вирішення екологічних питань.

Комплексність програми забезпечується шляхом єдиного планування і координації діяльності партійних, радянських, комсомольських і інших громадських організацій, господарських органів. Практика свідчить, що найбільш вразливе місце в здійсненні більшості комплексних програм контроль і перевірка виконання. З метою посилення цієї ланки у відділі пропаганди і агітації обкому партії створена координаційна група, яка здійснює свої функції спільно з працівниками обкому, обкому ЛКСМУ, профспілкових органів, громадськими та господарськими організаціями. Програмою передбачено протягом найближчих двох років у кожному місті і районі Криму на основі конкретних соціологічних досліджень скласти аналітичні карти, які дозволять визначити інтенсивність і характер культурних запитів, створити реальну перспективу їх реалізації. Передбачено збільшити кількість молодіжних центрів, провести інвентаризацію нежитлового фонду будинків, які придатні для організації дозвілля населення, з наступною їх реконструкцією. І це лише незначна частина заходів по організації змістовного дозвілля населення. В реалізації програми спільно з ідеологічним активом значний обсяг організаторських функцій мають виконувати виконкоми місцевих Рад, профспілкові та комсомольські організації, господарські органи, різні громадські формування за місцем проживання.

Обком партії розраховує на постійну підтримку, організацію громадського контролю за реалізацією програми. В цьому плані відповідний внесок мають зробити засоби масової інформації, широка громадськість. Реалізація програми, безумовно, буде помітним кроком у справі зміцнення соціального здоров'я наших людей.

Отже, діяльність партійних організацій Криму після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК, XXVII з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС була спрямована на реалізацію планів соціально-економічного розвитку шляхом здійснення радикальної реформи, переходу трудових колективів на гострозрахунок і самофінансування. Виконанню цих планів сприяло також вдосконалення організації праці в промисловості та сільському господарстві, впровадження в аграрному секторі колективного підприємства, діяльність парторганізацій області по ідеологічному забезпеченню прискорення економічного і соціального розвитку області. В цій роботі мали місце й недоліки. озброєні рішеннями XIX Всесоюзної конференції КПРС, комуністи Криму наполегливо працюють над їх усуненням, досягненням нових рубежів.

Л. Н. Грач

ПАРТИЙНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ КРЫМА В БОРЬБЕ ЗА УСКОРЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

На конкретном материале в статье раскрывается работа партийных, советских и хозяйственных органов по осуществлению социально-экономического развития Крыма в условиях перестройки.

* * *

В. М. КУРИЛО (Київ)

В АВАНГАРДІ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ ТРУДЯЩИХ (До 70-річчя утворення Компартії Буковини)

Минає 70 років від дня заснування Комуністичної партії Буковини. Значною мірою це питання розроблене в радянській історичній науці¹. Однак у дослідженнях науковців існують розбіжності щодо дати виникнення і періоду діяльності Комуністичної партії Буковини. Зокрема, у книзі К. Г. Цылко та колективній монографії «Торжество історичної справедливості» (Львів, 1968) створення Комуністичної партії Буковини датується 1922 р. Ярошенко А. Д. відносить цю подію на листопад 1918 р. Між ученими існує розбіжність і в причинах зародження Компартії Буковини. Сучасний румунський історик Лівєану В. зв'язує її виникнення з діяльністю комуністичних груп Угорщини і Ардяла².

Архівні документи, а також свідчення учасників революційних подій на Північній Буковині показують, що створення більшовицьких осередків та об'єднання їх в єдину комуністичну організацію припадає на кінець 1917 р.—початок 1918 р. У вересні 1917 р. воли виникають на Хотинщині, а навесні 1918 р. створюються в Чернівцях, Заставні, Вишніці, Дорошівцях, Мамаївцях, Станівцях, Ротізіні та інших місцях³. Об'єднання цих осередків було закономірним результатом революційної боротьби трудящих краю.

Значну роль у революційному піднесенні народних мас відіграли солдатські комітети, що існували в російській діючій армії ще напередодні Жовтневої революції. Контакти російських солдатів з трудящими краю сприяли розвитку їх антивоєнних настроїв, національно-визвольного та аграрного руху на Буковині.

Створення більшовицьких осередків на Північній Буковині, їх активна діяльність серед населення сприяли посиленню там визвольної боротьби. 8—9 січня 1918 р. у Хотині відбувся ІV повітовий селянський з'їзд⁴. Виражаючи волю народних мас, він проголосив перехід влади до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів⁴⁻⁵.

На буковинській землі, що перебувала тоді у складі Австро-Угорщини, зростала кількість прибічників і послідовників лозунгів соціального й національного визволення. Значну роль у цьому відіграло повернення в 1918 р. на Буковину з Росії та України після підписання Брест-Литовського мирного договору колишніх військовополонених. Вони, як зазначав В. І. Ленін, «пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»⁶. Зібравшись у Чернівцях, колишні солдати відкрито заявили, що хочуть вирвати Буковину з пазурів багачів і ляхварів та влаштувати громадські порядки так, як їх влаштували російські сол-

¹ Кавнюк С. Буковина в румунській неволі.— Харків, 1930.— 136 с.; Піддубляй Г. Буковина. Її минуле і сучасне.— Харків, 1928.— 257 с.; Нарис з історії Північної Буковини.— К., 1980.— 338 с.; Цылко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та воз'єднання з Радянською Україною.— Чернівці, 1958.— 221 с.; Нарис з історії Чернівецької обласної партійної організації.— Ужгород, 1980.— 296 с.; Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях.— Львів, 1969.— 167 с.

² Liveanu V. 1918. Din istoria luptelor revoluționare din România.— București, 1960.— P. 613.

³ Цылко К. Г. О некоторых вопросах истории коммунистической организации Буковины // Науч. ежегодник ЧГУ за 1959 год.— Черновцы, 1960.— С. 113.

⁴ Хотинський повіт, так звана російська Буковина, був частиною Бессарабської губернії Російської імперії.

⁴⁻⁵ Сялужка К. Победа Октябрьской революции и установление Советской власти в Молдавии.— Кишинев, 1962.— С. 237.

⁶ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б), 18—23 березня 1919 р.: Звіт Центрального Комітету ЦК березня // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 145.

дати⁷. Австрійські власті з тривогою сповіщали про революційну агітацію, яку проводили особи, що повернулися з полону і вимагали поспити за ними нагляд на місцях.

Наприкінці жовтня — на початку листопада 1918 р. народні маси дали відсіч спробам українських буржуазних націоналістів залишити Буковину в складі Австрії. Водночас вони рішуче виступили і проти намагань румунських буржуазних націоналістів приєднати буковинські землі до королівської Румунії. З листопада у Чернівцях народне віче одностайно прийняло рішення про «прилучення австрійської часті української землі до України»⁸.

Проведена під час віче нарада групи передових робітників та інтелігенції на чолі з С. І. Канюком стала початком організації у буковинському краї партії ленінського типу. На нараді було проголошено створення Комуністичної партії Буковини як крайової організації КП(б)України і обрано її Центральний Комітет з п'яти чоловік на чолі з С. І. Канюком (С. Анутою). Було взято курс на захоплення трудящими влади на місцях, роззброєння жандармів, усунення австрійської адміністрації, утворення земельних комітетів і розподіл поміщицького майна⁹.

Щоб вірно зрозуміти і оцінити діяльність Компартії Буковини, треба врахувати ті умови, в яких їй довелося діяти. Через шість днів після її виникнення військо буржуазно-поміщицької Румунії розпочало окупацію Буковини. 10 листопада 1918 р. вони захопили Хотин, а 11 листопада — Чернівці.

Загарбавши буковинські землі, окупанти не гребували жодними засобами, щоб завоювати та зміцнити позиції румунського капіталу. Вони стримували розвиток промислового виробництва шляхом подвійного підвищення транспортних тарифів, зменшення кредитів. Це призвело до розорення і деградації господарства. Промислові підприємства залишилися дрібними, напівкустарними. Розвиток фабрично-заводської промисловості навмисно гальмувався. В галузі сільського господарства буржуазно-поміщицькі кола Румунії проголосили здійснити аграрну реформу, яка сприяла розвитку капіталістичних відносин на селі пруським шляхом, продовжила переростання феодальних господарств в капіталістичні, прискорила процес диференціації селянства. Окупанти встановили тут жорстокий режим терору, економічного і політичного гніту.

Вже у грудні 1918 р. генеральний штаб румунської армії видав наказ про посилення поліцейського нагляду в повітах, які межували з Радянською Україною, і про боротьбу проти проникнення більшовицьких ідей на Буковину. 13 січня 1919 р. у Хотинському, Кіцманському, Заставнівському, Вашківському, Вижницькому, Сторожинському, Серетському, Чернівецькому повітах і в Чернівцях загарбники оголосили стан облоги¹⁰. 29 січня того ж року на Буковині була створена центральна служба сигуранци для «підтримання порядку і безпеки держави»¹¹.

⁷ Nistor I. Amintri răslețe din timpul uniri 1918.— Cernăuți, 1938.— P. 194—195.

⁸ Борьба трудящих Буковины за социальное освобождение и волеизъявление в Украинской РСР (1917—1941): Документы и материалы.— Чернівці, 1958.— С. 126.

⁹ Канюк С. Вказ праця.— С. 93. На початку 1920 р. окремі українські радянські історики (Г. Піддубний та ін.) створення Комуністичної партії Буковини відносили до лютого 1920 р. У цьому зв'язку з листом до ЦК КП(б)У, в якому писали: «...звертаємо ше Вашу увагу на такі моменти: заснування Компартії Буковини припадає на 1918 рік... Наступного року буковинська організація розгорнула широку роботу як між робітниками, так і селянством» (Парг. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 157, арк. 8).

¹⁰ Чернівецьк. об'явлення держ. арх., ф. 80, оп. 1, спр. 1, арк. 1; ф. 30, оп. 2, спр. 1-а, арк. 11 (далі — ЧОДА).

¹¹ Там же, ф. 12, оп. 1, спр. 1646, арк. 7.

У перші ж дні своєї влади окупанти розігнали Ради селянських, робітничих і солдатських депутатів, роззброїли загони самооборони, ліквідували всі завоювання революції. За порушення встановлених порядків інтервенти жорстоко розправлялися з населенням, за найменший опір розстрілювали без суду і слідства. В одному з циркулярів жандармського батальйону «Молдова» зазначалося, що «командування 8 дивізії та уряд Буковини одержали сотні скарг на зловживання, беззаконня та самоуправства, що коїлися жандармами»¹². Офіційними органами у краї проводилася розгнудана антирадянська і прорумунська націоналістична пропаганда.

Перебуваючи у глибокому піділлі, Компартія Буковини поширювала правду про Радянську Росію, ті перетворення, що відбулися в Країні Рад. Особливу роль у цьому відіграла легальна соціал-демократична газета «Воля народу», редактором якої за дорученням ЦК Компартії з серпня 1919 р. по травень 1920 р. був С. І. Канюк. Вона друкувала матеріали про перемоги більшовиків, які «спобили всіх царських генералів, а свій червоний стяг свободи понесли навіть поза границі Росії»¹³. Газета підтримувала у трудящих віру в те, що й на Буковині настане скоро час, «коли візьме верх працюючий нарід і заведе новий, соціалістичний лад...»¹⁴.

Разом з тим комуністи виховували у буковинських робітників і селян любов до Країни Рад, на конкретних прикладах пропонували соціально-економічні та культурні перетворення, здійснені робітничо-селянським урядом. Велику роль у цьому відіграла комуністична газета «Громада». На початку 20-х років у краї була розповсюджена книга В. І. Леніна «Великий почин», яка ознайомила трудящих з творчою діяльністю російського пролетаріату, його новим ставленням до праці.

Важливе значення для дальшого згуртування Компартії Буковини та визначення напрямку її діяльності мала перша партійна конференція, що відбулася влітку 1919 р. Вона прийняла рішення про вступ партії буковинських комуністів до Комінтерну, накреслила заходи до поліпшення пропаганди комуністичних ідей, посиленню роботи у профспілках, військових частинах та серед рекрутів¹⁵. У 1920 р. комуністична партійна організація Буковини розгорнула боротьбу з тактичних питань. Однак більшість її членів разом з Центральним Комітетом допускала помилки, які В. І. Ленін назвав дитячою хворобою «лівизни» в комунізмі. Деякі комуністи виступали за зміну організаційної структури партії та побудови її на зразок соціал-демократичної організації, хотіли розділити компартію на самостійні національні секції. Така позиція призвела до розколу серед комуністів. Частина їх через розходження у питанні ставлення до соціалістичної партії вишла з компартії і створила свою комуністичну організацію на чолі з Центральним Комітетом.

Важливу роль у подоланні цих помилок відіграла праця В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», постійні контакти з ЦК КП(б)У, Бессарабським обкомом РКП(б), а також Ясська конференція представників комуністичних організацій Бессарабії, Буковини, «Старого королівства», Добруджі і Венату, яка відбулася у березні 1921 р. Доповідь на ній делегата Компартії Буковини викликала живу дискусію. Конференція засудила лівачькі тенденції з боку комуністичних організацій, їх прагнення вести лише нелегальну діяльність, ігнорування легальних форм роботи в соціал-демократичних організаціях і профспілках та зобов'язала ЦК Компартії краю організувати в соціал-демократичній партії ліве крило з прибічників III Комуністич-

¹² Там же, ф. 530, оп. 1, спр. 2, арк. 134

¹³ Воля народу — 1920. — 5 лют.

¹⁴ Там же. — 1919. — 14 серп.

¹⁵ Канюк С. Вказ праця. — С. 101, 106—107.

ного Інтернаціоналу. Була заслухана також доповідь представників єврейської комуністичної організації Буковини, яка відкололася в 1920 р. Конференція зажадала, щоб ця група комуністів влилася в Компартію Буковини на правах комуністичної фракції для організації пропаганди серед єврейського пролетаріату. Однак таке рішення суперечило марксистсько-ленінському вченню про партію. На конференції було вирішено об'єднати всі комуністичні загони країни в Компартію Румунії¹⁶.

Проте з ряду причин здійснити це не вдалося. По-перше, деякі керівники КПр ухилялися від принципової постановки національного питання взагалі. Така лінія була відступом від принципів пролетарського інтернаціоналізму, серйозним гальмом як для процесу об'єднання революційних сил країни й розвитку визвольної боротьби на окупованих землях, так і для румунського пролетарського руху. Рішення I з'їзду Компартії Румунії (1921 р.) не мали чіткої позиції щодо національного питання. Таке ставлення до цієї проблеми, а також опортуністична лінія окремих керівників КПр з багатьох інших питань партійної стратегії і тактики були перешкодою на шляху об'єднання всіх комуністів в єдину Комуністичну партію Румунії. Однак і в складних умовах опортуністичних хитань, прояву шовіністичних тенденцій інтернаціоналістська лінія в КПр пробивала собі дорогу. По-друге, деякі комуністи застосовували неправильні методи роботи на Буковині, намагалися обійти буковинське питання, не проводили у життя прийнятні рішення. Третью причиною були арешти членів ЦК. Незважаючи на ці причини, конференція відіграла велику роль у координації дій бессарабських, буковинських і румунських комуністів.

Діяльність Компартії Буковини серед трудящих сприяла тому, що все нові й нові борці ставали до її лав. Якщо влітку 1919 р. діяли лише один селянський, два робітничі і один студентський нелегальні комуністичні комітети, то в 1921 р. існували вже 10 партійних організацій на фабриках і заводах та 47 серед сільського пролетаріату¹⁷. В зв'язку з розвитком комуністичного руху в Румунії між представниками КПр у Комінтерні та Компартії України була прийнята угода, в якій підкреслювалося, що діяльність комуністів у країні повинна бути централізованою. Але зважаючи на ступінь реакції в країні і те, що населення Бессарабії й Буковини знаходиться на кордоні з Радянською Україною, комуністичний рух в цих провінціях організувався і керувався відповідними центральними комітетами партії¹⁸. На території УСРР було створено бюро — керівний партійний орган для вказаних територій. Весною 1919 р. діяло Галицьке комуністичне бюро при ЦК КП(б)У, пізніше його перейменували в комітет Комуністичної партії Східної Галичини і Буковини¹⁹. Буковинські комуністи одержували постійну матеріальну й моральну допомогу від ЦК КП(б) України.

У важких умовах підпілля та переслідувань з боку окупантів Компартія Буковини піднімала народні маси на боротьбу проти іноземного гноблення за возз'єднання з Радянською Україною. Хотинське повстання у січні 1919 р., виступ солдатів 113-го полку в листопаді того ж року в Чернівцях, партизанський рух у прикарпатських та Хотинському повітах свідчили про те, що трудящі не мирилися з віроломною окупацією королівської Румунії.

Переможні дії Червоної Армії на фронтах громадянської війни, розгром білополяків і визвольний похід радянських військ у Східну

¹⁶ Documente din istoria Partidului Comunist din România 1917—1922.—Bucharest, 1956.—P. 301—306.

¹⁷ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 89, арк. 139.

¹⁸ Парт. арх Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 83, арк. 16 (далі — ПІ ІП при ЦК Компартії України).

¹⁹ За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины // Коммунист.—1963.—№ 10.—С. 39.

Галичину влітку 1920 р. сприяли піднесенню революційного руху в Прикарпатті. Народні маси стежили за успіхами червоноармійців і чекали їх приходу в Північну Буковину. Про політичний настрій населення можна судити з листа В. П. Затонського до ЦК РКП(б): «Звідусіль через фронт стали пробиратися тепер делегати від партійних осередків, від гуцульських повстанців, від буковинських сіл... Приходять з практичними запитами. Наприклад, їти буковинцями по мобілізації в румунську армію чи переправлятися через Дністер до наших частин, виступати чи не виступати в тому чи іншому гуцульському селі»²⁰.

ЦК КП(б)У та Галревком давали партійним організаціям практичні вказівки й поради. Їх завданням, як вказувалося у директиві політвідділам 12-ї та 14-ї армій, було роз'яснення трудящим масам цілей Комуністичної партії, її прагнення передати селянам землю поміщиків, держави і монастирів, ліквідувати борги, встановити виборні Ради за участю трудового населення. Необхідно було спростувати наклепи буржуазії на Радянську владу²¹. Партійні організації застерігалися не допускати поспішних збройних виступів народних мас, які без підтримки радянських військ були приречені на поразку.

Виконуючи ці вказівки, комуністи Буковини проводили велику роботу серед населення. Вони закликали молодь переходити Дністер, вступати до лав Червоної Армії і разом з нею визволяти Буковину від румунських загарбників²². Цей заклик знаходив відгук у широких масах трудящих. Румунські агенти доповідали: «Більша частина молоді призвеного контингенту з придністрянських сіл в останній час перейшла в Галичину і вступила в більшовицьку армію»²³. Антивоєнний настрій і незадоволення військовою службою панували і в румунській армії.

З наближенням Червоної Армії до кордонів Північної Буковини компартія готувала загальне повстання проти окупантів. У серпні 1920 р. в с. Завалля Снятинського повіту в Галичині був створений повстанський комітет на чолі з членом ЦК С. Ю. Гуцуляком²⁴. Такі організації діяли в багатьох містах Буковини. Відмова молоді служити в румунській армії, масове дезертирство, антимілітаристський рух у самій армії перешкоджали боярській Румунії взяти участь в авантурі міжнародного імперіалізму проти Країни Рад.

Комуністи Буковини багато зробили для посилення свого впливу на маси і піднесення революційного руху, який у 1920 р. набрав широкого розмаху. При їх участі проходили масові страйки та демонстрації. В тому ж році відбулися виступи мельників, взуттєвників, кравців, ливарників, будівельників, залізничників, робітників пивоварних заводів²⁵. 20-тисячна першотравнева демонстрація 1920 р. у Чернівцях пройшла під лозунгами «Геть рабство!», «Ми вимагаємо рівноправності всіх націй!», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»²⁶.

Намагаючись припинити революційні бої трудящих, румунський буржуазний уряд у серпні 1920 р. прийняв спрямований проти робітничого руху закон про регламентацію праці. У відповідь на репресивний захід правлячих кіл у Чернівцях 15 серпня відбувся мітинг протесту і демонстрація трудящих під гаслами «Хай живуть більшовики!», «Хай живе революція!», «Ми хочемо приєднатися до більшовиків».

²⁰ Центр. держ. арх. Жовтя. рев., органів держ. управління і держ. влади УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 610, арк. 56.

²¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 69, арк. 206.

²² ЧОДА, ф. 12, оп. 1, спр. 101, арк. 87.

²³ Там же, спр. 4651, арк. 79.

²⁴ Парт. арх. Чернівцях. обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 1, спр. 103, арк. 2-5.

²⁵ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 46, арк. 9; ф. 38, оп. 1, спр. 326, арк. 55.

²⁶ Там же, ф. 119, оп. 1, спр. 39, арк. 63.

Понад 6 тис. чол. взяли участь у цих акціях²⁷. Серед учасників Все-румунського загального страйку в жовтні 1920 р. були і трудящі Буковини. Виступи робітників продовжувалися і в 1921 р. Учасники першоотравневої демонстрації в Чернівцях вимагали права на самовизначення народів, миру з Радянською Росією²⁸.

Налакани піднесенням революційного руху, панівні класи буржуазно-поміщицької Румунії посилили репресії. У 1921—1922 рр. були розгромлені ЦК Компартії Буковини і комуністичні організації в Хотині, Кельменях, Зарожанах, Бабині, Мамаївцях, Новій Жучці²⁹. 19 грудня 1924 р. румунський уряд видав так званий «Закон Мирзеску», спрямований проти Комуністичної партії³⁰.

В цей період велику допомогу комуністам Буковини подав ЦК КП(б) України. Вживав заходів до посилення партійної роботи в краї і Закардонний комітет Компартії Буковини, який очолював С. Ю. Гуцулак. Налагоджувалися зв'язки з місцевими комуністичними організаціями. Це дало можливість у березні 1925 р. провести партійну конференцію і обрати новий Центральний Комітет на чолі з В. В. Гаврилюком.

Компартія зміцнювала свої низові організації, поліпшувала їх організаційну структуру. Як свідчать архівні матеріали, влітку 1925 р. на Буковині діяли 24 партійні осередки, які об'єднували понад 400 комуністів³¹. ЦК прийняв ряд документів про завдання Компартії Буковини. У постанові «Про склад і організаційне будівництво КПБ» вказувалося, що комуністи є авангардом буковинського пролетаріату й селянства. Їх головна мета — боротьба за встановлення диктатури пролетаріату та воз'єднання Буковини з Українською СРР. Авангардна роль у цьому відводилася робітничому класу. Тому парторганізації зобов'язувалися збільшувати свої лави за рахунок робітників. Була визначена і чітка організаційна структура партії. Її основою вважалася первинна партійна організація — комуністичний осередок, завданням якого було поширення серед трудящих комуністичних ідей і керівництво революційною боротьбою мас. Осередки створювалися на кожному підприємстві при умові наявності там не менше 3 членів партії, а на селі — за місцем проживання. Для керівництва партійною роботою в повіті створювався повітовий комітет, а в Чернівцях — міський. Найвищим організаційним органом був Центральний комітет. Таким чином, постанови ЦК були фактично програмою і статутом партії, конкретним втіленням марксистсько-ленінських принципів більшовизму.

Здійснюючи ленінські настанови про те, що комуністи повинні працювати в гущі мас, ЦК Компартії Буковини рекомендував всім членам партії на місцях створювати в соціал-демократичній секції, яка в той час складалася з п'яти національних секцій (української, єврейської, німецької, румунської й польської), та робітничому товаристві «Воля» комуністичні фракції для ведення агітаційно-пропагандистської роботи серед населення³².

Виконуючи це рішення, комуністи Т. Коханюк і Н. Ткачук увійшли в керівне ядро української соціал-демократичної партії. Член ЦК І. Стасюк став редагувати її орган — газету «Боротьба». Соціал-демократичну трибуну комуністи використовували для пропаганди своїх ідей, засудження антинародної політики експлуататорів, викриття політики румунізації.

²⁷ Там же, арк. 170; Воля народа.— 1920.— 19 серп

²⁸ Vorwärts — 1921.— 5 Mai.

²⁹ ЧОДА, ф. 30, оп. 4, спр. 3, арк. 473—474.

³⁰ Там же, ф. 38, оп. 1, спр. 3434, арк. 1.

³¹ ПА НП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 171, арк. 14.

³² ЧОДА, ф. 805, оп. 1, спр. 28, арк. 34, 54, 68.

Поєднання легальної та нелегальної форм роботи партії сприяло відновленню і створенню нових комуністичних організацій. Вже у 1926 р. вони активно діяли в містах Чернівці, Сторожинець, Вижиця, Застава, Кіцмань, у селах — Нові Мамаївці, Вабин, Звнячка, Хрещатик, Стара Жучка та ін.³² Зусиллями Бессарабського обкому Компарті Румунії була відновлена діяльність партійних осередків у м. Хотині та селах Кальменці, Зарожани, Вабин, Бузовиця³⁴.

Проте відірваність буковинських комуністів від Радянської України, відсутність тісних контактів з КПП послаблювали їх керівництво революційною боротьбою трудящих. Подібне становище було і на інших окупованих землях України. Тому V конгрес Комінтерну (1924 р.) прийняв спеціальну постанову з українського питання. В ній підкреслювалося, що воно «є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи, розв'язання якого диктується інтересами пролетарської революції як в Польщі, Румунії, Чехословаччині, так і в суміжних країнах»³⁵. Конгрес поставив перед компартіями держав, до яких входили окуповані українські землі, завдання керувати боротьбою народних мас за возз'єднання з Радянською Україною. Разом з тим зазначалося, що дана боротьба може бути успішною лише при умові, якщо трудящі окупованих земель всю свою діяльність будуватимуть «на найтіснішій союзі з керіваною Комуністичними партіями цих країн боротьбою робітників і селян за повалення влади капіталу»³⁶. Конгрес визнав за доцільне забезпечити централізоване керівництво з боку компартій Польщі, Румунії та Чехословаччини організаціями комуністів Галичини, Буковини і Закарпаття. Рекомендувалося підтримувати контакти між комуністичним рухом цих провінцій і КП(б)У.

Відповідно до цього рішення у лютому 1926 р. група членів КПБ звернулася в Політбюро ЦК КП(б) України із заявою про необхідність зміцнення буковинської партійної організації, виключення її до складу Комуністичної партії Румунії на правах територіально-крайового підрозділу. Цю ідею підтримував і Центральний Комітет КП(б)У, який у своїх рішеннях підкреслював, що організація комуністів Буковини повинна працювати в контакті з КПП³⁷. 25 лютого 1926 р. спеціальна нарада при Виконкомі Комінтерну визнала, що даліше існування ЦК Комуністичної партії Буковини було недоцільним³⁸.

У травні 1926 р. Центральний Комітет КПБ встановив зв'язки з ЦК КПП. Були остаточно вирішені організаційні питання об'єднання. Наприкінці того ж року Компартія Буковини увійшла до складу Компартії Румунії як її крайова організація. Був створений новий керівний орган — Буковинський крайовий комітет КПП на чолі з секретарем С. Г. Галицьким, а також — крайовий комітет комсомолу, секретарем якого став Б. Ш. Кац³⁹.

Буковинський крайком продовжував роботу по зміцненню комуністичних осередків, вихованню кадрів партійних організаторів і агітаторів. У Чернівцях працювали партійні курси, слухачі яких — робітники і селяни Південної та Північної Буковини — вивчали марксистсько-ленінську теорію, досвід ведення агітаційно-пропагандистської роботи серед трудящих⁴⁰.

З посиленням революційної боротьби народних мас велике значення мало зміцнення єдності трудящих. Тому IV з'їзд КПП (1928 р.)

³² Там же, ф. 118, оп. 5, спр. 1378, арк. 14.

³⁴ Там же, ф. 30, оп. 4, спр. 31, арк. 473.

³⁵ Пятый Всемирный Конгресс Коминтерна: Стенограф. отчет.— М., 1925.— Ч. 2.— С. 126.

³⁶ Там же.

³⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 157, арк. 8; ф. 29, оп. 1, спр. 1298, арк. 11.

³⁸ Ярошенко А. Д. Вказ. праяя.— С. 98.

³⁹ Парт. арх. Чернівцьк. обкому Компартії України, ф. 3535, оп. 1, спр. 82, арк. 7.

⁴⁰ ЧОДА, ф. 119, оп. 1, спр. 187, арк. 327.

зобов'язав партійні організації здійснювати тактику єдиного фронту знизу на основі боротьби за життєві інтереси робітників і селян, їх демократичні права⁴¹. Виконуючи це рішення, крайком КПР ажив ряд заходів щодо зміцнення комуністичних фракцій у соціал-демократичній організації та посилення їх діяльності. Робота серед рядових членів цієї партії сприяла їх політичному прозрінню й відходу від партії української організації. «Керівники соціал-демократії,— зазначалося в резолюції політичного секретаріату ЦК Компартії Румунії,— зазнали серйозної поразки в одному з важливих політичних центрів — Чернівцях»⁴².

Крайком КПР проводив у містах і селах Буковини велику роботу по створенню нової масової легальної революційної організації трудящих. На установчій конференції 17 лютого 1929 р. була створена партія українських працюючих Румунії «Визволення». На чолі цієї організації стояли комуністи Т. Григор'як, С. Лопуляк, М. Павлюк, Є. Со рофтей. Редактором її друкованого органу — газети «Борець» — став член підпільного крайкому І. Стасюк⁴³.

Партія українських працюючих «Визволення» була інтернаціональною організацією. Її членом, зазначалося у програмі, міг стати і неукраїнець, який добровільно брав на себе обов'язки члена партії⁴⁴.

Створення партії «Визволення» та її масових організацій у всіх повітах Буковини мало велике значення. Вони зв'язували комуністичні осередки з широкими народними масами, надавали матеріальну й моральну допомогу партії, брали участь у всіх виступах трудящих проти соціального і національного гніту, разом з комуністами очолювали виступи робітників та селян краю за возз'єднання з Українською СРР.

У ході цієї боротьби зміцнів союз робітничого класу і селянства. Велике значення для його зміцнення мало створення за ініціативою КПР наприкінці 1925 р. масової революційної організації — Робітничо-селянського блоку. Комуністи Буковини підтримали ідею її створення і зобов'язали партійні осередки «підготувати в масах ґрунт для об'єднання їх у спільному фронті з революційними робітничо-селянськими організаціями цілої Румунії»⁴⁵. В умовах жорстокого терору буковинська парторганізація завдяки цьому блоку успішно провела ряд політичних акцій. У період підготовки до виборів у парламент і місцеві органи управління через листівки цієї організації проходила велика агітаційна робота. В одній з них писалося: «Робітничо-селянський блок ... веде уперту і рішучу боротьбу за щоденні загальні домагання широких трудящих мас міста і села ... за самовизначення національних меншостей аж до відокремлення від держави, за владу робітників і селян»⁴⁶. Внаслідок проведеної робітничо-селянським блоком роботи на виборах до парламенту країни в 1931 р. було обрано п'ять депутатів-комуністів.

Використання всіх форм роботи сприяло розширенню і зміцненню нелегальних комуністичних організацій. Осередки комуністів діяли не лише «на всіх приватних і державних підприємствах Буковини», а й у багатьох селах⁴⁷. Розширення мережі комуністичних організацій викликало необхідність удосконалення організаційної структури крайового фронтового осередку. В 1930 р. у краї діяли Чернівцький міський ком. Сторожинецький повітовий та Вишняцький районний комітети

⁴¹ *Dokumente din istoria Partidului Comunist din România 1923—1928.*— Bucu-rești, 1957.— P. 586.

⁴² *Dokumente din istoria Partidului Comunist din România 1929—1933.*— Bucu-rești, 1955.— P. 163.

⁴³ *Борець* — 1929 — 31 берез.

⁴⁴ ЦСДА, ф. 118, оп. 4, спр. 6398, арк. 74.

⁴⁵ Там же, ф. 805, оп. 1, спр. 28, арк. 40.

⁴⁶ Там же, ф. 118, оп. 5, спр. 1792, арк. 30.

⁴⁷ Там же, ф. 119, оп. 1, спр. 196, арк. 13.

компартії. Наступного року було створено Чернівецький повітовий комітет Компартії⁴⁸.

Компартія Румунії та її буковинський крайовий комітет очолили боротьбу народних мас за революційний вихід з економічної кризи, проти підкорення економіки країни західноєвропейським імперіалізмом, посилення експлуатації трудящих, гонки озброєння і підготовки війни проти СРСР. В ті роки виступи робітників і селян мали яскраво виражений революційний характер, були масовими та організованими. У першотравневій демонстрації 1929 р. у Чернівцях взяли участь 12 тис. чол.⁴⁹ Політичні збори відбулися у містах Радауці, Сірет, Сторожиньськ, Сучава, Компудунг і багатьох селах. Трудящі протестували проти політичного й національного гніту, наступу капіталу на працю. Посилилися їх страйкові виступи. В 1929—1933 рр. на боротьбу за поліпшення свого становища піднімалися робітники деревообробної та текстильної промисловості, залізничники. До страйків та демонстрацій протесту приєднувалися нові верстви населення: дрібна буржуазія, службовці, пенсіонери. Посилилася боротьба селян за землю, мали місце випадки поділу поміщицьких земель у Компудунзькому, Сучавському, Радауцькому, Хотинському повітах, Вишняцькій волості Сторожиньського повіту.

У ході боротьби за соціальне й національне визволення, комуністи роз'яснювали трудовому селянству причини їхнього важкого становища, висували конкретні гасла, які закликали селян на боротьбу за повсякденні потреби. В багатьох селах Радауцького, Сторожиньського, Чернівецького та інших повітів селяни масово виступали проти грабницької податкової політики окупантів. У селах створювалися комітети дій і групи самозахисту, які були організаторами селянських виступів. У краї не припинявся національно-визвольний рух. Як визнавали самі окупанти, все румунське трудящі систематично бойкотували, вимагали воз'єднання Буковини з Радянською Україною. КІП дала позитивну оцінку революційним виступам селянства і констатувала, що ця боротьба була наслідком зміцнення впливу компартії на селі⁵⁰.

Відповідно до рішень VI Конгресу Комінтерну (1928 р.) на буковинських землях посилилась антивоєнна боротьба. Виходячи з аналізу міжнародної обстановки, V з'їзд КІП вказав на необхідність пов'язати кожний виступ робітників і селян за поліпшення свого становища з боротьбою проти війни. «Захищаючи СРСР,— підкреслювалося в резолюції з'їзду,— трудящі маси захищають самих себе, захищають свої насушли інтереси»⁵¹. Для керівництва антивоєнним рухом при крайкомі Компартії Румунії був створений відповідний відділ. На початку 1932 р. стала виходити нелегальна газета «Die rote Bukowina», а також легальні органи — «Die Zukunft» і «Die Welt». На виступи проти підготовки капіталістами антирадянської війни закликали трудящих і комуністичні листівки. Низові комуністичні організації на нелегальних зборах в Сторожиньському та Чернівецькому повітах обговорювали питання про тактику партії щодо війни. Серпневі (1929 р., 1932 р.) та першотравневі (1932 р.) демонстрації, мітинги трудящих мас у містах Чернівці, Вишняця, Радауці, Сірет та багатьох селах пройшли під лозунгами: «Геть війну!», «Хай живе Радянський Союз!».

Особливо масовою була демонстрація робітників і селян, присвячена річниці Паризької комуні. 21 березня 1932 р. понад 1 тис. чол. з червоними прапорами пройшли вулицями Чернівців. «Ця демонстрація,— писала газета «Die rote Bukowina»,— була пересторогою для румунської буржуазії та міжнародного імперіалізму, свідченням того, що

⁴⁸ ПА ЦК при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 157, арк. 107, 110.

⁴⁹ Vorwärts—1929—3 Mai.

⁵⁰ V съезд Коммунистической партии Румынии—С. 113.

⁵¹ Там же.—С. 35.

пригноблені маси Буковини, які знаходилися за 100 кілометрів від радянського кордону, повні рішучості не допустити початку війни проти їх братів у Радянському Союзі, що вони зуміють у необхідний момент повернути зброю проти своїх гнобителів»⁵². Цей виступ трудящих був високо оцінений ЦК КПР. «Всувереч жорстокому терору буржуазії,— писала газета «Skinteia»,— за останній час чернівецькі робітники і селяни навколишніх сіл довели свою тверду рішучість боротися під керівництвом Комуністичної партії проти існуючого режиму»⁵³.

Розгортання антивоєнної боротьби народних мас вимагало створення відповідних центрів для керівництва нею. Тому крайком КПР надіслав директиву низовим організаціям «створити комітети боротьби проти антирадянської війни, які б на базі єдиного фронту і під керівництвом Комуністичної партії стали на перешкоді нападу на Радянський Союз»⁵⁴. На початку 1932 р. перша така організація виникла на залізничному вузлі м. Чернівці. У середині року було створено Чернівецький антивоєнний комітет. Подібні організації ділали також у Радауцах і Хотині⁵⁵. Їх очолювали представники прогресивної інтелігенції. Оцінюючи політичну ситуацію, що склалася на той час у краї, румунські каральні органи в червні 1933 р. констатували: «Українське населення Чернівців і Сторожинця, серед якого поширювалися комуністичні ідеї, виступає проти існуючого ладу. Майже в усіх повітах Буковини відбувалися виступи трудящих під лозунгом: «Хай живе Радянський Союз!»⁵⁶.

З наступом фашизму і реакції румунський королівський уряд посилив терор проти революційного руху. В лютому 1933 р. був виданий декрет про розпуск антивоєнних комітетів та введення стану облоги в країні. Комуністична партія, що знаходилася у підпіллі, шукала нових форм роботи в масах. У містах і селах були створені легальні організації «Друзів СРСР» і «Ліга праці». З кінця 1934 р. розпочали діяльність Хотинський, а потім Чернівецький повітові антифашистські комітети, на чолі яких стояли представники прогресивної інтелігенції М. Дескелеску та Н. Шапірін⁵⁷.

Робота в масах сприяла піднесенню їх революційної боротьби. У 1934—1937 рр. на Буковині відбулося 423 страйки⁵⁸. Поряд з робітничим класом трудове селянство боролось проти податкової політики окупантів та різних повинностей, захоплення поміщиками громадських земель, за перегляд земельної реформи. У Кіцмані, Суховерхові, Оршівцях, Неполоківцях пройшли масові мітинги, на яких селяни протестували проти безземелля, національного гноблення, спроб запровадження у країні диктатури⁵⁹. Антиурядові виступи відбулися в селах Луківцях Сторожинецького та Чорнівцях Чернівецького повітів. Під керівництвом комуністів розгорталася страйкова боротьба в поміщицьких маєтках Хотинського повіту.

Виступи різних верств населення Буковини в 1935 р. сприяли піднесенню антифашистської та антиімперіалістичної боротьби трудящих. Важливе значення для згуртування прогресивних сил краю проти загрози фашизму мав VII Всесвітній конгрес Комінтерну (1935 р.). Його рішення обговорювалися в партійних організаціях, які накресливали шляхи їх здійснення. Так, на засіданні Хотинського повітового комітету партії в липні 1936 р. було вирішено встановити контакти з подібною організацією націонал-царанистської партії для спільної боротьби за мир, проти зростання фашистської небезпеки. Однак баж-

⁵² Die rote Bukowina.— 1932.— N 3.

⁵³ Scinteia.— 1932.— 1 apr.

⁵⁴ Die rote Bukowina.— 1932.— N 4.

⁵⁵ Die Welt.— 1932.— 15 Okt.

⁵⁶ ЧОДА, ф. 43, он. 1, снр. 6227, арк. 4, 32.

⁵⁷ Universul.— 1935.— 2 ian.

⁵⁸ Anuarul statistic al României 1937—1938.— București.— 1939.— P. 297.

⁵⁹ Vorwärts.— 1932.— 4 Aug.

ного наслідку досягти не вдалося⁶⁰. Чернівецький міськомком партії звертався з цією пропозицією до керівництва місцевої організації соціал-демократичної партії, яка відмовилася від спільних дій з комуністами.

Маневри соціал-демократичних ватажків ще більше послалили потяг мас до єдності та змінили в них переконання, що лише КПП справді прагне до єдиного фронту пролетаріату і послідовно бореться за нього. На позицію створення Народного фронту переходила більшість визових соціал-демократичних і профспілкових організацій. Рішення про це прийняли, наприклад, на своїх зборах службовці у Чернівцях⁶¹.

Влітку 1936 р. керівництво націонал-царанистської партії вирішило провести в усіх 72 повітах королівської Румунії маніфестації та мітинги протесту проти правлячої тоді партії націонал-лібералів. Чернівецький крайовий комітет КПП погодився взяти участь у цій акції. В Хотинському повіті така маніфестація пройшла в с. Липканах. У ній взяли участь понад 10 тис. чол. Над колонами майорили лозунги «Геть війну!», «Геть фашизм!», «Хай живе Радянський Союз!», «Землю тим, хто її обробляє!», «Волю політичним в'язням!». Демонстрацією керували секретар повітового комітету КПП А. Волох і комуністи А. Федорєв, П. Білоус, І. Кормуш, А. Стах та Ф. Шурлика⁶². 29 травня 1936 р. у Чернівцях відбулися 22-тисячна демонстрація та мітинг, на якому за дорученням підпільного крайкому КПП виступив комуніст Д. М. Руснак. У тому ж році антифашистські мітинги пройшли в Кіцмані, Шипилинях. Відбувалися вони і протягом 1937 р.

Антифашистський рух у краї невпинно поширювався. Він проявлявся у масових виступах не лише проти румунського, а й міжнародного фашизму. У містах і селах Буковини були створені комітети допомоги республіканській Іспанії. В 1936—1937 рр. у загонах ітернаціональної бригади воювали більше 40 буковинців. Серед них — секретарі повітового комітету КПП А. Вайсман та Чернівецького міського комсомолу Б. Юрграу, жителі с. Клішківців Хотинського повіту С. Побережний і с. Чорного Потоку Чернівецького повіту М. Василінчук. Ім'я легендарного генерала Еміля Клебера (М. Штери) — командира 11-ї інтербригади, уроженця с. Волоки Вишинського повіту — стало символом відданості справі робітничого класу⁶³.

Однак створити єдиний антифашистський фронт в країні не вдалося. З наступом нової економічної кризи 1937—1938 рр. процес фашизації румунської держави прискорився. У 1938 р. там було встановлено монархо-фашистську диктатуру. В країні посилювся політичний і національний гніт, погіршало соціально-економічне становище трудящих, зросли безробіття й голод. Спираючись на профашистські елементи, королівські власті послалили репресії проти народу. Північна Буковина, як і інші окуповані землі, що межували з Радянським Союзом, були оголошені військовою зоною. Повсюдно проводилися масові арешти та судові процеси. Однак, зазначалося у повідомленні поліції. «велике число комуністичних осередків, як у Чернівцях, так і по всій Північній Буковині, залишилися невикритими і продовжують працювати нелегально»⁶⁴.

Велику допомогу у зміцненні комуністичного підпілля в краї подавав Комінтерн. Туди на роботу були направлені А. І. Вайсман, Б. Ш. Кац, К. І. Терлецький. У березні 1939 р. в Чернівцях відбулася партконференція, яка обрала новий крайком КПП на чолі з Б. Ш. Кацом. Він провів велику роботу по згуртуванню партійних організацій на

⁶⁰ ЧОДА, ф. 501, оп. 1, спр. 50, арк. 7.

⁶¹ Красная Бессарабия.— 1935.— № 4.— С. 36.

⁶² ЧОДА, ф. 3535, оп. 1, спр. 21, арк. 2.

⁶³ Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область, К., 1969.— С. 36.

⁶⁴ Центр. держ. арх. Молдав. РСР, ф. 680, оп. 1, спр. 3720, арк. 289.

марксистсько-ленінській основі Важливу роль у цьому відіграли члени підпільного крайкому КПР І. В. Павлюк, Д. М. Руснак, Є. Стефюк. Парти́йні комітети вжили заходів до відновлення розгромлених комсомольських організацій і поживали їхню роботу.

У винятково тяжких умовах, під керівництвом комуністичних організацій народні маси продовжували боротьбу проти соціального, політичного й національного гніту. Комуністи закликали трудящих до боротьби проти облогового стану і цензури, розпуску прогресивних організацій, за заборону всіх фашистських організацій та партій і арешту їх керівників, проти підготовки антирадянської війни, за колективну безпеку і укладення договору про взаємну допомогу з Радянським Союзом⁶⁵. Вступивши за вказівкою керівних органів КПР у робітничі корпорації, вони в багатьох випадках увійшли до складу їх керівництва, організували робітників на страйкову боротьбу. У 1938—1940 рр. успішно пройшли страйки робітників у Чернівцях, Кіцмані. Не припинявся і селянський рух.

В обставовці передвоєнної політичної кризи посилювався антивоєнний рух. Новобранці відмовлялися з'являтися на призовні пункти, посилалися дезертирство в румунській армії. У Чернівцях, Хотині та інших містах проходили антивоєнні демонстрації. В боротьбу проти війни включилися жінки, які під керівництвом партійних організацій домагалися допомоги сім'ям мобілізованих до армії. Такі акції в Хотинському повіті, наприклад, проводилися майже щоведілі⁶⁶. Після визволення західноукраїнських земель Радянською Армією у вересні 1939 р. почастишали випадки втечі буковинських робітників, селян і солдатів у східні райони. Вони мали місце у Вижицькій, Заставнівській, Кіцманській волостях і Хотинському повіті. У цьому зв'язку правлячі кола Румунії посиляли репресії та гоніння проти народних мас.

Однак репресивні заходи румунського уряду не могли задушити революційного настрою мас. Їхні виступи в Північній Буковині не припинялися до 1940 р. і свідчили про повний крах політики окупантів, які протягом 22 років насильством і терором намагалися зламати опір робітників й селян, їх боротьбу за возз'єднання з соціалістичною Батьківщиною. Не дожили до радських днів керівники комуністичного підпілля В. Гаврилюк, С. Галицький, С. Канюк, М. Цопа, які стали жертвами культу особи, але їх справа не пропала марно⁶⁷. 28 червня 1940 р. Північна Буковина була возз'єднана з Радянською Україною в складі Радянського Союзу. Справді небачені соціально-економічні й культурні зміни почалися в новоствореній Чернівецькій області. Організатором цих перетворень стала обласна партійна організація.

В. М. Курило

В АВАНГАРДЕ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ДВИЖЕННЯ ТРУДЯЩИХСЯ
(к 70-літтю створення Компартії Буковини)

Резюме

В статті освещаются вопросы создания и становления Коммунистической партии Буковины, включения ее в состав Коммунистической партии Румынии, руководства революционной борьбой трудящихся против социального и национального гнета, за воссоединение края с Украинской ССР.

⁶⁵ *Dokumente din istoria Partidului Comunist din România 1917—1944.*— București, 1953.— P. 271—272.

⁶⁶ *Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной.*— Кишинев, 1970.— С. 705—706

⁶⁷ З кінця 20-х до середини 30-х років вони проживали в Радянській Україні.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ПРОФСПІЛКИ І ФАБЗАВКОМИ УКРАЇНИ В 1917 р.

Першим істориком Великого Жовтня був В. І. Ленін. На основі його концепції Жовтневої соціалістичної революції була створена й успішно розвивається радянська історіографія цієї актуальної і складної проблеми.

В. І. Ленін розвинув марксистське вчення про профспілки. Він обґрунтував принципи їх організації й діяльності, необхідність керівництва ними з боку Комуністичної партії, визначив їх завдання в умовах боротьби за перемогу соціалістичної революції, будівництва соціалізму і комунізму. «...Профспілки, — відзначав Володимир Ілліч, — створюють зв'язок авангарду з масами, профспілки повсякденною роботою переконують маси, маси того класу, який один тільки може перевести нас від капіталізму до комунізму»¹. Особливу увагу В. І. Ленін, більшовицька партія приділяли створенню і зміцненню масових робітничих організацій в період підготовки і проведення соціалістичної революції.

В перші місяці після Лютневої революції на чолі більшості профспілок і фабзавкомів стояли меншовики і есери, які намагалися відволікти їх від активної участі в політичній боротьбі. Завоювавши на свій бік фабзавкоми і профспілки, добившись єдності їх дій, більшовицька партія перетворила ці організації в свої опорні пункти на заводах і фабриках.

Дослідження революційної діяльності профспілок і фабзавкомів у 1917 р. має велике теоретичне і практичне значення. Це невід'ємна частина історії пролетаріату Росії — гегемона соціалістичної революції. Досвід боротьби більшовицької партії за робітничі організації, за єдність професійного руху широко використовується комуністичними й робітничими партіями капіталістичних держав і країн, що розвиваються.

Історіографія цієї теми відповідає основним періодам розвитку радянської історичної науки. Перші підсумки вивчення історії пролетаріату і робітничого руху в Росії у 1917 р. підбили всесоюзні наукові сесії, що відбулися в Києві (1962 р.) та Одесі (1967 р.)².

У 60—70-і роки було опубліковано історіографічні огляди Ю. М. Гамрецького і А. П. Гриценко про боротьбу робітничого класу України за перемогу соціалістичної революції³. Відзначивши інтерес дослідників до історії фабзавкомів і профспілок у 1917 р., автори цих оглядів виступили проти спрощеного висвітлення процесу їх більшовизації

¹ Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького: Промова на об'єднаному засіданні делегатів VIII з'їзду Рад, членів ЦКРПС і МРПС — членів РКП(б) 30 грудня 1920 р. // Повне збір. творів. — Т. 42. — С. 197.

² Робітничий клас і робочеє движение в России в 1917 г. — М., 1964. — 359 с.; Пролетариат России на пути к Октябрю 1917 г. (Облик, борьба, гегемония) — Одесса, 1967. — Ч. I. — 121 с. — Ч. 2. — 243 с.

³ Гамрецький Ю. М. Робітничий рух на Україні у 1917 році в радянській історіографії // Укр. іст. журн. — 1967. — № 2. — С. 107—116; Гамрецький Ю. М. Советская историография о рабочем классе и рабочем движении на Украине в 1917 г. // Робітничий клас і робочеє движение в России в 1917 г. — С. 88—102; Гриценко А. П. Робітничий клас України в 1917: К історіографії вопросу // Вопросы историографии рабочего класса СССР. — М., 1970. — С. 74—82; Гриценко А. П. Робітничий клас — провідна сила соціалістичної революції на Україні // Укр. іст. журн. — 1977. — № 8. — С. 131—140.

у працях Р. Парфьонова, М. Шуміхіна, М. Баранової, в яких повторювалися деякі помилкові положення 20-х років. У історіографічних публікаціях, про які йде мова, виділені питання, які потребують дальшого дослідження: взаємовідносини фабзавкомів і профспілок, діяльність більшовицьких фракцій у профспілках, боротьба більшовиків проти українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій у профспілковому русі. Частково питання теми, що вивчається, порушуються в історіографічній праці В. В. Мусієнка⁴. Історіографія проблеми тільки почала розроблятися.

Вже у 20-х — середні 30-х років було багато зроблено для дослідження історії Жовтня та її найважливішого аспекту — фабзавкомів і профспілок. У той період з'явилися монографії, брошури, статті, видані в основному Істпартами та Істпрофами до 10-річчя і 15-річчя Жовтня⁵. Їх авторами були активні учасники революції, працівники профспілок і молоді радянські історики. Майже в усіх публікаціях відчувається вузькість джерелознавчої бази, адже багато архівних фондів ще були недоступні дослідникам.

Перші праці 20-х років з історії професійного руху в Росії у 1917 р. присвячені фабрично-заводським комітетам⁶. Серед них особливої уваги заслуговує монографія Г. М. Панкратової, яка відрізняється значною документальною базою, глибокими висновками і узагальненнями. Автор ретельно вивчила причини і процес створення завкомів, відзначивши спадковий зв'язок між радами уповноважених 1905 р. і фабзавкомами 1917 р. Г. М. Панкратова розпочала дослідження й допити складного питання про взаємовідносини фабзавкомів і профспілок. Вона показала, що вони пройшли ряд періодів. Фабзавкоми, які знаходилися під безпосереднім впливом робітничих мас, вже у перші місяці революції завозували величезний авторитет. А профспілки, на чолі яких стояли угодовці, стримували революційний ентузіазм трудящих. Поступово змінювалися політика й діяльність профспілок, укладалося й розвивалося їх співробітництво із завкомом.

Однак у більшості публікацій 20-х років стверджувалося, що в перші дні революції більшовики основну увагу приділяли завкомом, а меншовики — профспілкам, тому перші стали відразу більшовицькими, а другі — меншовицькими. Ця хибна теза набула значного поширення в літературі 30—50-х років.

Ленінські висновки про роль профспілок і фабзавкомів у Жовтневій революції утверджувалися у завзятій боротьбі з меншовиками та троцькістами. Авторами ряду істпрофівських книг були меншовики — тред-юніоністи — Г. Колокольников, М. Гарві та ін. М. М. Покровський відзначав, що історію пролетаріату Росії «почали писати ті, хто менше за всіх мав на це право»⁷. Всупереч фактам ці автори заперечували наявність ленінської концепції щодо ролі профспілок в умовах капіталізму і диктатури пролетаріату, протиставляли профспілки більшовицькій партії, стверджували, що меншовики займали панівне становище у цих організаціях до кінця 1917 р.

У цьому відношенні характерною є книга В. В. Святловського — меншовика — тред-юніоніста, опублікована в 1905 р. і перевидана в 1917 р. і в 1924 р. з невеликими доповненнями. У вступі до неї автор писав, що він став мудрішим, з очей спала «меншовицька полуда». Однак меншовицькі оцінки і висновки залишилися. Так, В. В. Святлов-

⁴ Мусієнко В. В. Більшовики України в Жовтневій революції. Березень 1917 — березень 1919. : До історіографії проблеми. — К., 1976. — 195 с.

⁵ Рабочее и профессиональное движение: Каталог книг к десятилетию ВЦПС. — М.; Л., 1927. — 46 с.

⁶ Фия Я. Фабрично-заводские комитеты в России. — М., 1922. — 79 с.; Панкратова А. Фабзавкомы в России в борьбе за социалистическую фабрику. — М., 1923. — 425 с.; Селишкин С. Ф. Фабрично-заводские комитеты в России и их работа в современных условиях. — М., 1923. — 243 с.

⁷ За марксистско-ленинскую историю профдвижения. — М., 1932. — С. 3.

ський стверджував, що більшовики завоювали профспілки не у вільній ідейній боротьбі, а після того, як прийшли до влади, на першому Все-російському з'їзді профспілок⁸.

Дослідники 20-х років лише розпочали вивчення проблеми. Багато важливих питань цієї теми тоді ще не розглядалися: діяльність більшовиків у фабзавкоммах і профспілках, участь робітничих організацій у політичних кампаніях, у боротьбі за владу Рад.

У той час з історії професійного руху на Україні в 1917 р. виходили монографії, збірники статей, брошури, що розкрили діяльність профспілок Києва, Дніпропетровська, Харкова, Луганська, Одеси, Миколаєва, Донбасу, а також нарис про окремі професійні спілки — металістів, друкарів, швейників, будівельників великих промислових центрів. Поодинокі праці про фабзавкоми і нарис окремих підприємств⁹. Окремі сюжети теми зустрічаються у збірниках статей і спогадах про боротьбу за владу Рад на Україні. В ті роки опубліковано 2 монографії¹⁰, 2 збірники¹¹ і понад 20 брошур¹². У деяких працях використано газети за 1917 р., матеріали Іспарту та Іспрофу. Однак більшість їх не мала наукового апарату. Це було пов'язане з тим, що були опубліковані лише окремі джерела: протоколи з'їзду гірників Донбасу, трьох конференцій фабзавкомів Харкова, що відбулися влітку 1917 р.¹³ Наприкінці 20-х років редакція історії професійного руху на Україні надрукувала протоколи заводу Брянського заводу за 1917—початок 1918 рр. Частина протоколів за листопад—грудень 1917 р. була опублікована в журналі «Архів Радянської України» (1932.— № 4—5). Однак ці документи слабо використовувалися не лише в ті роки, а й у сучасних дослідженнях.

У літературі 20-х років недостатньо висвітлене питання про профспілкове будівництво на Україні в 1917 р. Більш докладно воно розглянуто в брошурі Д. Шлосберга та І. Шингарьова про професійний рух у Києві¹⁴. Таблиця, складена авторами, свідчить, що березень—квітень 17 року були місяцями найбільш активного профспілкового бу-

⁸ Святловский В. В. История профессионального движения в России — Л., 1924.— С. 345

⁹ Киевский Арсенал в пролетарской революции.— Киев, 1928.— 140 с.

¹⁰ Колесников В. Нариси з історії професійного руху на Україні.— Харків, 1927.— 176 с.; Колесников В. Профсоюзи в Росії: Краткий исторический очерк.— Харків, 1928.— 98 с.

¹¹ Профсоюзы после Октября на Украине.— Харків, 1923.— 34 с.; Материалы з історії професійного руху на Україні.— Збірник 1. Професійний рух 1917 року.— Харків, 1928.— 190 с.

¹² Красный путь союза (Жо дню пятилетия союза железнодорожников Екатеринославской ж. д.).— Екатеринослав, 1923.— 16 с.; Ачканов Г. Как мы боролись в строил свой союз.— М., 1923.— 125 с.; 5 лет союза горнорабочих в Донбассе.— Артемовск, 1925.— 461 с.; Союз металлистов в Одессе (По воспоминаниям ветерана).— 1898—1925.— Одесса, 1925.— 47 с.; История робитничого та професійного руху друкарів Київщини (1901—1928).— К., 1926.— 116 с.; За 10 лет: Из истории союза пищевой промышленности на Харьковщине 1917—1927.— Харьков, 1927.— 78 с.; Строитель Харьковщины за десятилетие 1917—1927.— Харьков, 1927.— 46 с.; Новизна олен Г., Брошгейн И. Очерки развития профессионального движения на Днепропетровщине.— Днепропетровск, 1927.— 68 с.; Юбилей десятилетия ВСРМ. 1917—1927: Страницы из истории Днепропетровского союза металлистов.— Днепропетровск, 6 г. изд.— 30 с.; Радченко А. Ф. Десять лет профдвижения Украины.— Харьков, 1928.— 48 с.; Шлосберг Д., Шингарев И. Профессиональное движение в Киеве в 1917 году.— Харьков, 1928.— 46 с.; В борьбе за красный союз: Очерки по истории профдвижения среди печатников в годы 1917—1922.— Днепропетровск, 1929.— 47 с.; Шингарев И. Київські профспілки в боротьбі за Жовтень.— К., 1932.— 31 с.; Геккер М., Шлосберг Д. Профспілки України за п'ятнадцять років.— Харків, 1932.— 65 с.

¹³ Протоколы I делегатского областного съезда профессионального союза горнорабочих Донецкого, Криворожского и Соляного бассейнов 25 марта.— I апреля 1918 г.— Харьков, 1918.— 193 с.; Крейзель Ю. Из истории профдвижения г. Харькова в 1917 г.— Харьков, 1921.— 61 с.

¹⁴ Шлосберг Д., Шингарев И. Профессиональное движение в Киеве в 1917 году.— С. 127.

дівництва. Цей висновок підтверджується статистичними даними, які наводять сучасні автори.

Для дослідників історії профруху на Україні також складним було питання про причини утворення фабзавкомів та їх взаємовідносини з профспілками. Наприклад, у статті Б. Колесникова, що була надрукована в брошурі, виданій Українським бюро ВЦРПС у 1923 р.¹⁶, стверджувалася помилкова думка. Автор вважав, що фабзавкоми були не суто професійними організаціями, а політичними органами робітничого класу, опорними пунктами Рад. Винуватцями незгод між фабзавкомиами і профспілками, на його погляд, були анархісти та анархо-синдикалісти, які, мовляв, панували в ЦРФЗК Харкова та інших міст України. Ці хиби положення він повторив і в монографії, що вийшла у 1927 р.

Більш чітко ці питання викладені Б. Колесниковим у короткому історичному нарисі профспілок Росії¹⁶. Грунтуючись на працях В. І. Леніна, автор критикує меншовицьку теорію нейтральності цих робітничих організацій, правильно викладає політику більшовицької партії щодо них. Він відзначає, що більшовики не прагнули до розколу меншовицьких профспілок, а вели настійну боротьбу за їх завоювання. Більшовизація фабзавкомів відбувалася швидшими темпами, оскільки вони безпосередньо здійснювали волю широких народних мас. У праці зроблено правильний висновок, що до осені 1917 р. переважна більшість профспілок України, що об'єднували промислових робітників, стали більшовицькими і брали активну участь у боротьбі за владу Рад. Однак цей висновок не підкріплений фактичним матеріалом.

У публікаціях того періоду висвітлено боротьбу робітничих організацій за 8-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, укладення колективних договорів, введення робітничого контролю, значно слабкіше — участь у політичній боротьбі, їх більшовизацію. Дуже характерним у цьому плані є збірник статей, підготовлений Іспрофом України¹⁷. Він досі привертає увагу дослідників. Частина статей присвячена економічній боротьбі робітничого класу в Донбасі, страйку чорноробів Харкова, укладенню колективних договорів. Однак аналіз економічної боротьби робітничого класу України дано у відриві від діяльності більшовицьких організацій, завкомів, непослідовно викривається угодовська політика меншовиків і есерів. Певний інтерес становлять публікації про залізничників і сільськогосподарських робітників України в 1917 р. У збірнику розвінчується націоналістична політика Центральної Ради. Проте у цілому навіть нині історія названих вище великих загонів робітничого класу вивчена слабо.

Однею з найкращих у збірнику є стаття Д. Шлосберга та І. Шпінгарьова про професійний рух у Києві, видана у тому ж 1925 р. окремою брошурою. В ній докладно висвітлено діяльність центрального бюро профспілок Києва, яким більшовики керували з перших днів його обрання. Добре показано боротьбу між більшовиками й угодовцями у Раді, в ЦБ профспілок з питань введення 8-годинного робочого дня, робітничого контролю, ставлення до страйкового руху, викривається політика Тимчасового уряду, який відстоював інтереси капіталістів; показано революційну енергію й організованість пролетаріату. На відміну від багатьох праць тих років, у брошурі розповідається про політичну діяльність ЦБ профспілок, про його ставлення до лінєвних подій, Державної наради, корвіловщини. Автори відзначають тісне співробітництво між більшовиками ЦБ профспілок і ЦРФЗК Києва. Ця праця й нині не втратила наукового інтересу.

¹⁶ Колесников Б. Первые шаги развития профессионального движения на Украине // Профсоюзы после Октября на Украине.— Харьков, 1923.— С. 3—20.

¹⁶ Колесников Б. Профсоюзы в России: Краткий исторический очерк.— С. 65—66.

¹⁷ Матеріали з історії професійного руху на Україні. Збірник І.— Харків, 1928.— 130 с.

Стаття Г. Новополіна розкриває активну роль фабзавкомів в економічній і політичній боротьбі робітників. У ній висвітлено діяльність меншовицько-есерівського ЦБ профспілок Катеринослава. Відзначається, що його керівництво стримувало революційну енергію робітників, виступало проти зростання страйкового руху, йшло на угоду з підприємцями. Розкрито боротьбу більшовицьких профспілок Катеринослава (особливо металістів) у січні — лютому 1918 р. проти контрреволюційної, антирадянської політики ЦК профспілок¹⁸.

Особливо слід спинитися на статті Б. Шульмана «Одеське Центральне бюро профспілок у 1917 р.», в якій широко використовуються протоколи ЦБ профспілок і преса 1917 р. Показано, що меншовицьке ЦК гальмувало страйковий рух, виступало проти робітничого контролю, встановлення влади Рад. Однак автор не висвітлює контрреволюційну, антирадянську політику ЦБ у січні — березні 1918 р.

Більш докладно цей сюжет розроблено у збірнику статей і спогадів про боротьбу робітників Одеси за владу Рад¹⁹. У цій праці प्रतिставляється діяльність ЦРФЗК і ЦБ профспілок. Показано, що антирадянські виступи останньої з цих організацій остаточно ізолювали її від пролетарських мас.

В іншому збірнику привертає увагу стаття активного учасника революції І. К. Амосова про діяльність більшовицького завкому Брянського заводу в Катеринославі у листопаді — грудні 1917 р.²⁰ Для її написання автор використав протоколи завкому, показавши, що коло питань, яке вирішував цей орган, було дуже широке — від поточного моменту до організації бібліотеки, від перебудови окремих цехів до забезпечення робітників взуттям. Головне місце в роботі завкому займали виробничі питання, забезпечення безперервної роботи підприємства, боротьба із саботажем адміністрації.

Огляд літератури цього періоду хотілося б завершити коротким аналізом книги з історії заводу «Арсенал» у Києві, в якій вдало висвітлено діяльність більшовицької організації і завкому в 1917 р. До праці включено нарис про революційну боротьбу робітників і спогади її активних учасників²¹. При написанні нарису використані документи Київського Іспарту, архіву заводоуправління, преса, стенограми спогадів ветеранів підприємства. В нарисі показано, що вже у березні 1917 р. завком добився введення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, права участі у прийнятті та звільненні робітників і службовців тощо.

З великим інтересом читаються сторінки книги, які розповідають про гостру боротьбу між завкомом і адміністрацією з питання про робітничий контроль. Показано зростання авторитету бойової більшовицької організації «Арсеналу» серед робітників. Значна частина спогадів присвячена участі арсенальців у повстанні проти Центральної ради. Принягидно зауважимо, що у новому нарисі історії заводу, виданому майже через 60 років, значно повніше висвітлено боротьбу більшовицької організації завкому, робітників за владу Рад у 1917—1918 рр. Це одна з найкращих книг з історії заводів і фабрик України²².

Отже, в 20—30-і роки було опубліковано праці, які поклали початок вивченню професійного руху на Україні в 1917 р. Їх автори нашоувалися на значні труднощі: не було досвіду написання наукових досліджень, багато джерел ще були недоступні, леміська концепція Жовтня лише опановувалася історичною наукою. Однак багато питань теми було поставлено і частково вирішено. Зокрема, показано (хоча

¹⁸ Там же.— С. 16—17.

¹⁹ Октябрь на Одещине: Сб. статей и воспоминаний.— Одесса, 1927.— 492 с.

²⁰ Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сб. статей и воспоминаний.— Днепропетровск, 1927.— 292 с.

²¹ Киевский Арсенал в пролетарской революции.— 140 с.

²² История завода «Арсенал» имени В. И. Ленина.— Киев, 1986.— 560 с.

й неовно) профспілкове будівництво, економічну боротьбу, протилежність революційної тактики більшовиків і угодовської, реформістської тактики меншовиків і есерів. Було розпочато вивчення питання про взаємодійносні фабзавкомів і профспілок у 1917 р. та про боротьбу пролетаріату за робітничий контроль.

Однак дослідники 20—30-х років лише починали вивчення проблеми. Не знайшла висвітлення в їх працях роль більшовицьких організацій у створенні фабзавкомів і профспілок, їх більшовизація, участь робітничих організацій у політичній боротьбі пролетаріату, у введенні робітничого контролю, у боротьбі за владу Рад.

Особливості вивчення теми у наступний період (середина 30-х — середина 50-х років) пов'язані з труднощами розвитку історичної науки в ті роки. Різко скоротилася кількість публікацій джерел, монографій, наукових статей. Типовими для того періоду є праці Ф. Романова та Н. Шуміхіна²³. Їх характеризують вузькість джерельної бази, недостатній рівень висновків та узагальнень, повторення хибних положень літератури 20-х років. І найголовніше те, що не вивчені у попередній період аспекти теми не досліджувалися і в той час.

З середини 50-х років відбулися значні зрушення у вивченні професійного руху в країні у 1917 р. Вони пов'язані з новим періодом розвитку історичної науки, успіхами радянської історіографії Великого Жовтня. Важливу роль у дальшому вивченні проблеми відіграло видання Повного зібрання творів В. І. Леніна, ленінських збірників, Біографічної хроніки вождя. Було опубліковано документи ЦК РСДРП(б) більшовицьких організацій у 1917 р., революційного руху пролетаріату. Лише до 40-річчя Жовтня вийшло друком 130 документальних збірників. Ленінградські історики опублікували протоколи фабзавкомів 6 найбільших заводів Петрограда за березень — жовтень 1917 р.

Велика археографічна робота проведена істориками України. Були видані збірники документів про діяльність більшовицьких організацій у березні 1917 р. — квітні 1918 р., збірники документів з історії Жовтня, збірник документів про робітничий контроль і націоналізацію промисловості, які розширили джерелознавчу базу історіографії соціалістичної революції на Україні. До 40-річчя Великого Жовтня обласні видавництва випустили 24 збірники документів, у яких тема, що вивчається, представлена в основному рішеннями робітничих зборів, конференцій завкомів, профспілок. На жаль, досі недостатньо досліджені й опубліковані протоколи завкомів заводів ХПЗ, ВЕК (Харків), Брянського (Катеринослав), Руссуд і Наваля (Миколаїв), рудкомів деяких рудників Донбасу, харківського союзу металістів, ЦБ профспілок Харкова і Одеси, першої обласної конференції металістів Донецько-Криворізького басейну в жовтні 1917 р. Дослідники вже не раз пропонували опублікувати збірник протоколів фабзавкомів і профспілок України за 1917 р. На нашу думку, таке видання зацікавить широке коло читачів, у яких значно зріс інтерес до документальних джерел, а для дослідників — це необхідний матеріал для дальшої розробки важливої теми.

Сучасна історіографія висвітлює багато питань, яких не торкалися дослідники минулих років. Велика увага приділялася аналізу ленінських положень і висновків щодо ролі масових робітничих організацій в революції, діяльності РСДРП(б) по їх створенню і зміцненню, участі фабзавкомів і профспілок у політичній боротьбі пролетаріату, процесу їх більшовизації. Розширилася географія дослідження проблеми. Істотний вклад у її вивчення внесли Г. Г. Єгорова, Г. А. Трукан, М. Л. Іт-

²³ Романов Ф. Профсоюзы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1956.— 155 с.; Шумихин Н. Роль профсоюзов Украины в подготовке и проведении Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917—март 1918 гг.) // Профсоюзы в борьбе за победу Октябрьской социалистической революции.— М., 1957.— С. 145—173.

кін, В. Й. Селицький²⁴. В останні роки були опубліковані монографії О. Л. Глазкова і О. С. Блінова²⁵.

Літературу останніх 30 років про профспілки і фабзавкоми можна поділити на дві групи. Перша — узагальнюючі праці, в яких висвітлюється перемога Радянської влади та роль масових робітничих організацій в ній²⁶. Другу групу становлять спеціальні дослідження, більшість яких видана в 60—70 роки. У 80-і роки опубліковано лише кілька статей. Важливий вклад у вивчення проблеми внесли праці А. П. Гриценко, Ю. М. Гамрецького, П. В. Замкового та ін. Усього в цей період написано 4 монографії²⁷. У двох з них теми, що вивчається, присвячені лише окремі розділи. Видано також понад 20 наукових статей²⁸.

Слід відзначити праці А. П. Гриценко, в яких вирішено багато питань розглядуваної теми. Вона дослідила специфіку створення фабзавкомів, їх структуру, переконливо показала особливості утворення радкомів на шахтах Донбасу в перші місяці революції, а не восени 1917 р., як про це пише П. М. Бабець²⁹. А. П. Гриценко дослідила діяльність ЦК РСДРП(б), місцевих більшовицьких організацій по створенню і зміненню фабзавкомів і профспілок, переконливо показала їх участь в економічній та політичній боротьбі пролетаріату.

²⁴ Егорова А. Г. Профсоюзы и фабзавкомы в борьбе за победу Октября (март — октябрь 1917 г.). — М., 1960. — 229 с.; Егорова А. Г. Партия и профсоюзы России в 1917 г.: Участие профсоюзов и фабзавкомов в создании широкого демократического фронта в период подготовки и проведения Октября. — М., 1977. — 184 с.; Иткин М. Л. Центры фабрично-заводских комитетов России в 1917 г. // Вопросы истории. — 1974. — № 2. — С. 29—34; Селицкий В. И. Массы в борьбе за рабочий совет. — М., 1977. — 236 с.; Трукаян Г. А. Рабочий класс в борьбе за улучшение Советской власти. — М., 1975. — 303 с.

²⁵ Блінов А. С. Центральний Совет фабзавкомов Петрограда 1917—1918 гг. — М., 1982. — 246 с.; Глазков А. Л. Партия и профсоюзы в 1917 г.: Борьба за единство в российском правлении. — М., 1983. — 160 с.

²⁶ Астахов В., Коңдур Ю. Пролетаріат Харькова в борьбе за победу Октября. — Харьков, 1957. — 180 с.; Гончаренко Н. Октябрь в Донбассе. — Луганск, 1961. — 272 с.; История робітничого класу РСР. — К., 1967. — Т. 2. — 508 с.; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. — К., 1967. — Т. 1. — 392 с.; Очерк истории профессиональных союзов Украинской ССР. — Киев, 1983. — 663 с.; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций. — Киев, 1986. — 626 с.

²⁷ Стадник А., Прохоренко М. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1959. — 142 с.; Гриценко А. П. Робітничі фортеці соціалістичної революції: Фабзавкоми України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 — січень 1918 рр.). — К., 1965. — 195 с.; Гриценко А. Г. Робітничий клас України в Жовтневій революції (березень 1917 — січень 1918 рр.). — К., 1975. — 240 с.; Склярєнко Є. М. Нариси історії професійного руху на Україні (1917—1920 роки). — К., 1974. — 185 с.

²⁸ Парфонов Р. О. Боротьба профспілок України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції // З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. — К., 1957. — С. 107—132; Бельфор Д. С. З історії боротьби профспілок Одеси: Фабзавкоми та профспілки в боротьбі за встановлення Радянської влади в Одесі // Праці Одеського державного університету. — 1957. — Т. 147. — Вип. 2. — С. 175—198; Замковий П. В. Більшовизація фабзавкомів України в 1917 р. // Укр. іст. журн. — 1963. — № 1. — С. 81—84; Гриценко А. Л. Фабрично-заводські комітети України // Рабочий класс и рабочее движение России в 1917 г. — М., 1964. — С. 257—269; Гриценко А. П. З'їзди і конференції профспілок і фабзавкомів України. 1917 — лютий 1918 рр. // Укр. іст. журн. — 1972. — № 3. — С. 97—111; Антоєнєнко С. И. Количественный и качественный состав рабочего класса Донско-Криворожского бассейна и его профессиональные организации в 1917 г. // Научные труды по истории КПСС. — Киев, 1977. — Вып. 90. — С. 61—69; Богудський А. А. Деятельность Коммунистической партии по укреплению единства профсоюзного движения в стране в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции // Научные труды по истории КПСС. — Киев, 1977. — Вып. 90. — С. 54—61; Яневський Д. Б. Профспілки України в період підготовки Великої Жовтня // Укр. іст. журн. — 1986. — № 11. — С. 81—89.

²⁹ Бабєць П. М. Возникновение и характер фабрично-заводских комитетов 1917 г. на Украине в новейшей советской исторической литературе // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. научных статей. — Днепропетровск, 1976. — Вып. 3. — С. 120—127.

Процес профспілкового будівництва на Україні досліджений також у дисертаціях С. І. Кушової та А. А. Богульського. Складені ними таблиці дали можливість зробити висновок про те, що на Україні, як і в Росії у цілому, основна частина профспілок і завкомів виникла в період двовладдя, а березень — квітень 1917 р. були часом найбільшого розмаху профспілкового будівництва³⁰. Цікаві таблиці про кількість профспілок у великих промислових центрах України наведені у статті Д. Б. Яневського³¹.

Менше розроблене питання про чисельність профспілок. Деякі автори стверджують, що 80% робітників Донбасу в 1917 р. були їх членами³². Однак ця цифра характеризує охоплення профспілками лише металістів регіону, а не шахтарів. На конференції профспілок гірничників Донецько-Криворізького басейну, що відбулася у жовтні 1917 р., було представлено 100 тис. чол., тобто 50% шахтарів³³.

На нашу думку, до кінця 1917 р. близько 50% пролетаріату України були членами профспілок. Цей висновок впливає з аналізу ряду узагальнюючих даних. На I Всеросійському з'їзді профспілок (січень 1918 р.) було представлено 2,6 млн. чол., з них з півдня країни — 535 тис.³⁴ На I конференції спілок України (травень 1918 р.) — 497 тис. чол., з них 197 тис. металістів і 72 тис. шахтарів. Зменшення кількості членів спілки гірників викликане посиленням розрухи, особливо у вугільній промисловості³⁵.

У сучасній історіографії робітничому класу присвячена велика література. Однак не завжди робітничий рух у 1917 р. показано у тісному зв'язку з діяльністю фабзавкомів і профспілок. Недостатньо вивчене питання про взаємовідносини між Радами і фабзавкоми. М. Баранова помилково вважає фабзавкоми органами Рад³⁶. Багато дослідників відзначають допомогу Ряд робітничим організаціям. Значно рідше у публікаціях показано вплив більшовицьких фабзавкомів на Ради, на процес їх більшовизації.

Характерною рисою багатьох публікацій кінця 50-х — 60-х років було перебільшення розмаху введення 8-годинного робочого дня, робітничого контролю, підвищення заробітної плати, більшовизації фабзавкомів і профспілок у перші місяці революції. Характерною в цьому відношенні є монографія О. Стадник і М. Прохоренко. Це одна з небагатьох книг, в якій розкривається історія профспілкового руху на Україні з перших його кроків. Автори вдало показали профспілкове будівництво у 1917 р. Однак у висвітленні ряду питань вони забігають уперед. Так, у книзі стверджується, що у березні 1917 р. робітники явочним порядком увели 8-годинний робочий день на більшості підприємств Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, шахтах і заводах Донбасу³⁷.

³⁰ Куцева С. И. Фабзавкомы и профсоюзы Донецко-Криворожского бассейна и их большевизация в период Великой Октябрьской социалистической революции: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Харьков, — 1967. — С. 9, 20—21; Богульський А. А. Борьба большевиков Юга Украины за фабзавкомы и профсоюзы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Харьков, — 1969. — С. 10—11.

³¹ Яневський Д. Б. Профспілки України в період підготовки Великого Жовтня. — С. 85—86.

³² Трухан Г. А. Рабочий класс в борьбе за победу и упрочение Советской власти. — С. 55.

³³ Октябрь и горняки. — Харьков, 1929. — С. 25; Матеріали з історії професійного руху на Україні — Збірник I. — С. 11.

³⁴ Первый Всероссийский съезд профсоюзов 7—17 января 1918 г.: Стенографический отчет. — М., 1918. — С. 338.

³⁵ Первая Всеукраинская конференция профсоюзов (21—27 мая 1918 г.). — Харьков, 1924. — С. 13.

³⁶ Баранова М. А. Рабочий контроль на промышленных предприятиях Донбасса (1917—1918 гг.). — Львов, 1968. — С. 20.

³⁷ Стадник А., Прохоренко М. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. — С. 115.

Цей висновок потребує уточнення. Металісти дійсно добилися скорочення робочого дня, а металурги і шахтарі Донбасу працювали по 10—12 годин весь період революції. На Правобережжі робочий день був скорочений лише на деяких підприємствах. Ось чому на Україні, й особливо в Донбасі, питання про 8-годинний робочий день не втратило своєї гостроти влітку й восени 1917 р. У публікаціях не завжди показано, як вдовився 8-годинний робочий день; самочинним порядком, рішенням Ради, угодою Ради і промисловців. Поширення першої з цих форм, як правило, перебільшувалося.

У сучасній історіографії недостатньо вивчена участь завкомів і профспілок у політичній боротьбі робітничого класу: їх ставлення до питань війни і миру, участь у політичних кризах, у створенні Червоної гвардії, боротьбі з корниловщиною. В публікаціях слабо висвітлені засідання завкомів, робітничі збори, мітинги.

Слід відзначити, що втрачена добра традиція історіографії 20-х років: не публікуються монографії та брошури з історії окремих профспілок і фабзавкомів великих промислових центрів України. Між іншим, наявні джерела дають можливість докладно висвітлити історію профспілок металістів Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, діяльність завкомів ряду великих підприємств республіки.

Найважливішим питанням теми є діяльність більшовицької партії по керівництву професійним рухом і процес більшовізації робітничих організацій. Прогалина, яка намітилася в літературі 20-х років, певною мірою заповнена. Проте ще багато питань потребують дальшої розробки. В публікаціях А. П. Гриценко, П. В. Замкового показана боротьба більшовиків з меншовиками й есерами в завкомах і профспілках, досліджується процес їх більшовізації. Однак ряд аспектів цього питання потребує більш глибокого вивчення. Велику роль у зміцненні й більшовізації масових робітничих організацій відіграли більшовицькі центри по керівництву професійним рухом при партійних комітетах, більшовицькі фракції при ЦБ профспілок і ЦР фабзавкомів, діяльність яких майже не досліджена. Боротьба партії за робітничі організації була боротьбою за маси, за створення політичної армії соціалістичної революції.

Істотним прорахунком історіографії проблеми є недостатня розробка періодизації процесу більшовізації завкомів і профспілок України. На нашу думку, цей процес пройшов 3 періоди: двовладдя, підготовка збройного повстання, боротьба за встановлення і перші місяці Радянської влади (листопад 1917 р. — березень 1918 р.). Таблиці, складені С. І. Куцовою та А. А. Богульським, дають можливість простежити хід цього процесу в Донецько-Криворізькому басейні та на півдні України. Безперечно, у таблицях можуть бути окремі неточності, але в цілому вони вірно відображають картину більшовізації робітничих організацій.

У період двовладдя більшовізація робітничих організацій лише починалася. В результаті величезної роботи більшовикам вдалося завоювати завкоми найбільших заводів України — «Арсеналу» в Києві, ВЕК і ХПЗ у Харкові, Гартмана в Луганську, Брянського та «Сіріус» у Катеринославі, Наваль і Руссуд у Миколаєві, Гена і Ровенського в Одесі, рудкоми деяких рудників Макіївського і Горлівського гірничих округів. Розпочався також процес більшовізації профспілок, який охопив насамперед металістів, однак він відбувався повільніше, ніж фабзавкомів. Більшовики оволоділи профспілками металістів Києва, Харкова, Луганська, Горлівки, Одеси, Миколаєва, Херсона і Полтави.

У липні — жовтні 1917 р. в основному завершився процес більшовізації завкомів, а також основної частини профспілок індустріального пролетаріату, що мало вирішальне значення для боротьби за владу Рад. Третій період завоювання більшовиками профспілок був частиною

боротьби за владу Рад. Завершилася більшовизація профспілок будівельників, шевців, шкіряників, тютюників, пекарів, борошномелів. Меншовики, есери і націоналісти зберегли ще свій вплив у профспілках друкарів, харчовиків (особливо серед робітників цукрових заводів), торгово-промислових службовців³⁰.

Вважаємо, що необхідно докладніше проаналізувати боротьбу більшовицької партії за єдність професійного руху, взаємовідносини фабзавкомів і профспілок у різні періоди революції, процес їх об'єднання.

Боротьба пролетаріату за робітничий контроль — одна з найбільш досліджених проблем історії Жовтня. Однак за останні десять років на Україні не з'явилася жодної статті з цього питання. Водночас не всі його аспекти досліджені однаково докладно. Аналіз літератури свідчить, що історики України провели значну роботу по вивченню проблеми. Однак деякі її аспекти потребують глибшого дослідження. Треба продовжити вивчення профспілкового будівництва. Для цього варто скласти таблиці, в яких відбити час утворення фабзавкомів і профспілок та охоплення ними робітників на Правобережній Україні, а також уточнити дані вже існуючих таблиць. Важливим завданням істориків є докладний аналіз багатобічної діяльності фабзавкомів найбільших підприємств, профспілок металістів Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси. Особливу увагу слід приділити вивченню участі робітничих організацій у політичній боротьбі. Досі слабо досліджений профспілковий рух на Правобережжі сільськогосподарського пролетаріату, робітників цукрових заводів, залізничників. Головне питання теми, яке необхідно вивчати й надалі, — це діяльність більшовицьких організацій по створенню і зміцненню фабзавкомів і профспілок і процес їх більшовизації. Слід продовжити складання таблиць, які відображували б цей процес.

Труднощі у вивченні теми значною мірою пояснюються тим, що документи робітничих організацій у 1917 р. збереглися погано. Разом з тим, наявні джерела досліджені ще недостатньо. Розширення документальної бази теми можливе шляхом ретельного вивчення більшовицьких газет, преси Рад і профспілок.

Бурхливе зростання профспілкового будівництва у 1917 р. на Україні, більшовизація робітничих організацій, їх активна участь в економічній і політичній роботі, у збройному повстанні та встановленні влади Рад — переконливі свідчення високої організованості, свідомості пролетаріату республіки.

І. Ш. ЧОРНОМАЗ (Харків), С. І. АНТОНЕНКО (Харків)

³⁰ Куцева С. И. Фабзавкомы и профсоюзы Донецко-Криворожского бассейна... С. 20—21; Богульський А. А. Борьба большевиков Юга Украины за фабзавкомы и профсоюзы... С. 16—17.

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО БОРТЬБУ БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ЗА СЕЛЯНСЬКІ МАСИ В БЕРЕЗНІ 1917 р. — БЕРЕЗНІ 1918 р.

Узагальнення досвіду вивчення боротьби більшовиків за трудяще селянство є важливим завданням історичної науки. «Для марксистсько-ленінської партії, — підкреслюється, зокрема, у документах XXVII з'їзду КІРС, — життєво важливе значення має аналіз проблем взаємовідносин класів, суспільних груп»¹. Це завдання певною мірою

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 60.

вирішене в радянській історіографії. Так, боротьбі більшовиків за селянство присвятили свої історіографічні праці Ж. П. Тимченко та Т. В. Қамкіна². Глибоко і всебічно проаналізовано дослідження революційного руху селянських та солдатських мас у період підготовки і проведення Великого Жовтня Ю. М. Гамрецьким³. Історіографія діяльності більшовиків в армії досліджувалася Н. М. Якуповим, К. М. Вітманом та О. І. Домбровським, Д. А. Метелицею⁴, а на Чорноморському флоті — В. П. Петровим і В. П. Глинняним⁵.

Цю важливу проблему порушували й історики, що вивчали історіографію боротьби партії за формування політичної армії соціалістичної революції⁶. Проте історіографічних оглядів організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій України по завоюванню селянсько-солдатських мас на бік революційно-робітничого класу в 1917 р. — на початку 1918 р. ще не створено⁷. У даній статті зроблено спробу ліквідувати цю прогалину.

Першим теоретиком, істориком й історіографом союзу робітничого класу та селянства був В. І. Ленін. «Залежно від того, чи владстьє міському пролетаріатові повести за собою сільський пролетаріат і приєднати до нього масу напівпролетарів села...», — писав, зокрема, Володимир Ілліч, — залежно від цього визначиться доля і результат російської революції...⁸. Вивченню даної проблеми було покладено початок у публікаціях з історії селянського руху напередодні Великого Жовтня, а також у нарисах аграрної революції на Україні, написаних у 20-х —

² Тимченко Ж. П. Ленінське вчення про союз робітничого класу і біднішого селянства в 1917 р. в українській радянській історіографії // Історіогр. дослідження в Українській РСР.—К., 1970.—Вип. 3.—С. 53—62; Камкіна Т. В. О боротьбі партії більшовиків за біднейше слов крестьянства в период подготовки и осуществления Великой Октябрьской социалистической революции // Науч. тр. по истории КПСС. Респ. междувед. сб.—Киев, 1982.—Вып. 117.—С. 21—29.

³ Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. // Історіографічні дослідження в Українській РСР.—К., 1968.—Вип. 1.—С. 56—75; Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія про селянство України в 1917 р. // Іст. дослідження: Вітчизняна історія.—1977.—Вип. 3.—С. 82—109; Гамрецький Ю. М. Солдатські маси на Україні у підготовці і проведенні соціалістичної революції // Укр. іст. журн.—1977.—№ 9.—С. 127—136; Гамрецький Ю. М. Большеинизация солдатских масс тыловых гарнизонов Украины в 1917 году // Революционное движение в русской армии в 1917 году: Сб. статей.—М., 1981.—С. 217—227.

⁴ Якупов Н. М. Деякі питання історіографії революційного руху у військах на півдні України в період боротьби за владу Рад // Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії: Матеріали респ. наук. конференції.—К., 1967.—С. 80—83; Якупов Н. М. Вивчення історії боротьби партії за армію в 1917 році // Наук. праці з історії КПРС: Респ. міжвідом. сб.—К., 1970.—Вип. 42.—С. 3—15; Якупов Н. М. Борьба партии большевиков за армию // Науч. тр. по истории КПСС: Респ. междувед. сб.—Киев, 1982.—Вып. 117.—С. 29—38; Вітман К. Н., Домбровський А. И. О деятельности большевиков по революционизированию солдатских масс национальных формирований в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции // Там же.—С. 50—56; Метелица Д. А. Борьба партии большевиков за солдатские массы в трех революциях.—М., 1984.—143 с.

⁵ Петров В. П., Глинняний В. П. Борьба большевиков за массы Черноморского флота в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции // Науч. тр. по истории КПСС: Респ. междувед. сб.—Киев, 1982.—Вып. 117.—С. 43—50.

⁶ Мусієнко В. В. Історіографія боротьби більшовиків України за маси напередодні Великого Жовтня // Укр. іст. журн.—1971.—№ 11.—С. 129—140; Мусієнко В. В., Найдчук М. И. Большеинизация Украины в борьбе за создание политической армии социалистической революции // Науч. тр. по истории КПСС: Респ. междувед. сб.—Киев, 1982.—Вып. 117.—С. 3—12; Якупов Н. М. Основные направления научной разработки исторического опыта партии большевиков по созданию политической армии трех революций в России // Там же.—Киев, 1986.—Вып. 139.—С. 3—12.

⁷ Ж. П. Тимченко проаналізувала літературу, яка вийшла з друку в період між святкуванням 40-ї та 50-ї річниці Великого Жовтня.

⁸ Ленін В. І. Резолюція в аграрному питанні: Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), 24—29 квіт. (7—12 трав.) 1917 р. // Повне збір. творів.—Т. 31.—С. 408.

першій половині 30-х років⁸. Посилаючись на окремі факти, їх автори дійшли правильного висновку про те, що партія проводила велику організаторську й ідейно-політичну роботу на селі. Однак тоді вона ще не стала предметом спеціального дослідження. До того ж, науковий рівень нарисів і статей був не досить високим. У деяких з них навіть не проводилася чітка межа між більшовиками і есерами, через що складалося помилкове враження, ніби обидві партії відстоювали інтереси трудящого селянства⁹. Мали місце бездоказові узагальнення. Так, А. Іргізов, вказуючи на недооцінку значення роботи партії на селі, допущену окремими керівниками, стверджував, що вона була типовим явищем¹⁰. Така постановка питання не пояснювала причин труднощів та специфіки діяльності більшовиків серед трудящих на різних етапах розвитку революції. У спогадах активних борців за встановлення Радянської влади на Україні М. О. Скрипника, Е. Й. Квірінга, а також І. І. Шмирова, З. Ф. Ляпіна та О. С. Руденка підкреслюється незалежний факт розуміння більшовиками необхідності проведення активної роботи в справі політичного виховання пролетарських та напівпролетарських верств селянства. Однак у тогочасних умовах не було можливості широко розгорнути масово-політичну роботу на селі. Та, починаючи з квітня 1917 р., становище почало змінюватися. Озброєні рішеннями Сьомої (Каїтневої) Всеросійської партконференції, більшовики повели боротьбу за селянські маси¹¹.

З другої половини 30-х — до середини 50-х років історики не часто зверталися до розглядуваної проблеми. Можна назвати лише праці Ю. Чеботарьова, присвячені селянському рухові на Україні в 1917 р.¹² Дослідник порівняно широко окреслив у них коло її питань і, використавши архівний матеріал, торкнувся діяльності більшовиків на селі у переддень Великого Жовтня.

Процес нагромадження документального матеріалу, який розпочався із середини 30-х років, сприяв створенню спеціальних праць з історії боротьби партійних організацій за селянські маси. За нашими підрахунками, тільки напередодні 40-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції з друку вийшло близько 20 наукових публікацій на цю тему.

Плідно вивчалася, зокрема, діяльність більшовиків Півдня України, а також Київської та Харківської губерній. У статтях і дисертаціях В. М. Немченка, Я. М. Штернштейна, М. Д. Свічарської, І. І. Печерихі проаналізовано цінний матеріал, який висвітлює роботу парторганізацій серед найбідніших верств села — роз'яснення програмних положень ленинської партії, організацію Рад, їх більшовізацію¹³.

⁸ Каретникова Т. Аграрна революція на Україні // Більшовик України.— 1927.— № 11.— С. 44—51; Козаченко А. Селянський рух 1917 р. на Україні // Селянський будинок.— 1927.— № 12.— С. 28—33; Лобакін В. Лютий по селях Харківщини // Літопис революції.— 1930.— № 2.— С. 50—72.

⁹ Качинський В. Очерки аграрної революції на Україні.— Харків, 1927.— Вип. 1.— С. 8.

¹⁰ Іргізов А. Селянський рух на Київщині // Літопис революції.— 1931.— № 2.— С. 30—31.

¹¹ Квірінг Э. Екатеринославский Совет и Октябрьская революция // Летопис революції.— 1922.— № 1.— С. 63—73; Скрипник М. О. В крові і огні // Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні.— К., 1967.— С. 141—149; Шмиров І. І., Ляпін З. Ф., Руденко О. С. 1917 рік у Луганську // Там же.— С. 67—84.

¹² Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в Жовтні 1917 р. // Більшовик України.— 1973.— № 9—10.— С. 67—68; Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р.— К., 1940.— 104 с.

¹³ Немченко В. М. Селянський рух на півдні України напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції // Праці Одеського ун-ту.— 1957.— Т. 147.— Сер. сусп. наук.— Вип. 2.— С. 259—276; Немченко В. М. Боротьба трудящого селянства півдня України за здійснення ленинського декрету про землю // Там же.— 1958.— Т. 148.— Вип. 1.— С. 7—21; Немченко В. М. Трудяче селянство союзник робітничого класу в боротьбі за леремому пролетарської революції (За матеріалами півдня України) // Там же.— 1962.— Т. 152.— Сер. істр. наук.— Вип. В. .С. 124—

Боротьбу більшовиків Київщини за селянські маси в період підготовки і проведення соціалістичної революції та встановлення Радянської влади висвітлено в публікаціях М. І. Берглазова, С. Х. Кагана й А. А. Вовка¹⁴. Ними використано значний статистичний матеріал, аналіз якого дає можливість зробити висновки про широкий розмах процесу більшовизації українського села. Вдало, на наш погляд, це вийшло у М. І. Берглазова. Складена ним таблиця свідчить про посилення впливу більшовиків на селянство в період боротьби за перемогу Великого Жовтня. У праці С. Х. Кагана висвітлено активну діяльність місцевих більшовицьких організацій у початковий період становлення Радянської влади. Побіжно дослідник аналізує хід створення Рад селянських депутатів, комітетів та виконкомів під керівництвом членів РСДРП(б).

Діяльність більшовиків Харківщини серед найбільшніх верств села розкривається у дослідженнях П. Ф. Рєшодько¹⁵. Залучення до аналізу великої кількості мемуарної літератури й газетних матеріалів дало йому можливість всебічно показати налагодження агітаційно-пропагандистської діяльності Харківським комітетом РСДРП(б), розкрити методи роботи Харківської Ради робітничих депутатів та її агітаційної комісії на чолі з відомим діячем партії В. І. Межлауком серед селянства. Тільки за період з 23 березня по 16 серпня 1917 р. членами комісії був організований 301 виступ пропагандистів перед трудящими¹⁶. П. Ф. Рєшодько докладно розглянув зміст публікацій періодичної преси більшовиків, проаналізував форми проведення ними агітаційної й пропагандистської роботи на селі. Статистичні дані, які використав автор, свідчать про великий вплив робітників на розвиток революційного селянського руху. Агітаційно-пропагандистській роботі більшовиків Поділля присвятила свою статтю Н. І. Миронець¹⁷. Ідея керівної

134; Штернштейн Я. М. Боротьба більшовиків Одеси за селянство в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції // Там же. — 1957. — Т. 147. — Сер. сусп. наук. — Вып. 2. — С. 235—237; Штернштейн Я. М. Більшовики на чолі революційного селянства Одещини в боротьбі за Жовтень // Наук. праці з історії КПРС: Респ. міжвід. зб.—К., 1967.—Вып. 15.—С. 126—137; Свічацька М. Д. Боротьба за створення політичного союзу робітничого класу з селянсько-солдатськими масами на Одещині в період мирного розвитку революції. Березень—липень 1917 р. // Праці Одеського ун-ту.—1962.—Т. 152.—Сер. іст. наук.—Вып. 8.—С. 135—143; Печерця І. І. Діяльність більшовиків півдня України по зміцненню союзу робітничого класу та селянства в березні—жовтні 1917 р. // Укр. іст. журн.—1967.—№ 10.—С. 82—86.

¹⁴ Берглазов Н. И. Борьба периферийных большевистских организаций Киевщины за крестьянские массы в 1917 году // Труды Киев. ин-та физической культуры.—1958.—Вып. 4.—С. 114—137; Каган С. Х. Селянський рух на Київщині у вересні—грудні 1917 р. // З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні: 36 статей.—К., 1957.—С. 179—203; Вовк А. А. Боротьба селян Київської губернії за здійснення ленінського декрету про землю, листопад 1917 р.—січень 1918 р. // Вісн. Київ. ун-ту.—1959.—Вып. 1.—Сер. історії та філософії.—С. 17—31.

¹⁵ Рєшодько П. Ф. Борьба беднейшего крестьянства Харьковщины под руководством большевиков за установление Советской власти в деревне, ноябрь 1917 г.—январь 1918 г. // Сборник материалов по вопросам истории КПСС.—Харьков, 1964.—С. 28—42; Рєшодько П. Ф. Боротьба більшовиків Харківської губернії за селянські маси в період підготовки збройного повстання, липень—жовтень 1917 р. // Наук. праці з історії КПРС: Респ. міжвід. збірник.—К., 1969.—Вып. 33.—С. 26—33; Рєшодько П. Ф. Селянський рух у Харківській губернії, березень 1917 р.—січень 1918 р.—Харків, 1972.—170 с.; Рєшодько П. Ф. Борьба большевиков Харьковщины за крестьянские массы в период мирного развития революции, март—июль 1917 года // Уч. зап. Харьков. ун-та.—1963.—Т. 139.—С. 71—85.

¹⁶ Рєшодько П. Ф. Боротьба більшовиків Харківської губернії за селянські маси в період підготовки збройного повстання, липень—жовтень 1917 р.—С. 29.

¹⁷ Миронець Н. І. Селянські повстання на Поділлі у вересні—жовтні 1917 р. // Укр. іст. журн.—1965.—№ 2.—С. 72—78; Миронець Н. І. Боротьба більшовицьких організацій Поділля за селянські та солдатські маси в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції // Вісн. Київ. ун-ту.—1968.—Вып. 10.—С. 27—34.

ролі партійних організацій Волині, Чернігівщини, Полтавщини у боротьбі селянських мас проймає публікації Л. Є. Дециньського, Д. А. Огарія, Т. Д. Бондаря, С. О. Данишева¹⁸.

В цілому діяльність більшовиків України по зміцненню союзу робітничого класу і селянства висвітлювалась у публікаціях М. А. Рубача, О. Й. Шусь, М. І. Малиця й М. Л. Завіновського¹⁹. Документальний матеріал, який використали дослідники, дав їм можливість відобразити певною мірою основні напрями роботи партії на селі, в тому числі найбільш важливі — агітацію і пропаганду, боротьбу за перетворення волосних і повітових комітетів та виконкомів Рад в органи революційного єднання селянства.

Переконливим свідченням плідної діяльності більшовиків серед селянських мас було створення партійних осередків в українському селі. Так, І. В. Хміль на березень 1918 р. виявив 148 сільських і волосних більшовицьких організацій, осередків і груп, 54 з яких об'єднували 2856 членів²⁰. Ю. В. Шиловцев наводив іншу цифру — 144 організації, хоча припускав можливість існування на вказаний період близько 150 сільських парторганізацій²¹. Процес партійного будівництва на селі як складової частини боротьби більшовиків за зміцнення союзу робітничого класу і селянства розглядався в працях Б. І. Корольова та В. М. Чуприни²². Крім того, В. М. Чуприною було узагальнено матеріал з історії напруженої діяльності більшовиків у Радах, серед сільськогосподарського пролетаріату та у військових частинах російської армії.

Особливості роботи місцевих більшовицьких організацій серед селян по залученню останніх на бік революційного пролетаріату розглядалися в нарисах обласних парторганізацій. Певною мірою в них розкрито авангардну роль робітничого класу великих промислових центрів щодо селянських мас аграрних районів республіки²³. Проте, на наш

¹⁸ Дециньський Л. Є. З історії боротьби більшовиків Волині за маси, квітень—липень 1917 р. // Укр. іст. журн.—1973. № 3. — С. 80—85; Огарія Д. А. Боротьба селян Волині за здійснення ленінського Декрету про землю // Там же.—1953.—№ 1.—С. 78—79; Бондар Т. Д. Більшовицькі організації Чернігівщини у боротьбі за встановлення Радянської влади // Наук. праці з історії КПРС: Респ. міжкл. зб.—К., 1967.—Вип. 14.—С. 65—78; Данишев С. О. Більшовики Полтавщини у боротьбі за владу Рад, жовтень 1917 р.—березень 1918 р. // Там же.—С. 79—90.

¹⁹ Рубач М. А. Боротьба більшовиків України за трудяче селянство // Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції: 36 статей.—К., 1957.—С. 110—143; Рубач М. А. Союз робітничого класу і ближнього селянства—вирішальна сила перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції // Комуністична партія—організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства: 36 статей.—К., 1957.—С. 93—150; Шусь О. Й. Боротьба Комуністичної партії за селянство в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції // Наук. зап. Київ. ун-ту.—1967.—Т. 16.—Вип. 11.—С. 61—76; Малиця М. І. Боротьба Комуністичної партії за зміцнення союзу робітничого класу і ближнього селянства через здійснення більшовицької аграрної програми, лютий—липень 1917 р. // Наук. зап. Полтав. пед. ін-ту.—1957.—Т. 9.—С. 19—42; Малиця М. І. Боротьба Комуністичної партії за зміцнення союзу робітничого класу та ближнього селянства в період безпосередньої підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, вересень—жовтень 1917 р.—Полтава, 1959.—47 с.; Завіновський М. Л. Боротьба Комуністичної партії за подальше зміцнення союзу робітничого класу і трудящих мас селянства в період підготовки збройного повстання в 1917 році // Наук. праці кафедр суспільних наук вузів м. Києва: 36 статей.—К., 1959.—Вип. 2.—С. 21—38.

²⁰ Хміль І. В. Утворення більшовицьких організацій, осередків і груп в селю України, березень 1917 р.—березень 1918 р. // Укр. іст. журн.—1973.—№ 11.—С. 60; Хміль І. В. Трудяче селянство України у боротьбі за владу Рад.—К., 1977.—С. 93.

²¹ Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні, листопад 1917 р.—липень 1918 р.—Харків, 1972.—С. 19, 22.

²² Корольов Б. І. На шляху до Жовтня: З історії парт. будівництва на Україні в 1917 р.—К., 1968.—235 с.; Чуприна В. М. Більшовики України в боротьбі за трудяче селянство, березень 1917 р.—лютий 1918 р.—Львів, 1974.—198 с.

²³ Очерки історії Донецької обласної партійної організації.—Донець, 1978.—С. 124, 130, 134—135, 142, 149—150; Очерки історії Харківської обласної партійної організації.—Харьков, 1980.—С. 106, 108, 115, 116—117, 125, 128, 141—

погляд, у названих працях ці особливості мали б бути висвітлені ґрунтовніше. Умови застійного періоду, що позначилися на нарысах, не дали можливості залучити до аналізу всю сукупність конкретного історичного матеріалу, у зв'язку з чим названі питання не дістали належного відображення.

Отже, на історико-партійних дослідженнях другої половини 70-х — початку 80-х років, де висвітлюється боротьба більшовиків за селянські маси, позначилися всі негативні риси застійного періоду. Їм властива певна однобічність відтворення процесів боротьби за селянські маси, що проявлялася у применшенні впливу на них дрібнобуржуазних партій. Дослідники надмірно захоплювалися цитуванням і коментуванням ленінської теоретичної спадщини, партійних документів, що зумовлювало описовий підхід і не сприяло глибокому аналізу процесів у селянському русі на різних етапах розвитку революції. До суттєвих недоліків слід віднести також схематизм, трафаретну одноманітність переважної більшості праць. З різних мотивів із сторінок видань зникло чимало прізвищ активних учасників революційного руху, що дотримувалися іншої тактики щодо селянства.

Із середини 80-х років у вивченні даної проблеми розпочався якісно новий етап. Його характерною ознакою є висвітлення боротьби більшовиків за встановлення Радянської влади і за селянсько-солдатські маси з позицій історичної правди. Останнім часом у друку вийшли праці, у яких українські радянські історики крізь призму боротьби партійних організацій за здійснення ленінської стратегії і тактики у Жовтневій революції розкривають загальні закономірності діяльності більшовиків по зміцненню союзу робітничого класу з найбільшими верствами селянства²⁴.

Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції багато селян перебувало в армії. Тому В. І. Ленін, ЦК РСДРП(б) вважали роботу більшовиків у військах важливою складовою частиною боротьби за зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Ще в праці «Уроки московського повстання» В. І. Ленін підкреслював: «...Якщо революція не стане масовою і не захопить самого війська, тоді не може бути й мови про серйозну боротьбу»²⁵.

Сьома (Квітнева) Всеросійська партійна конференція 1917 р. визначила конкретні завдання роботи в армії: показ імперіалістичного, антинародного характеру війни, роз'яснення аграрної програми партії, обговорення питання про владу. Серед організаційних завдань на перший план висувалося створення партосередків, Рад солдатських та матроських депутатів, їх об'єднання з Радами робітничих і селянських депутатів.

У 20-х — першій половині 30-х років ця проблема висвітлювалася в спогадах активних учасників революційних подій — А. В. Іванова, В. П. Затонського, Г. Ачканова, М. Коковихіна, В. Ліпшица, А. Христева, В. Юдовського. Вони розповіли про найбільш яскраві епізоди бо-

142; Очерки истории Днепровской областной партийной организации.— Днепротровский, 1979.— С. 149—150, 159; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації.— Одеса, 1980.— С. 34—36, 41—42, 48; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації.— Харків, 1981.— С. 64—66, 70; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації.— К., 1980.— С. 39, 46; Очерки истории Херсонской областной партийной организации.— Спінфероль, 1981.— С. 39—40, 42, 45—47.

²⁴ Див.: Варгачук П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморган П. М. В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях.— Киев, 1986.— 625 с.; Гамренский Ю. М., Тимченко Ж. П., Шуть О. И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине.— Киев, 1987.— 439 с.; Великий Жовтень і Україна.— К., 1987.— 350 с.; Октябрь и гражданская война на Украине. Страницы истории.— Киев, 1987.— 263 с.; Кондуфор Ю. Ю. Великий Октябрь на Украине.— Киев, 1986.— 185 с.

²⁵ Декіє В. І. Уроки московського повстання // Повне збір. творів.— Т. 13.— С. 349.

ротьби за перемогу Радянської влади, навели приклади агітаційно-пропагандистської й організаторської роботи у військах²⁶.

У наукових публікаціях на цю тему, як правило, давалася загальна оцінка діяльності парторганізацій серед солдатських та матроських мас, визначалося її місце в процесі формування політичної армії соціалістичної революції²⁷.

Формування джерельної бази історичної науки, в тому числі й з даної проблеми, дало можливість тільки з другої половини 50-х років перейти до створення багатопланових досліджень з історії революційного руху на Південно-Західному фронті. Проте, як відзначалося самими істориками, ряд документів, що характеризують діяльність більшовиків у військах, не було включено до наукового обігу²⁸. Вияток становить праця П. Я. Голуба²⁹. Розвиток революційного руху в арміях фронту він дослідив у тісному зв'язку з ідейною й організаційною роботою партії серед солдатських мас. Фундаментальна праця П. Я. Голуба активізувала наукову розробку проблеми на матеріалах України. В статтях А. М. Василькова та працях Ф. К. Павлюченка висвітлено напрями діяльності більшовицьких організацій у бойових армійських частинах та тиллових гарнізонах³⁰. Дослідники відзначають, що основною формою роботи у військах була усна пропаганда та агітація. Великий вплив на формування політичних поглядів солдатів справляли праці В. І. Леніна, партійні документи, в яких роз'яснювалися стратегія і тактика більшовицької партії. А. М. Васильков та Ф. К. Павлюченко відображають процес створення військових парторганізацій та партосередків Київським, Катеринославським, Одеським і Харківським комітетами РСДРП(б).

З часом коло досліджуваних питань розширюється. Робляться спроби узагальнити нагромаджений матеріал. А. М. Василькова та М. А. Калиньонка, зокрема, зацікавила робота більшовиків Румунського фронту по згуртуванню солдатських мас у період боротьби за перемогу соціалістичної революції й встановлення Радянської влади³¹.

²⁶ Иванов А. Центральная Рада и Киевский Совет в 1917—18 году. // *Летопись революции.*—1922.— № 1.— С. 9—15; Затонський В. П. Жовтень 1917 року в Києві // *Незабутні уроки.*— С. 11—25; Ачкасов Г. От Февраля до Октября // *Октябрь на Одесском фронте.*—Одесса, 1927.— С. 1—47; Коковихін М. М. В окопах Південно-Західного фронту // *Незабутні роки.*— С. 96—112; Липиць В. Херсонщина в 1917 году // *Летопись революции.*—1926.— № 1.— С. 109—116; Христова А. Румчордов в подготовке Октябрьской революции // *Там же.*—1922.— № 1.— С. 171—183; Юдовский В. Одесский военно-революционный комитет // *Каторга и ссылка.*—1932.— Кн. 11—12.— С. 245.

²⁷ Плятовов А. П. Февраль и Октябрь в Черноморском флоте.—Крымиздат, 1932.—103 с.; Раткевич К. И. Октябрь на фронте // *Каторга и ссылка.*—1932.— Кн. 11—12.— С. 376—390; та ін.

²⁸ Павлюченко Ф. К. Борьба большевиков за солдатские массы Юго-Западного фронта в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, март—декабрь 1917 г.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Киев, 1957.— С. 9—11.

²⁹ Голуб П. А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, март 1917 г.—февраль 1918 г.—Киев, 1958.— 254 с.

³⁰ Васильков А. М. Революційна робота більшовиків України в тиллових гарнізонах у період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції // *Наук. зап. Київ. ун-ту.* 36. праця аспірантів.—1957.— Вип. 1.— С. 105—118; Павлюченко Ф. К. Борьба большевиков за солдатские массы Юго-Западного фронта в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, март—декабрь 1917 // *Борьба большевистских организаций за создание вооруженных сил пролетарской революции: Сб. статей.*—Киев, 1957.— С. 109—145.

³¹ Васильков А. М. Борьба солдат Румунского фронта под керівництвом більшовиків за владу Рад, жовтень 1917 р.—січень 1918 р. // *Укр. іст. журн.*—1964.— № 1.— С. 70—77; Калиньонка М. А. Борьба большевиков Румунского фронта за солдатские массы в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (I. II. 1917—I. II. 1918 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.—Кишинев, 1963.— 22 с.

Діяльність більшовиків України по завоюванню солдатських мас на бік пролетаріату А. М. Васильков узагальнив в окремій брошурі³². Дослідник виділив роботу більшовицьких комітетів промислових центрів, де партійні організації були особливо сильними, зокрема обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю. У жовтні — на початку листопада 1917 р. на Південно-Західному фронті діяло, за неповними даними, 120 партійних організацій³³. А. М. Васильков показав процес розгортання масово-політичної роботи в армії, боротьбу за створення масових солдатських організацій. Проте такий аспект, як проведення агітації та пропаганди серед українізованих частин, створених буржуазно-націоналістичною Центральною радою, ним висвітлено схематично. Не підраховано загальну кількість партосередків у тилкових гарнізонах та членів РСДРП(б).

Цю прогалину певною мірою ліквідовано у працях Н. М. Якупова. Він наводить дані про склад партійних організацій Київського (4000 чол.) та Одеського (3800 чол.) військових округів на момент скликання Сьомої Всеросійської партконференції³⁴. В Одеському військовому окрузі, за підрахунками дослідника, наприкінці 1917 р. налічувалося близьк як 29 500 членів більшовицької партії³⁵. Ширше, ніж у попередніх статтях та монографіях, Н. М. Якупов висвітлює роботу більшовиків серед національних формувань російської армії. Ним узагальнено значний матеріал про діяльність партійних організацій у тилкових гарнізонах³⁶. Дальше вивчення названих питань показало, що у ході розвитку соціалістичної революції авторитет більшовицької партії серед солдатських мас невпинно зростає. В період боротьби за її перемогу на Південно-Західному фронті діяло 118, а на Румунському — 82 парторганізації³⁷, наприкінці грудня, відповідно, налічувалося 143 і 217 військових більшовицьких організацій³⁸. На основі аналізу нагромадженого історичного матеріалу та залучення нового дослідникам вдалося створити цілісну картину боротьби більшовиків України за солдатські та матроські маси в період підготовки і проведення Великого Жовтня. Зокрема, досить ґрунтовно відображено процес більшовизації Рад, солдатських та судових комітетів Південно-Західного та Румунського фронтів і Чорноморського флоту. Розглянуто спільну боротьбу солдатських та селянських мас за перемогу Радянської влади на фронтах та у прифронтових районах України. Вивчено особливості організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій у них³⁹.

З другої половини 80-х років історіографія досліджуваної проблеми збагатилася цікавими науковими розвідками. Зокрема, дослідники звернулися безпосередньо до вивчення діяльності більшовицьких організацій по створенню та всебічному зміцненню союзу робітничого класу

³² Васильков А. М. Військова діяльність більшовиків України в період підготовки і проведення Великого Жовтня, берез. 1917 р.—січ. 1918.—К., 1964.—99 с.

³³ Там же.—С. 52.

³⁴ Якупов Н. М. Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия.—Киев, 1972.—С. 88—89.

³⁵ Якупов Н. М. Борьба большевиков за армию в 1917 году: Деятельность большевиков в прифронтовых округах.—М., 1975.—С. 228.

³⁶ Якупов Н. М. Борьба большевиков за армию в 1917 году: Деятельность большевиков в прифронтовых округах.—М., 1975.—294 с.

³⁷ Дежинский Л. Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на фронте: Деятельность большевистской партии по завоеванию солдатских и матросских масс Юго-Западного, Румынского фронтов и Черноморского флота в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.—Львов, 1962.—С. 158—159.

³⁸ Дежинский Л. Е. Деятельность большевистской партии по завоеванию солдатских и матросских масс в условиях подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, март 1917 г.—февраль 1918 г. (На материалах Юго-Западного, Румынского фронтов и Черноморского флота). Автореф. дисс... д-ра ист. наук.—Киев, 1984.—С. 47.

³⁹ Дежинский Л. Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте.—254 с.

су і солдатських мас⁴⁰. Висвітлено окремі аспекти агітації та пропаганди, що проводилася серед особового складу національних армійських формувань⁴¹. Продовжувалося дослідження питань партійного будівництва у військах та тилових гарнізонах, розташованих на території України⁴².

Процес нагромадження історичного матеріалу дав можливість дослідникам у ході аналізу основних проблем глибше висвітлити зміст організаторської та ідейно-політичної роботи більшовиків серед селянсько-солдатських мас. На особливу увагу заслуговують питання про боротьбу партії за масові організації трудящих. Створення Рад як політичних організацій робітників і селян, коли волю більшості стало можливим визначити за їх складом⁴³, відкривало перед більшовиками перспективу успішної боротьби за владу. Закономірності більшовизації Рад солдатських, селянських депутатів простежуються у працях С. М. Королівського, В. М. Терлецького, В. Я. Боршевського, Ю. Є. Зика та М. Г. Гончаренка⁴⁴. На основі фактичного матеріалу ці ж питання розкриваються в дослідженнях О. І. Смолянчука, М. Г. Безпалко, Ю. М. Гамрецького, Ж. П. Тимченко, О. Й. Шусь⁴⁵. Авторами наводяться дані про чисельність Рад окремих гарнізонів Південно-Західного фронту, висвітлюється специфіка діяльності більшовиків в названих організаціях на завершальному етапі підготовки соціалістичної революції. В цілому процес більшовизації Рад проаналізовано в радянській історіографії⁴⁶.

Важливим напрямом роботи по зміцненню союзу робітничого класу і трудящого селянства було об'єднання Рад робітничих, солдатських

⁴⁰ Акимов Ф. И. Борьба большевиков Украины за создание и укрепление союза рабочих и солдат в период подготовки Великого Октября // Науч. тр. по истории КПСС: Респ. межвуз. сб.— Киев, 1987.— Вып. 114.— С. 15—21.

⁴¹ Витман К. Н. Деятельность большевиков по революционизированию солдатских масс национальных формирований в период подготовки и победы Великой Октябрьской социалистической революции: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Одесса, 1985.— 16 с.; Симоненко Р. Г. Врест—дволюбий війни і миру—К., 1988.— С. 19.

⁴² Десянський Л. Е. В. И. Ленин и создание большевистских организаций на Юго-Западном и Румынском фронтах в Черноморском флоте, март—октябрь 1917 г. // Вести. Львов. политех. ин-та.— 1985.— Вып. 197.— С. 33—38; Десянський Л. Е. Партия большевиков во главе борьбы за армию и флот в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции // Там же.— 1987.— № 216.— С. 5—14; Якупов Н. М. Діяльність більшовиків України по революціонуванню армії в 1917 р. // Укр. іст. журн.— 1988.— № 3.— С. 100—111.

⁴³ Див.: Ленин В. И. Як заплутують ясне питання? // Повне збір. творін.— Т. 31.— С. 321.

⁴⁴ Королівський С. М. Більшовизація Рад на Україні в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції // Уч. зап. Харків. ун-ту.— 1956.— Т. 1. Труды ист. ф-ту.— Т. 4.— С. 41—68; Королівський С. М. Боротьба більшовиків України за завоювання Рад у 1917 році // Більшовики України: в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади: 36 статей.— К., 1957.— С. 216—255; Терлецький В. Ради на Київщині в 1917 році.— К., 1957.— 47 с.; Терлецький В. Більшовики Києва в боротьбі за створення і зміцнення Рад 1917 р. // Укр. іст. журн.— 1957.— № 2.— С. 23—38; Боршевський В. Я. Радичий клас та Совети Донецько-Криворозжого басейна в Октябрьській революції.— Днепрпетровск, 1952.— Ч. 1.— 240 с.; Ч. 2.— 172 с.; Зык Ю. Е. Борьба с контрреволюционной и большевизацией Советов на Украине в 1917 году // Труды Донец. индустриального ин-та.— 1959.— Т. 48.— Сер. обществ. наук.— Вып. 3.— С. 27—46; Гончаренко М. Г. Більшовизація Рад Донбасу, вересень—жовтень 1917 р. // Наук. зап. Ворошиловград. вед. ін-ту.— К., 1955.— Вып. 4.— Сер. ист. наук.— С. 3—21.

⁴⁵ Смолянчук А. И. Большевики Украины в борьбе за Совети, март 1917 г.—январь 1918 г.—Львов, 1969.— 232 с.; Безпалко М. Г. Боротьба партійних організацій України за більшовизацію Рад в період підготовки і провадження Великої Жовтневої соціалістичної революції, лютий 1917 р.—січень 1918 р.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1964.— 319 с.; Гамрецький Ю. М. Більшовизація Рад робітничих і солдатських депутатів України у вересні 1917 р. // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: 36 статей.— К., 1973.— С. 59—88; Тимченко Ж. П. Ради селянських депутатів у період боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні // Там же.— С. 114—134; Шусь О. Й. Створення Рад солдатських депутатів у тилових гарнізонах України в 1917 р. // Там же.— С. 40—59.

⁴⁶ Курас І. Ф., Мусієнко В. В. Історико-партійна література про більшовизацію Рад на Україні в 1917 р. // Укр. іст. журн.— 1972.— № 11.— С. 128—136.

та селянських депутатів. Його хід та особливості показано у працях Ю. М. Гамрецького, Ж. П. Тимченко, О. Й. Щусь⁴⁷. На жаль, поки що дослідниками не розглядалося питання про боротьбу більшовиків всередині Рад за завоювання на свій бік робітничих і селянських мас.

Увагу істориків привертала агітаційно-пропагандистська робота парторганізації серед трудящих в період підготовки та здійснення Великої Жовтня. Вона вивчалася В. М. Чуприною та І. І. Печерницею⁴⁸. Авторами підкреслюється, що в основу цієї роботи було покладено ідеї В. І. Леніна про необхідність політичної освіти мас, а також рішення Сьомої (Квітневої) Всеросійської партійної конференції та постанови VI з'їзду РСДРП(б). «Цю масу (селянства. — В. М., О. Ж.) ми повинні тепер, — писав, зокрема, Володимир Ілліч, — користуючись відносною свободою нового ладу і Радами робітничих депутатів, старатися просвітити й організувати перш за все і більш за все»⁴⁹.

Центральне місце у пропагандистській роботі більшовики відводили роз'ясненню програмних положень партії, викриттю антинародної політики Тимчасового уряду, класової суті Центральної ради. Серед багатьох її форм дослідники виділяють найбільш ефективні — виступи на митингах, конференціях, різного рівня з'їздах тощо.

Комітети РСДРП(б) широко використовували періодичну пресу для пропаганди ленінської стратегічної лінії, тактичних лозунгів та установок. За підрахунками дослідників, у лютому 1918 р. на Україні виходило 74 більшовицькі періодичні видання (газети)⁵⁰. В них друкувалися праці В. І. Леніна, рішення ЦК РСДРП(б) із селянського питання, матеріали, в яких розкривалася контрреволюційна суть політики буржуазно-націоналістичних партій щодо трудящих. Проте до початку 80-х років боротьба більшовицької преси за революціонування селянсько-солдатських мас практично не вивчалася радянськими істориками. Останнім часом цю проблему порушував у своїх працях В. Ф. Солдатенко у ході висвітлення боротьби партійної преси за здійснення ленінської стратегії і тактики в соціалістичній революції⁵¹. На основі узагальнення великого газетного матеріалу ним здійснено підрахунки, які показують, що тільки на мирному етапі розвитку революції більшовиками було опубліковано 47 кореспонденцій, призначених для селян, та близько 200 — для солдатів⁵². Автором проаналізовано зміст матеріалів періодичної преси, присвячених зміцненню союзу робітників та селян. Особливо активно більшовики згорнули свою діяльність у цьому напрямі в період підготовки збройного повстання, здійснення соціалістичної революції та боротьби за встановлення Радянської влади.

Дослідники також приділяли велику увагу вивченню ролі періодичних видань більшовицьких комітетів у боротьбі за революційне розв'я-

⁴⁷ Гамрецький Ю. М. Объединение Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов на Украине в 1917 г. // Октябрь и гражданская война в СССР — М., 1966. — С. 143—156; Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році. — К., 1966. — 218 с.; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Ради України в 1917 р., липень — грудень, 1917 р. — К., 1974. — 343 с.

⁴⁸ Чуприна В. М. Роль агітаційно-масової роботи більшовиків України в боротьбі за селянські маси; березень — червень 1917 р. // Віст. Львів. ун-ту. — 1968. — Сер. сусп. наук. — С. 17—22; Чуприна В. М. Агітаційно-масова робота більшовицьких організацій на селі, липень — жовтень 1917 р. // Там же. — 1974. — Вил. 9. — Сер. сусп. наук. — С. 43—51; Печерниця І. І. Про деякі форми роботи більшовиків щодо зміцнення союзу робітників і селян // Укр. іст. журн. — 1973. — № 4. — С. 100—104.

⁴⁹ Ленін В. І. Листи здалека // Повне збір. творів. — Т. 31. — С. 21.

⁵⁰ Солдатенко В. Ф. Идти впереди всех: Из опыта борьбы большевистской прессы Украины за победу социалистической революции. — Киев, 1988. — С. 154.

⁵¹ Солдатенко В. Ф. Большевистская пресса Украины в борьбе за осуществление ленинской стратегии и тактики социалистической революции, март 1917 г. — март 1918 г. Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1981; Солдатенко В. Ф. Идти впереди всех. — Киев, 1986. — 175 с.

⁵² Солдатенко В. Ф. Идти впереди всех. — С. 133.

заявляючи аграрно-питання⁵³, революціонізування солдатських мас⁵⁴, у викритті спроб буржуазно-націоналістичних партій очолити національно-визвольний рух трудящих⁵⁵. Однак поки що не створено ще спеціальної праці, в якій на основі узагальнення нагромадженого та аналізу нового газетного матеріалу було б дано повну картину боротьби більшовицької преси за згуртування робітників і трудячого селянства.

Роль В. І. Леніна у розв'язанні національного питання на Україні, керівництво партійних організацій національно-визвольним рухом українського народу висвітлено в дослідженнях О. А. Бородіна та І. Ф. Кураса, С. М. Королівського, А. В. Лихолата та Л. П. Нагорної⁵⁶. За останні 15 років вийшли статті та монографії, в яких розкривається суть ленінської національної політики, всебічно висвітлюється боротьба більшовиків проти ідеології та політики українського буржуазного націоналізму⁵⁷. І. Ф. Курасом, Б. І. Корольовим і Р. І. Ветровим проаналізовано закономірний процес ідейно-політичного банкрутства та організаційного краху українських буржуазно-націоналістичних, загальноросійських дрібнобуржуазних партій на Україні. Дослідниками введено до наукового обігу цінний історичний матеріал, на основі якого показано боротьбу партійних організацій за згуртування трудящих у ході здійснення стратегічного курсу на перемогу соціалістичної революції, встановлення влади Рад⁵⁸.

⁵³ Шлемко Д. В. Боротьба більшовицької преси України за здійснення аграрної програми більшовиків напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.—1984.— Вип. 18.— С. 90—95.

⁵⁴ Рязовський М. Е. Большевицкая пресса в борьбе за революционную мобилизацию солдатских масс в период Великой Октябрь (на материалах Юга Украины) // Военные организации партии большевиков в 1917 году. М., 1986.— С. 204—209.

⁵⁵ Серегина Н. С. Большевицкая печать — важнейшее средство борьбы против буржуазного национализма, октябрь 1917 г.— июль 1918 г. // Науч. тр. по истории КПСС: Респ. междувед. сб.— Киев, 1985.— Вып. 137.— С. 75—76.

⁵⁶ Лихолат А. В. Боротьба більшовиків проти українських буржуазних націоналістів // Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади, березень 1917 р.— лютий 1918 р.— К., 1957. С. 256—284; Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні в 1917—1920 рр.— К., 1967.— 304 с.; Королівський С. М. Українське національно-визвольне рух в період підготовки і проведення Великої Жовтневої // Історія СРСР—1965.— № 5.— С. 3—24; Бородин О. А., Курас І. Ф. Керівництво більшовиків національно-визвольним рухом трудящих України в період підготовки Великої Жовтня, березень—жовтень 1917 р. // Вісн. Київ. ун-ту.—1967.— № 9.— Сер. історії КПРС.— С. 6—11; Нагорна Л. П. В. І. Ленін і українське питання в період підготовки Жовтневої революції // Укр. іст. журн.—1968.— № 4.— С. 47—56.

⁵⁷ Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції.— К., 1971.— 145 с.; Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— Киев, 1978.— 315 с.; Курас І. Ф. Боротьба більшовиків України за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху, березень—жовтень 1917 р. // Укр. іст. журн.—1976.— № 12.— С. 38—41; Курас І. Ф., Полужкіна В. О. До питання про політичний і організаційний крах українських буржуазно-націоналістичних партій, 1917—1920 рр. // Наук. праці з історії КПРС: Респ. міжвід. зб.— К., 1963.— Вип. 22.— С. 77—78; та ін.

⁵⁸ Ветров Р. І., Корольов Б. І. Криза меншовицьких організацій на Україні в період підготовки більшовиками Жовтневої революції // Укр. іст. журн.—1979.— № 4.— С. 60—69; Ветров Р. І., Черненко А. М. Октябрьская революция и банкротство меньшевиков на Украине.— Харьков, 1983.— С. 16, 43—44; Ветров Р. І. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине.— Харьков, 1983.— С. 86—88, 90; Курас І. Ф. Повчальний урок історії: ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної партії.— К., 1987.— 185 с.; Гамецький Ю. М. Більшовики та їх політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил // Укр. іст. журн.—1987.— № 11.— С. 64—79; Валигурський П. А. К вопросу о блоке большевиков Украины с левыми эсерами в период борьбы за победу Великой Октябрьской социалистической революции // Науч. тр. по истории КПСС: Респ. междувед. сб.— Киев, 1987.— Вып. 144.— С. 38—43; Валигурський П. О. Здійснення більшовиками України ленінської тактики щодо ліхих есерів у період підготовки і проведення Жовтневої революції // Укр. іст. журн.—1987.— № 10.— С. 54—60.

Таким чином, багатогранну діяльність більшовицьких організацій по завоюванню селянства на бік революційного пролетаріату досить повно висвітлено в історико-партійній літературі. Проте ряд аспектів даної проблеми потребують глибшого осмислення на основі найновіших партійних документів. Це завдання конкретно випливає з положень доповідей М. С. Горбачова на засіданні, присвяченому 70-річчю Великого Жовтня, і на XIX Всесоюзній конференції КПРС⁵⁹. У цьому зв'язку варто розширити та поглибити документальну базу досліджень з такого питання, як роль більшовиків в організації та керівництві рухом за об'єднання робітничих, солдатських і селянських Рад. На основі ще не введених до наукового обігу різноманітних джерел слід з'ясувати причини, що зумовили послаблення організаторської та ідейно-політичної роботи партії серед трудящих, особливо на етапі мирного розвитку соціалістичної революції. При цьому потрібно зосередити увагу на вивченні питань боротьби більшовиків у масових організаціях трудящих проти впливу дрібнобуржуазних партій. Не висвітлено, звичайно окремих фрагментів, агітаційно-пропагандистську роботу більшовиків України серед солдатів національних формувань російської армії. Спираючись на документи, потрібно відтворити повну картину партійного будівництва на селі та у бойових частинах Південно-Західного, Румунського фронтів й у тилкових гарнізонах на всіх етапах розвитку соціалістичної революції.

О. А. ЖИТКОВ (Кіровоград), В. В. МУСІЄНКО (Київ)

⁵⁹ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.—К., 1987.—С. 4—9, Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови: Доповідь на XIX Всесоюзній конференції КПРС 28 червня 1988 року.—К., 1988.—93 с.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЇ Х. Г. РАКОВСЬКОГО В ЦНБ АН УРСР ім. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Нині, коли ім'я комуніста-інтернаціоналіста, більшовика-ленінця Християна Георгійовича Раковського повернуто історії, особливого значення набуває вивчення документальної бази, необхідної для створення повнокровної біографії цього видатного політичного діяча, без недомовок, перекручень та «білих плям».

У фондах Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР знаходимо матеріали, які тією чи іншою мірою допоможуть дослідникові відтворити життєвий шлях Х. Г. Раковського. До них слід додати також унікальні фотодокументи, розшукані автором цих рядків в ілюстрованих виданнях 20-х років.

Зуважимо, що вже після того, як було опубліковане рішення пленуму Верховного суду СРСР від 4 лютого 1988 р., у нашій республіці з'явилися дві наукові розвідки, присвячені Х. Г. Раковському¹. Та, безперечно, стрижневими для монографічного дослідження мають бути архівні документи, його праці та автобіографічний нарис². Отже, й триматимемося останнього, доповнюючи у відповідних місцях іншою літературою, яка теж зберігається в бібліотеці.

Крестю Георгієв Станчев (так звучить справжнє ім'я Раковського)³ народився 1(13) серпня 1873 р. у болгарському місті Котел Де-

¹ Симоєнко Р. Голова Раднаркому.—Робіт. газ.—1988.—26 лют.; Мельниченко В. Сквзачи правду.—Рад. Україн.—1988.—6 берез.

² Энциклопед. словарь Гранат.—М.—Т. 41.—Ч. 2.—С. 169—187

³ Энциклопедия «България».—София, 1986.—Т. 5.—С. 704.

що ухильно він пише про батька, який «займався сільським господарством і торгівлею». Насправді ж він був поміщиком і комерсантом, бо Раковський нижче згадує про маєток у Румунії. Крім того, характеристика родини як «однієї з найзаможніших» у місті та багатомісячні торговельні справи в Константинополі вказують на це. Проте, звісна річ, справа не в походженні, хоч визвольна й культурна діяльність таких діячів, як Георгій Мамарчев, а тим більше Георгій Раковський, нащадком яких була його мати, справили на хлопчика велике враження. Звідси, очевидно, походить і псевдонім, який обрав собі Раковський.

Немає потреби докладно переповідати біографічні відомості про Х. Г. Раковського. Вони вже частково висвітлені у згаданих вище розвідках і, безумовно, розроблятимуться в майбутніх працях, присвячених йому. Тому спинимося лише на окремих моментах, які мали ключове значення для становлення Х. Г. Раковського як політичного діяча.

Своїм першим учителем марксизму він назвав «одного з ветеранів болгарського революційного руху Дабева» (Євтим Дабев (1864—1946 рр.) — один з перших пропагандистів соціалізму в Болгарії, перший перекладач на болгарську мову і видавець марксистської літератури в країні. Він разом з Раковським і Сл. Балабановим в Априловській гімназії в Габрово заснували марксистський гурток і видавали підпільну газету «Дзеркало»⁴).

У Женеві Раковський познайомився і зійшовся з Г. В. Плехановим, В. І. Засулич, П. Б. Аксельродом. За його свідченням, «довгі роки їх вплив на мене був вирішальним». Автобіографія висвітлює досить великий період їх співпраці. Тому логічно буде припустити, що в документальній спадщині, яку залишили ці діячі, можна відшукати цікаві факти, що стосуються самого Раковського.

В 1893 р. він як делегат від Болгарії взяв участь у III Міжнародному соціалістичному конгресі II Інтернаціоналу в Цюриху, де йому, одному з усіх членів більшовицької партії, пощастило чути Ф. Енгельса.

Є два моменти з біографії Х. Г. Раковського, про які чомусь не згадали автори згаданих нами публікацій. Це — його допомога у виданні і транспортуванні «Искры»⁵ та шлюб з Рябовою — російською революціонеркою, близьким другом В. І. Засулич і Г. В. Плеханова. Хто вона? Який вплив мала на чоловіка? А може, це одруження мало вирішальне значення для остаточного вибору Х. Г. Раковським життєвого шляху, який він згодом пов'яже з Росією. Низка питань і поки що обмаль відповідей на них. Очевидне лише одне: причиною перших відвідань Петербурга (1899 р.) військовим лікарем румунської армії Х. Г. Раковським, що одержав двотижневу відпустку, було бажання побачитися з дружиною, яка перебувала там.

У 1900 р. після виходу у відставку він знову поспішає до Росії. Досить докладно описує свою діяльність, переслідування з боку поліції, яка намагалася вислати його разом з дружиною за межі імперії, згадує її про літературну працю тощо.

Смерть дружини у 1902 р. спонукала Х. Г. Раковського залишити Росію на цілих 15 років. Він виїхав до Парижа, і там познайомився з В. І. Леніним. Про це не згадується в автобіографії. Але в іншій праці Х. Г. Раковського⁶ йдеться про цю подію. Характерно, що брошура починається таким його красномовним визнанням: «Всі старі марксистки мого покоління — 90-х років, напевно, погодяться з тєю істиною, що Маркса можна було зрозуміти вперше цілком лише в освітленні Леніновим»⁷. Далі автор згадує зустріч з Іллічем і приміщенні росій-

⁴ Там же.— Т. 2.— С. 214.

⁵ Там же.— Т. 5.— С. 703—704; Альбом деятелей ВКП(б), ЦК, ЦКК и Центральной ревизионной комиссии ВКП(б).— М., 1927.— С. 30.

⁶ Раковський і Х. Ленін і Маркс.— Х., 1925. С. 14.

⁷ Там же.— С. 3.

ського ресторану на вулиці Флатерс, де В. І. Ленін читав реферат. Ні дати, ні теми виступу Х. Г. Раковський не пам'ятав. Але «Біографічна хроніка» дає змогу встановити і день — 14(27) червня — і питання, яке розглянув Володимир Ілліч, а саме: програма і тактика есерів⁸. Пригадалося Раковському інше — суперечка про повстання, що розгорнулася між ним і В. І. Леніним. Він писав: «Суперечка була дуже палкою. Ілліч з усією палкістю свого полемічного таланту відкадує мої тези, і за ... полемічні прийоми я його назвав, жартуючи, «боксером»⁹.

У 1903—1917 рр. Х. Г. Раковський брав активну участь у боротьбі румунського пролетаріату та селянства за соціальне визволення. Його неодноразово висилають за межі країни, але він знову і знову повертається до Румунії. Всі ці факти є в його автобіографії.

Усталеною є думка щодо центристської позиції Х. Г. Раковського, яку він займав під час першої світової війни. Відомо, як В. І. Ленін оцінив його брошуру «Соціалізм і війна»¹⁰. Крім цього, вождь революції свого часу зазначив: «В Румунії Раковський, оголошуючи війну опортунізму, як винуватцеві краху Інтернаціоналу, в той же час готовий визнати законність ідеї захисту вітчизни»¹¹. Це написано в липні—серпні 1915 р. Сам Раковський свідчить: «У період 1914—1916 рр... я зробив усе, що від мене залежало, щоб зв'язатися з тими партіями, угрупованнями і окремими товаришами, які за кордоном залишилися вірними заповітам робітничого Інтернаціоналу.

У квітні 1915 р. на запрошення Італійської соціалістичної партії я відправився на міжнародний мітинг проти війни у Мілані. По дорозі назад зузипився у Берні, знісся з Леніним і з швейцарською робітничою партією... Ці переговори й зустрічі закінчилися скликанням Цімервальдської конференції». І далі: «Мені вдалося взяти участь навесні 1916 р. у Бернській конференції цімервальдців і виступати там разом з Леніним на міжнародному робітничому мітингу. Були присутні на Кінгальдській конференції я вже не мав змоги, бо внаслідок підготовки Румунії до вступу у війну кордони були для мене закриті».

Чи немає тут суперечності? Чи не намагався Раковський заднім числом обілити свою позицію? А, може, зустрічався з В. І. Леніним, він відчув силу ленінських думок і перейшов на його бік? Питання це здається важливим і має бути ґрунтовно вивчене.

У вересні 1916 р. Х. Г. Раковський був заарештований. «Румунський уряд тягнув мене за собою, — свідчив він, — під час відступу з Бухареста до Ясс. 1 травня 1917 р. я був звільнений російським гарнізоном у Яссах».

Після визволення Х. Г. Раковський вирушає до Росії, де вирує революція і де він «веде боротьбу проти війни і проти оборонства». У згаданій брошурі «Ленін і Маркс», розповідаючи про зустріч з В. І. Леніним у Петрограді влітку 1917 р., він зізнається, що тоді ще не розумів завдання соціалістичної революції в Росії, яке висунув Володимир Ілліч. Це, мабуть, пояснюється відірваністю Раковського від революційних подій в країні, недостатнім знанням співвідношення класових сил, російської дійсності взагалі. Але згодом він палко вітатиме Жовтень, повернеться із Стокгольма до червоного Пітера і присвятить себе справі революції.

В автобіографії описуються різні події з життя Х. Г. Раковського, що стосуються другої половини 1917 — кінця 1918 рр. Додаткова інформація міститься і у статтях Р. Симоненка та В. Мельниченка. Зокрема, останній твердить, що Раковський підписав мирну угоду з урядом Скоропадського і був повпредом при цьому уряді у Києві. Проте, за свідченням самого Раковського, у вересні 1918 р. він «...одержав

⁸ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1970.— Т. 1.— С. 397.

⁹ Раковський Х. Ленін і Маркс.— С. 9.

¹⁰ Мельниченко В. Сказати правду.— Рад. Україна.— 1988.— 6 берез.

¹¹ Ленін В. І. Соціалізм і війна.— Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 306.

екстрену місію до Німеччини продовжувати там переговори з німецьким урядом про укладання мирного договору з Україною». Очевидно, це питання потребує дальшого вивчення.

Автор цієї розвідки розшукало фотокопію «повноваження» на ведення мирних переговорів з УНР. Документ підписаний В. І. Леніним, Г. В. Чичериним, М. П. Горбуновим¹².

Торкаючись подій 1918 р., слід згадати також про те, що навесні Раковський зробив доповідь на Московській міській партійній конференції. Він охарактеризував становище на Україні, виклав тактичні міркування щодо цього. Цю оцінку схвалив В. І. Ленін. Доповідь була надрукована в газеті, назву якої Раковський не навів. Очевидно, це був орган Московського губкому РКП(б)¹³.

Обставини обрання Х. Г. Раковського головою Тимчасового робітничо-селянського уряду (згодом — Раднаркому УСРР) докладно висвітлені В. Мельниченком. Дослідник навів широке коло джерел, в яких йдеться про його працю на цій високій посаді, взаємини з В. І. Леніним та Раднаркомом РСФРР. Ми ж розглянемо окрему групу документів, які належать урядові республіки і підписані або особисто Раковським, або разом з іншими керівниками. Це — серія листівок з лекцій, яка зберігається у відділі книгознавства ЦНБ АН УРСР. Вони маловідомі, е, по суті, справжньою джерельною «цілінною» і потребують ретельного вивчення.

Першу листівку датовано 26 січня 1919 р., тобто її видано на третій день після обрання Раковського. Вона має назву «Декларація» і містить розгорнуту програму уряду. В ній викладені головні напрямки соціалістичних перетворень у республіці: заміна державного апарату капіталістів та поміщиків «апаратом влади пролетаріату міст і сіл», націоналізація найважливіших галузей промисловості, «конфіскація поміщицьких, куркульських та монастирських земель для передачі їх у розпорядження малоземельних та безземельних селян», «формування регулярної Червоної Української Армії», злиття в її лавах повстанських загонів, зобов'язання «довести соціалістичну революцію до кінця, відбудовуючи всюди владу Сівітів» (тут і далі наведені терміни, які зустрічаються в оригіналі).

Звернемо увагу на таку фразу: «...Уряд України оголошує, що мова навчання в школах залежатиме від волі місцевого робітничого та селянського населення». В листівці також підкреслювалося: «...В першу чергу ми заявляємо голосну свою солідарність Російській Федеративній Сівітській республіці... ворогів Сівітської Росії ми проголошуємо ворогами Сівітської України»¹⁴.

Крім Раковського, листівку підписали всі члени уряду, а саме: Аверін, Артем, Ворошилов, Затонський, Коцюбинський, Квірінг, Магідов, Межлаук, Пятаков, Рухимович (їх прізвища в тексті не мають ініціалів).

Ідея боротьби за інтернаціональне згуртування трудящого населення республіки — основна тема листівки «Проти антисемітизму!» (8 лютого 1919 р.). Звертаючись до робітників, селян, солдатів Червоної Армії, Раковський пише: «Від імені уряду я повідомляю, що він поставив викоренити найенергійнішими і нещадними заходами хулганство і антисемітизм, які ганьблять українську революцію і українських робітників і селян. Я розпорядився телеграфом, щоб привідники цієї пропаганди були негайно заарештовані і віддані до революційного суду, надто коли серед них виявляться службові особи, коли серед них виявляться командири частин...» І далі: «У боротьбі з капіталізмом і царським урядом брали участь єврейські робітники і єврейська інтели-

¹² Весесійт — 1925. — № 3. — С. 9.

¹³ Див. докладніше: Раковський Х. Ленін і Маркс. — С. 6—7.

¹⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ книгознавства (як і — ВК), колекція листівок (ЖЛ), ол. зб. 2.226.

генція. Кількість євреїв-революціонерів була відносно набагато більшою через те, що їх переслідували ще більше, ніж росіяні. Вони йшли разом із своїми російськими товаришами у в'язниці, у заслання, на каторгу, на шибеницю. Царському уряду треба було розколоти робітничий клас і розколоти революційну армію і тому він говорив: революцію роблять євреї...»¹⁵. Ця думка співзвучна ленінській, висловленій Володимиром Іллічем у «Доповіді про революцію 1905 року», яку він прочитав німецькою мовою 9(22) січня 1917 р. у Цюріху¹⁶.

Підпис Х. Г. Раковського стоїть під таким основоположним документом республіки, як перша Конституція УСРР, яку 10 березня 1919 р. прийняв III з'їзд Рад України. Видрукована листівкою великого формату (українською і російською мовами), вона розповсюджувалася серед населення¹⁷.

Цікавим є документ «Провокатори — поза законом». Він не має дати, але, очевидно, написаний невдовзі після закінчення роботи III з'їзду Рад. У цій листівці Раковський заперечив селян: «Уряд не візьме жодної зернини у трудового селянства, яке саме має потребу у лібі для годування своєї сім'ї, для худоби та для посівів. Словіщаю всіх, що і у багатих селян з лишком хліба... уряд також не візьме без грошей жодної зернини, коли вони здаватимуть його добровільно». Ще одну важливу тезу знаходимо в цьому документі: «Брешуть агенти Петлюри, коли заперечують, що селян будуть силоміць приневолювати вводити в сільськогосподарські комуні. Я заявляю, що в сільськогосподарські комуні можуть входити тільки ті селяни, які побажають, і що немає жодного декрету, жодної постанови, яка б змушувала селян вводити туди проти своєї волі»¹⁸.

Дві телеграми, вміщені на одній листівці, датовані 11 травня. Перша закликає всіх робітників, селян і червоноармійців України на боротьбу із закатом Григор'єва. У другій, адресованій міським, волосним і сільським виконкомам Єлисаветградського повіту, роз'яснюється, що «об'єднання селян у комуні може бути тільки добровільним, за бажанням селян». Далі в ній підкреслюється: «Негайно заарештувати і віддавати під суд за контрреволюційні дії тих, хто проводить політику примусового створення комун»¹⁹.

Певний інтерес становить і художньо оформлена листівка «Голос землі української. Всеукраїнський з'їзд представників волосних виконавчих комітетів». Вона не має дати, але зміст допомагає припустити, що її надруковано до 15 червня 1919 р. З'їзд розглянув такі головні питання (і ухвалив щодо них відповідні рішення): про підтримку робітничо-селянського уряду України, геть погроми, про допомогу продовольством Донецькому басейнові та Петрограду, про поповнення лав Червоної Армії, причому мобілізованих мали обирати волосні комітети бідноти. На документі є факсимільні підписи керівних діячів республіки, в тому числі Х. Раковського як голови Раднаркому і наркома закордонних справ УСРР²⁰.

«Робітничо-селянська республіка в небезпеці» — з такою листівкою у липні 1919 р. звернувся до всіх трудящих України БУЦІВК. Вищий орган Радянської влади закликав до самовідданої боротьби на фронті й в тилу проти Денікіна. «Потрібна рішучість, сміливість, стриманість — наступ цей буде відбито, а контрреволюцію — розчавлено. Найбільше сил треба дати на фронт, треба дати... солдатів, зброю, хліб» — це справа кожного робітника, кожного селянина»²¹. Х. Г. Раков-

¹⁵ Там же, од. зб. 817.

¹⁶ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року. — Повні збір. творів. — Т. 30 — С. 305—306.

¹⁷ ЦНБ АН УРСР. ВК. КЛ, од. зб. 1863.

¹⁸ Там же, од. зб. 410^а.

¹⁹ Там же, од. зб. 774.

²⁰ Там же, од. зб. 1547.

²¹ Там же, од. зб. 474.

ський серед інших підписав цей документ як голова Ради робітничо-селянської оборони.

А не пізніше 6 серпня з'явилася листівка з відозвою до селян, яка таврувала Петлюру, Тютюнника, Зеленого та інших отаманів як найзапекліших ворогів трудового селянства, пособників Денкіна. ВУЦВК і Раднарком повідомляли про те, що всім селянам, які брали участь у збройних виступах проти Радянської влади, буде дарувано провину, якщо вони у триденний строк здадуть зброю і відправляться на денкінський фронт. Цю листівку підписав сам Раковський і знову як голова Ради оборони²².

Як відомо, 2—6 березня 1919 р. у Москві відбувся I Установчий конгрес Комінтерну. Він прийняв «Маніфест до пролетарів усього світу», спочатку редактований, а згодом підписаний В. І. Леніним від імені РКП(б). У примітці до 37-го тому Повного зібрання творів указані кілька прізвищ представників міжнародного комуністичного руху, які поставили свої підписи під документом. Є там слова «та ін.»²³. У листівці з текстом маніфесту, виданий Революційним комуністичним комітетом Східної Галичини і Буковини²⁴, наведений їх повний список. Ось таким чином ми можемо дізнатися, що Х. Г. Раковський був учасником цього конгресу і підписав маніфест від імені Балканської Федерації.

В. Мельниченко згадує про бесіду В. І. Леніна з Х. Г. Раковським та Д. З. Мануїльським, у той час наркомом землеробства УСРР, з приводу земельного питання на Україні. Логічним продовженням її став Закон Робітничо-Селянського уряду про землю, видрукований у вигляді окремої листівки 5 лютого 1920 р.²⁵

Цінним джерелом є листівка «Маніфест IV Всеукраїнського з'їзду Рад»²⁶, в якій названі прізвища членів президії цього форуму (серед них є і Раковський) та всіх 832 його делегатів.

Довгі роки пролежала під спудом доповідь Раковського на цьому з'їзді, яку було видано окремою брошурою. Це — розгорнута картина політичного, економічного та воєнного становища, що склалося в республіці у другій половині 1919 — першій половині 1920 рр. Відзначимо такі рядки доповіді: «Ми з української мови не робимо реакційний засіб боротьби проти Радянської влади в Росії, а навпаки, революційний засіб боротьби за диктатуру пролетаріату і бідноти, з української мови ми зробимо революційний засіб для розкріпачення мас від темряви і забобонів. Ми говоримо: друкуйте скільки завгодно і не лише скільки завгодно, але й ми самі друкуватимемо мільйони і десятки мільйонів українських підручників і брошур, створюватимемо українські газети, відкриватимемо українські школи, запроваджуватимемо українську культуру»²⁷.

Слід окремо згадати такий документ, як звернення Радянської влади до всіх польських трудівників, в якому роз'яснювався несправедливий, братовбивчий характер війни між Польщею і Радянськими Росією й Україною. В ньому містився заклик до польських робітників і селян, одягнених у військову форму, припинити криваву бойню, переходити на бік Червоної Армії, щоб створити незалежну соціалістичну Польщу. Звернення обговорювалося на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 15 червня 1920 р.²⁸ і було опубліковане в «Правді» та «Ізвестиях» 18 червня за підписами В. І. Леніна, М. І. Калініна, Г. В. Чичеріна, Л. Д. Троцького і Г. І. Петровського як голови Раднаркому УСРР. Політвідділ Південно-Західного фронту надрукував його у вигляді

²² Там же, од. зб. 746.

²³ Ленін В. І. Повне збр. творів — Т. 37. — С. 595.

²⁴ ЦНБ АН УРСР, ВК, КЛ, од. зб. 1587

²⁵ Там же, од. зб. 1513.

²⁶ Там же, од. зб. 1525.

²⁷ Раковський Х. Отчет Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — Х., 1920. — 36 с.

²⁸ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника — Т. 9. — С. 19.

ді листівки (російський та польський тексти)²⁹. У порівнянні з «Правдой» є деякі другорядні різництвання, а замість прізвища Петровського стоїть ім'я справжнього голови Раднаркому України Х. Г. Раковського. Що це? Помилка в центральних газетах? Тактичні міркування? Відповіді на ці питання поки що немає.

Серед листівок тих років знаходимо й ряд декретів, постанов, розпоряджень, звернень, інструкцій Раднаркому УСРР, присвячених окремим господарчим питанням, поточній політиці уряду.

З документів мирних років соціалістичного будівництва на Україні, до яких мав пряме відношення Раковський, відзначимо його промову на 3-й Всеукраїнській нараді з народної освіти 15 червня 1921 р., де, крім іншого, є й такі рядки: «Ми вимагаємо ще од вас (учителів — Л. М.), аби ви у вашому постійному контакті з молоддю виховували у неї дух інтернаціоналізму, аби ви боролися проти націоналістичних почуттів, проти шовіністичних ідей, аби зміцнювати те братерство трудящих мас, яке забезпечує їх економічне та політичне визволення»³⁰.

Відомо, що Х. Г. Раковський брав участь у роботі комісії, створеної Політбюро ЦК РКП(б) 10 серпня 1922 р., яка мала підготувати проєкт удосконалення федеративних відносин між РСФРР та іншими братніми республіками³¹. Свої погляди щодо цього він пізніше виклав в окремій брошурі (Х. Г. Раковский. Союз Социалистических Советских Республик. — Харьков, 1923. — 29 с.).

Окремо спинимося на зустрічі Раковського з В. І. Леніном (напевно, останній), про яку йдеться в брошурі «Ленін і Маркс». У серпні 1922 р. Раковський відвідав Володимира Ілліча у Горках, де той одужував після хвороби. В. І. Ленін доручив йому написати статтю про ідейно померлого лідера французьких соціалістів Ж. Геда, використавши все краще, що було в творчій спадщині цієї суперечливої людини. «Статтю я написав для комінтернівського журналу «Коммунистический Интернационал» і, здійснивши Іллічеве бажання, почував те внутрішнє задоволення, яке почували всі його співробітники у подібних ... випадках»³².

Дипломатична діяльність Раковського, як твердить В. Мельниченко, маловідома і ще чекає свого дослідника. Звичайно, детальне вивчення архівів МЗС СРСР, інших джерел — надійна гарантія успішного дослідження цієї проблеми. Але й відомі нині матеріали теж зберігають досить вагомю інформацію. Це — знову-таки автобіографія. Та спочатку нагадаємо читачеві: Раковський — член радянської делегації на Генуезькій конференції (1922 р.), член делегації на переговорах у Лозанні (початок 1923 р.). До речі, враженнями про це він ділиться у спеціально написаній книжці³³.

У липні 1923 р., як пише Раковський, він був призначений повпредом в Англію, де він переговори про визнання нашої країни. Ми поки не знаємо, хто був його опонентом з британської сторони, але уряд Д. Макдональда, що прийшов до влади 8 січня 1924 р., вже 2 лютого визнав Радянський Союз де-юре³⁴.

Очевидно, Х. Г. Раковський повернувся до Москви, бо 9 квітня того ж року знову прибув до Лондона на чолі радянської делегації³⁵ на англо-радянську конференцію, яка мала на меті укласти загальний договір і торговельну угоду.

²⁹ ЦНБ АН УСРР, ВК, КЛ, од. зб. 1873.

³⁰ Раковский Х. Положение республик и очередные задачи учительства. — Х., 1921. — С. 14.

³¹ Правда. — 1988. — 8 июля.

³² Раковский Х. Ленін і Маркс. — С. 14.

³³ Раковский Х., Рафаня М. Ближневосточный вопрос. — Екатеринбург, 1923. — 288 с.

³⁴ История дипломатии. — М.; Л., 1945. — Т. 3. — Гл. 11. — С. 285—310.

³⁵ Правда. — 1924. — 12 апр.

У лекції Раковського, прочитаній у Харківському драматичному театрі 1 лютого 1925 р. і надрукованій окремою брошурою³⁶, знаходимо деякі подробиці перебування Раковського на посту повпреда в Лондоні, його переговорів з Макдональдом тощо.

Працюючи в англійській столиці, Раковський водночас вів переговори з відомими політичними діячами Франції Е. Ерріо та сенатором де Моні. Перший з них став у травні 1924 р. прем'єр-міністром Третьої республіки, а вже у жовтні того ж року у телеграмі на ім'я голови Раднаркому СРСР О. І. Рикова і наркома закордонних справ Г. В. Чичеріна сповістив про визнання Радянської країни³⁷.

З жовтня 1925 р. Х. Г. Раковський — посол СРСР у Парижі. Уряд Франції, якого Великобританія залучила до антирадянської кампанії, зажадав відкликати його додому. Восени 1927 р. він повертається до Москви.

Про наступні зміни, які сталися у політичній біографії Раковського, дають певне уявлення матеріали XV з'їзду ВКП(б)³⁸. Іх аналіз, як і розгляд судового процесу 1938 р.³⁹, не є метою автора цієї статті. Відзначимо лише, що Раковський прожив останню третину свого життя в СРСР. Нині нам відомі всі посади, які він займав.

Автор розшукала в ілюстрованих виданнях 20-х років унікальні фотодокументи, де зображений Х. Г. Раковський. Ось він та Д. З. Мануїльський на переговорах у Курську (1918). Х. Г. Раковський, М. В. Фрунзе, М. К. Владимиров, С. І. Гусев — члени реввійськради Південно-Західного фронту (1920); члени ЦВК СРСР на вокзалі у Тифлісі (не пізніше 1923 р.). На фото — О. І. Риков, Г. І. Петровський, М. І. Калінін, Х. Г. Раковський, М. Г. Цхакая, Ш. З. Еліава, Г. К. Орджонікідзе, М. О. Скрипник, А. С. Єнукідзе. Ще майже 10 осіб, обличчя яких можна добре бачити на знімку, потребують дальшої розшифровки⁴⁰. Ось О. І. Риков, Ю. М. Стеклов, Х. Г. Раковський на будівництві ГЕС в Єрєвані (не пізніше 1923 р.)⁴¹; Х. Г. Раковський — посол нашої країни у Франції у своєму робочому кабінеті (між 1925 і 1927 рр.)⁴²; його фотопортрет з дарчим написом журналу «Всесвіт»⁴³. Існують ще два портрети, зняті між 1923 і 1927 рр.⁴⁴

У фондах Центрального державного архіву кінофотодокументів СРСР є документальний фільм «Вирок суду — вирок народу», знятий в останній день процесу 1938 року, де можна побачити й Раковського. До речі, у тому ж архіві знаходимо ще ряд кіноплівок і фотографій 1918—1927 рр. з його зображенням⁴⁵.

Отже, ми розглянули серію друкованих та ілюстративних матеріалів, що зберігаються в ЦНБ АН УРСР. Вони містять цікаву інформацію про життя і діяльність видатного радянського політичного діяча, учасника міжнародного робітничого руху Х. Г. Раковського. Іх цінність для майбутнього біографа Християна Георгійовича очевидна.

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

³⁶ Раковский Х. Г. Факторы международной политики, капиталистические государства и Советский Союз.— Харьков, 1925.— 62 с.

³⁷ История дипломатии.— Т. 3.— Гл. 11.— С. 285—310.

³⁸ Пятнадцатый съезд ВКП(б): Стен. отчет.— М., 1961.— 62.— Т. 1, 2.

³⁹ Судебный отчет по делу антисоветского «право-троцкистского блока».— М., 1938.— 708 с.

⁴⁰ Всесвіт.— 1925.— № 3.— С. 8, 13; № 5.— С. 5.

⁴¹ Красная звезда.— 1925.— № 15.— С. 349.

⁴² Глобус.— 1925.— № 22.— С. 503.

⁴³ Всесвіт.— 1925.— № 3.— С. 8.

⁴⁴ Деятели пролетарской революции.— 1926.— С. 20; Альбом деятелей ВКП(б), ЦК, ЦКК.— С. 30.

⁴⁵ ЦДАКФД СРСР, од. зб. 1—4140—І.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В СВІТЛІ ХІХ ВСЕСОЮЗНОЇ ПАРТІЙНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Після завершення ХІХ Всесоюзної партійної конференції редакція звернулася до відомих учених-істориків з проханням дати відповідь на запитання, які хвилюють наукову громадськість. Відповіді на них люб'язно погодилися заступник академіка-секретаря Відділення історії АН СРСР член-кореспондент АН СРСР В. О. Куманьов, директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор, директор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР академік АН УРСР А. М. Шлепаков.

ЗАПИТАННЯ:

1. Які перспективи відкриваються перед історичною наукою у зв'язку з рішеннями ХІХ партконференції?

2. Які проблеми історичної науки Ви вважаєте пріоритетними у світлі рішень ХІХ партконференції? Які конкретно зміни мають відбуватися у планах наукових розробок в академічних установах?

3. Від чого дослідникам потрібно відмовитися у своїй роботі в ході перебудови історичної науки, а що є цінним, корисним і має бути збережене? Як мають змінитися методика, форми і жанри історичних досліджень?

4. Чи залежить, на Вашу думку, успішна перебудова історичної науки від роботи видавництва? Що б Ви хотіли в цьому плані побажати видавцям і книготорговельним організаціям?

5. Ваше бачення механізму взаємодії історичної та інших суспільних наук на сучасному етапі?

6. Як Ви оцінюєте вклад літераторів у пропаганду історичних знань і в яких формах могли б співробітничати з ними історики?

7. Які, на Ваш погляд, конкретні завдання покладаються на вчених-істориків у справі зміцнення зв'язків із загальноосвітньою та вищою школою?

8. У центральній періодичній пресі час від часу з'являються публікації, з яких випливає, що в підручниках з історії не можна знайти жодної нефальсифікованої сторінки і що за останні десятиріччя історика майже не просунули концептуально за рамки сталінського «Короткого курсу». Як Ви прокоментували б ці твердження? Що Ви можете сказати й про звернення «Літературної України» (1988.— 30 черв.) до читачів «...поміркувати на тему: як повернути Україні її історію»?

В. О. Куманьов:

1. Коротко відповідати на це запитання неможливо, бо ХІХ Всесоюзна конференція КПРС виробила широку програмну позицію з корінних проблем нашого життя, яка органічно враховує і поєднує теорію й практику, аналіз уроків минулого і наукове бачення сучасного та майбутнього. Для комуністів, усього суспільства, в тому числі вчених, вона, безсумнівно, стала значною віхою на шляху утвердження внутріпартійної демократії, відновлення історичної правди. Незаперечним фактом є сміливий і помітно ширший, ніж це бувало раніше, погляд учасників партійного форуму на історичну проблематику. При

цьому дуже важливо, як підкреслювалося на конференції, не обмежуватися в процесі виконання її рішень лише новими закликами. Необхідний новий механізм реалізації. Це повною мірою стосується й творчої діяльності суспільствознавців (у науці такі механізми особливо потрібні, щоб не повертатися до рутинних методів).

Перебудова для нас, істориків-дослідників і викладачів, має розпочинатися з аналізу власного досвіду, із з'ясування недоліків у своїй роботі. Нині в суспільстві згідно з рішеннями XIX конференції КПРС відбувається активне оновлення соціально-ідеологічних структур. Але ж інерційна сила останніх закріплювалася протягом десятиріч. Соціальні міфи і психологічні стереотипи надзвичайно живучі. Створювалися всі ці неефективні механізми в 30—40-ві роки під керівництвом Сталіна, який багато в чому відступив від ленінських заповітів, звентував демократичні принципи соціалізму. Це — правда, яку потрібно зрозуміти всім. А історичні звершення, здобуті в той час у господарському та культурному будівництві, обороні країни, пояснюються насамперед міцністю фундаменту нового світу, закладеного Леніном, самовідданістю і великими жертвами народу, притягальною силою комуністичних ідей.

Нині ми пильно вдивляємося в свою історію. Вона у нас єдина, з усіма її героїчними і трагічними сторінками. Все краще ми повинні взяти з собою у сьогодення і в майбуття, а все погане залишити в минулому, очиститися від сталінської скверни та від брежнєвщини. Які б рішення конференції ми не взяли — чи то про політичну й правову реформи, чи про боротьбу з бюрократизмом, дальше утвердження гласності, чи про взаємовідносини між партією і Радами, про розвиток міжнаціональних відносин та інші — всі вони безпосередньо стосуються й праці професійних істориків. Ще Т. Грановський влучно зауважив, що «історія за своїм змістом повинна більше, ніж інші науки, приймати в себе сучасні ідеї. Ми не можемо дивитися на минуле інакше як з точки зору сучасного. У долі батьків ми шукаємо переважно пояснення власної».

В умовах всенародного інтересу до історії помітні зрушення відбуваються в наші дні і в самій історичній науці. Це природно, і рішення XIX Всесоюзної партконференції служать новим імпульсом до активізації всього корпусу істориків країни. Можна з цілковитою впевненістю констатувати, що ніколи, принаймні за останні 50—60 років, творча активність науковців на історичному фронті не була такою великою.

Важливим перебудовним явищем стала, зокрема, розробка у рамках Відділення історії АН СРСР зусиллями значного загону вчених, в тому числі й викладачів вузів, представників академії наук союзних республік, відомств, дванадцяти пріоритетних комплексних програм (Відділення історії бере участь також у підготовці та доопрацюванні трьох комплексних програм, де координаторами є відділення інших суспільних наук). Ось деякі з цих програм: «Загальні закономірності і особливості всесвітньо-історичного процесу», «Історія революцій і соціальних рухів», «Етнічна історія і сучасні національні процеси», «Докласові і раньокласові суспільства: взаємодія з природою, культура та історія», «Історія соціалістичного будівництва в СРСР», «Історія міжнародних відносин і зовнішньополітичної діяльності СРСР», «Історія світової культури» та ін. Нині ці комплексні програми у світлі рішень і принципів положень XIX партконференції направлені для доопрацювання в республіки, регіони та наукові центри й вузи в областях. Восени Відділення проведе чергову сесію ради по координації, на якій відбудеться творчий обмін думками й з приводу програм. Останні, як відомо, займуть домінуюче місце у фінансуванні наукових установ, що значно підвищує роль цих програм у житті науки. Виходячи з настанов партійного форуму, Відділення розгорнуло підготовку до

Всесоюзної наради істориків, яка відбудеться приблизно в травні наступного року.

В основному завершено роботу по оновленню (омолодженню) керівного складу наукових кадрів — дирекцій, учених рад, завідуючих відділами (секторами) інститутів та редакторів журналів історичного профілю. Відповідні зміни відбулися у структурі майже всіх наукових установ, що має на меті якнайефективніше виконання пріоритетних програм (загальне керівництво ними покладено на новостворену мережу наукових рад).

Відгукуючись на небачений раніше підвищений суспільний інтерес до актуальних проблем минулого, історики спільно з товариством «Знання», Бюдинками політичної освіти проводять в інститутах, журналах, різноманітних аудиторіях диспути, засідання «круглих столів» тощо. Все це — свідчення того, що вони беруть активну участь у широких дискусіях, пов'язаних із заповненням «ближчій плям» і відновленням втрачених з історії сторінок, з розкриттям складних і гострих проблем минулого. Неважко помітити, що і в пресі, по телебаченню, в інших засобах масової інформації голос істориків став звучати набагато частіше, вагомніше і сміливіше, ніж це було в порівняно далекому і недалекому минулому.

В усіх установах історичної науки відбулося зацікавлене обговорення матеріалів XIX партконференції, відповідно з її вимогами уточнено плани досліджень. Більш ґрунтовно весь комплекс проблем, пов'язаних з роботою і рішеннями партійного форуму, розглянуто на Об'єднаній сесії загальних зборів Відділення історії та Відділення філософії і права АН СРСР 29 вересня цього року.

2. Певною мірою я вже відповів на це запитання, оскільки комплексні програми, про які йшлося вище, розробляються по найбільш пріоритетних напрямках історичної науки. До вже сказаного слід додати в цьому зв'язку такі напрями, як «Історичний досвід Великого Жовтня і наступних соціалістичних революцій», «Загальні закономірності і особливості історичного розвитку народів СРСР у дожовтневий період», «Історичні шляхи розвитку народів Азії, Африки і Латинської Америки» (розробляються також підпрограми, що націлюють дослідників на вивчення різних етапів в історії зарубіжних країн Європи), «Роль релігій в історії», «Методологія та історіографія, джерелознавство і методи історичного дослідження. Документальні пам'ятки історії та культури: проблеми їх пошуку, опису, публікації» та ін. Звичайно, один перелік усіх актуальних проблем зайняв би не одну сторінку. Нагадаю, що Відділення опублікувало в журналах АН СРСР списки ряду комплексних проблем (первісні варіанти) із зазначенням кола питань, що їх належить розкрити.

Особливе місце в багатоглобній історії народів СРСР належить пожовтневою періодові, повному складноству, суперечностей, зверхності і гіркоти. По суті, тут зіштовхуються дві тенденції у вивченні нашого минулого — проталінська і денінська. На превеликий жаль, Ніна Андрєва не одинока у своєму прагненні бачити в ньому лише позитивне. Зрозуміло, що досягнення, успіхи викликають зовсім інші емоції, ніж допущені в минулому помилки та порушення соціалістичної законності. Але ж забути їх — не означає подолати. Жахливі злочини — це неприємна правда. І все ж її потрібно знати, так само як і героїчну історію, якою, до речі, мало просто пишатися. У неї треба предметно вчитися, а це неможливо без глибокого наукового освоєння її славних сторінок. Історичне безпам'ятство ве образую гідності людей, які безвинно постраждали від сталінської сваволі. Правдивий аналіз найгірших подій, чесність нашого патріотизму — найточніший орієнтир на майбутнє. Тому нам належить не просто переписати історію, а глибоко переосмислити її на основі достовірних фактів, зіставлень. Це стосується, якщо брати радянський період, і літопису Великого

Жовтня та громадянської війни, і періоду відбудови народного господарства, в тому числі в умовах негу, колективізації країни, становлення адміністративно-командної системи внаслідок відходу Сталіна та його оточення від лівинської концепції розуміння соціалізму і формування культу особи Сталіна та впливу цього антимарксистського явища на суспільство, його духовне життя, на долю всіх і кожного. Вимагають переоцінки на новій основі, закладеній квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС та XXVII з'їздом партії, і такі важливі історичні моменти та етапи в житті країни, як національно-державне будівництво, культурна революція, соціалістична індустріалізація, Велика Вітчизняна війна, післявоєнні роки (від започаткованої ХХ з'їздом КПРС «відлиги» до брежневських часів включно). Все краще ми повинні взяти з собою, від усього поганого відмовитися, назавжди запамятати уроки минулого.

3. Опорою для кожного серйозного дослідника є свідоме неприйняття всього, що являло собою відхід від соціалістичних принципів науки,— догматизму й демагогії, прикрашання подій і фактів чи їх замовчування, самовдоволеності і кон'юнктури. Ці хворобливі наросли — породження обстановки горезвісного застійного періоду, що сягає своїм корінням у сталінське правління. Вони несумісні з ціннями і завданнями революційного оновлення суспільства. Правду потрібно знати, щоб долати спокусу поширеної раніше «страусової» політики в публікаціях. Все це диктує необхідність перебудови владного мислення, без чого не можна подолати інерцію старих, віджилих, по суті, методів і стилю дослідної роботи. Нині це аксіома. А вчора? Дуже багато хотілося б забути, що було колись, і, як то кажуть, «почати все спочатку». Це — велика помилка. Почуття патріотизму плідне лише тоді, коли воно поєднане з історичною свідомістю. А її неможливо сформувати, замінюючи одну напівправду іншою або впадаючи в «історичний склероз». «Необхідно вчитися перемогати в собі і поза собою ласкуденьку спадщину минулого,— говорив О. М. Горький,— а інакше — як же «зречетеся ви світу старого»? Цю пісню не варт співати, якщо немає сил, немає бажання робити те, чому вона вчить». Саме почуття історичної справедливості змушує не тільки історика, а й будь-якого громадянина, кожного, хто рішуче підтримує перебудову, не кривлячи душею, осмислювати пережите і разом з партією розв'язувати завдання оновлення, судити про все по совісті. Історія рідко повторюється в одних і тих самих формах, і наші спільні справи загрожують тепер інші небезпеки. Кожний серйозний історик розуміє, що далі жити і працювати по-старому не можна.

Візьмемо для прикладу таке чіпке і живе явище, як бюрократизм. Засуджений ще раз ХІХ партконференцією, яка ухвалила з цього приводу спеціальну резолюцію, він не повинен проходити й повз увагу історика. В. І. Ленін ще на зорі Радянської влади, коли бюрократизм робив лише перші кроки, попереджав усіх про його загрозу справі соціалізму. Слід визнати, що схилання перед бюрократичним авторитетом не подолане й досі. А породили його ставка на жорстку централізацію і, як показав досвід історії, командні методи управління в усіх сферах, ті часи, коли піклування про повсякденні справи і певчі проблеми відсувалося на другий план, чим наочно демонструвалася неповага до особи. Історики зобов'язані розкрити джерела бюрократизму та величезну шкоду, яку він завдав будівництву нового світу.

Що ж до жанрів історичних досліджень, то поряд з традиційними (капітальні праці, монографії та ін.) ми повинні ширше використовувати історичний нарис, мистецтво створення якого нам слід відродити. Адже, борючись з ілюстративністю, описовістю, історики втратили і смак до нарисового жанру, і майстерність у користуванні ним — те, чим колись чудово володіла дореволюційна, а нині непогано володіє зарубіжна історіографія. Цим самим ми розгубили немало читачів,

незважаючи на велику кількість фундаментальних праць і спеціальних досліджень (написаних до того ж академічно величавою, але нудною мовою).

Неважко помітити, що велику популярність за останні три роки завоювали в читачів публікації недоступних раніше документів з коментарями професійних істориків. Ці джерела не тільки активно допомагають повертати суспільству незаслужено забыті чи згнані імена (сталінським режимом), а й сприяють тому, щоб читачі могли самостійно розібратися в перипетіях складного минулого, у своїх пошуках істини. А правда, як ми всі переконалися, в наші дні багато чого варта — вона відкриває в суспільства друге дихання.

І, нарешті, загальну увагу привертають газетні та журнальні статті на історичну тему. Щоправда, за кількістю цих публікацій історики поки що відстають від своїх колег по перу — письменників і публіцистів (ми не беремо до уваги зміст матеріалів). Так що цей жанр також заслуговує на всемірний розвиток, оскільки наукова книга йде через видавництво мінімум два-три роки.

Думаю, дуже поширеним і несправедливим закидом на сторінках преси, що висловлюється на адресу істориків, є звинувачення їх у тих фальсифікаціях і «білих плямах», які мали місце в недалекому минулому і не в усьому подоланні й сьогодні. Начебто, якби історики «заохотили», їм вдалося б дати правдиву картину, скажімо, становлення адміністративно-командної системи, культури особи, процесів 30-х років, публічно засудити масові репресії, джерела застійного періоду, самовдоволення і хабарництва у брежнєвський час і т. д., і т. п. Все це, кажучи словами Отто Ладіса, «казки нашого часу». Звичайно, в середовищі істориків були люди, які старалися тримати носа по вітру, але більшість, основна маса дослідників радянського періоду добросовісно не виходила за рамки партійних документів (в оцінці фактів, явищ і діячів минулого). Якщо не слідувати цій істині, то що ж: у деформації народного господарства винні одні економісти? Наші помилки, звичайно, на наших плечах. Тільки не треба робити вигляду, що всі ми не згинаємося під тягарем цієї ноші. Чомусь у багатьох публіцистів і працівників преси самокритика не в пошані. А тим часом досить погортати центральні газети й журнали брежнєвського часу з їх «настановчими» статтями... Історичне безпам'ятство користі не принесе. Одиноко прозвучав у літературній пресі голос публіциста Віктора Листова: «Тільки не треба йти легким шляхом — шляхом нескінченних докорів історикам. І цього вони не розкрили, і того не врахували. Звичайно, наука, стриножена міфами, небездоганна. А проте роки з 1917-го по 1927-й вивчені куди краще. Причини кореняться у самому характері епохи» (Лит. газ.— 1988.— 18 люля).

У науковій суперечці головний метод сьогодні — метод переконання. Це значить вести статичний діалог, уникати імперативних суджень, безапелляційного тону, спиратися на силу аргументів. Іншими словами, вчиться культурі полеміки, відкидаючи погромні прийоми.

4. Безумовно, залежить, і в цій відповіді я навряд чи відкрито щось нове, оскільки у виході в світ високоякісної наукової продукції однаковою мірою зацікавлені й усвідомлюють свою відповідальність і вчені-історики, і видавці. Саме таким був лейтмотив спільного засідання Бюро Відділення історії АН СРСР і дирекції видавництва «Наука» (1 жовтня 1987 р.), на якому було прийнято розгорнуту постанову, спрямовану на здійснення заходів по радикальній перебудові і демократизації редакційно-видавничого процесу, підвищення ідейно-політичного та наукового рівня праць, що готуються в академічних установах. Від ступеня розвитку творчих зв'язків між книговидавцями і колективами вчених залежить дуже багато. А якщо до видавців додає й працівників наукових журналів, то ця взаємна залежність стане ще відчутнішою. У резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС «Про

гласність» відзначалася важлива роль засобів масової інформації в цій справі, яка вимагає компетентності, суворого дотримання професійної етики, достовірності інформації, відображення точок зору всіх сторін, що сперечаються. Успішна реалізація видавничими заходами і книготоргівельними організаціями цього документа — таким буде мое головне побажання колегам. І ще: налагодити систематичний обмін історико-науковими матеріалами між видавництвом «Наука» та академічними журналами Відділення історії АН СРСР, з одного боку, і видавництвом «Наукова думка» та «Українським історичним журналом», — з другого. Не останню роль на шляху книги до масового читача відіграють поліпшення поліграфічної сторони справи та якісні зміни в рекламі. Але це зрозуміло й так...

5. Питання не з легких, хоч і здається простим. Цьому присвячуються наукові конференції, симпозіуми, наради. Виходять книги і статті. Хотілося б повторити, що всі суспільствознавці у великому боргу перед народом. Вони ще не повною мірою виконують своє призначення, не подавали поки що відриву від запитів життя. Історична наука у цьому — не виняток.

Помітною подією в дальшій інтеграції суспільних наук стала спільна сесія Відділення історії, Відділення літератури й мови АН СРСР, Спільні письменників СРСР і Академії суспільних наук при ЦК КПРС, що відбулася незадовго до скликання XIX партконференції. Мені здається, що механізм взаємодії всіх трьох розділів суспільствознавства — поняття досить багатогранне. Гласність, розвиток на основі нового мислення комплексних досліджень, взаємна вимогливість і водночас творча доброзичливість, які не можуть існувати без справжнього демократизму й компетентності, — такі в загальних рисах елементи цього механізму. За останні двадцять років ми загрузили в болоті благодушності, показухи, замилування, що вело до безвідповідальності, падіння престижу суспільствознавства. Нині в наявності зрушення по всьому фронту суспільних наук, але аплодувати виходу із застою, очевидно, ще рано: перебудова в цих галузях знання виявилася складнішою, ніж передбачалося, оскільки тягар минулого тут надто тяжкий.

Лише висока методологічна культура дає можливість комплексно, всебічно, конкретно-історично розглянути ту чи іншу проблему, проаналізувати взяті в сукупності нерідко суперечливі тенденції, розкрити коріння явищ. У цьому плані ми чекаємо багато позитивного від задувної вже наступної Об'єднаної сесії Загальних зборів Відділення історії та Відділення філософії і права АН СРСР. Важливим компонентом у розвитку інтеграції з колегами-економістами є спільна робота пріоритетної комплексної програми з економічної історії.

Механізму гальмування може протистояти лише механізм прискорення. Ідеї перебудови, як і будь-які прогресивні ідеї, не одразу реалізуються в соціальних науках, не в один момент. Потрібен час, протягом якого відбуватиметься переоцінка цінностей минулого, здійснюватиметься критика поглядів, які зжили себе, і заміна їх новими уявленнями. Всім, зокрема, є зрозумілими необхідність подолання правого безкультур'я, роль юридичної науки у розв'язанні цього завдання. Отже, найбільш об'єктивний критик — час, але думати потрібно сьогодні.

6. Значною мірою відповідь на це запитання дала задувана вже наукова конференція істориків та літераторів. На сторінках преси звучить чимало справедливих слів (у тому числі й професійних істориків) про вклад письменників і публіцистів у розпочате партією оздоровлення моральної і духовної атмосфери суспільства, у справу перебудови. Радянські люди віддали належне таким творам, як «Діти Арбата» А. Рибаківа, «Зубр» Д. Граніна, «Білі шати» В. Дудінцева, «По праву пам'яті» О. Твардовського, «Чи підриваються основи?..» Ч. Айтматова, «Життя і доля» В. Гроссмана, «Яруги» і «Васька» С. Антонова, «Нове

призначення» О. Бека, спогади та публіцистичні статті К. Симонова, О. Сулейменова, Ю. Бондарева, А. Адамовича, Б. Олійника, Г. Бакланова, С. Євтушенка, І. Васильєва... В одній шерензі з письменниками у боротьбі за новий клімат у країні, зокрема за належне розкриття історичної проблематики, виступила ціла плеяда журналістів: О. Афанасьєв, Ф. Бурлацький, А. Ваксберг, Ю. Шекочихін, В. Коротич, І. Руденко, А. Нуйкін та багато інших. Щоправда, частина літературних творів була написана порівняно давно, та й ряду згаданих літераторів уже немає серед живих... Джерела любові до своєї Вітчизни у письменників і журналістів можуть бути найрізноманітнішими. А якщо згадати письменників минулого століття, то напевно ми посміємо їм кинути докір у відсутності патріотизму і громадянськості (йдеться, звичайно, про видатні літературні сили).

Література й мистецтво нині в повному смислі слова сміливо вторглися в сферу історії. Це зрозуміло і виправдано: адже вони покликані живо відгукуватися на пекучі проблеми, потреби часу, духовні запити. Ми, історики, чудово розуміємо, що художній твір пишеться за своїми законами, до нього не завжди можна застосовувати критерії, що їх вимагає оцінка наукового дослідження. І все ж викликає ширий жаль, коли поетично ідеалізуються і підносяться деякі сумнівні явища минулого або спотворюються факти історії. Звичайно, неприпустимо розглядати історію і об'єктивістськи, як зведення мертвих знань, істин в останній інстанції. Що ж до художньої творчості, то, повторюючи, вона здатна виходити на широкі соціально-моральні оцінки, що зайвий раз свідчать про величезну відповідальність літератора, який узявся писати на історичну тему, про масштаби його впливу на суспільну свідомість.

Впевнений, що ми спільні з літераторами у протистоянні крайнощам в оцінці нашого минулого. Однак вони (крайнощі) звучать, на жаль, і в окремих виступах письменників. Так, усіма шанований В. Астаф'єв на Всесоюзній конференції істориків і літераторів (квітень 1988 р.) звинуватив перших у зловисному спотворенні історії війни проти гітлеризму, перелутавши водночас багатотомну «Історію Великої Отчественной войны» (в 6 томах) з «Історією другої мирової війни» (в 12 томах), яка була відзначена Ленінською премією і стала плодом творчих зусиль не тільки істориків, а й керівних партійних працівників, військових фахівців, філософів, економістів, міжнародників та представників інших галузей знань. В іншому місці (в «Московських новостях») В. Астаф'єв оголосив радянських істориків... «ловкачами». Цей «термін» був підхоплений і вжитий щодо істориків письменником В. Крупінін.

Читаючи газети і журнали із статтями літераторів, нерідко переконуєшся у поганому ознайомленні їх з рівнем розвитку радянської історичної науки — в основному дається безутишна похмура картина. Справа доходить до твердження, що такої сфальсифікованої історії немає в жодній країні (тобто навіть там, де панують диктаторські режими!). Таке ж твердження, без будь-яких аргументів, знаходимо і в ряді виступів історика Ю. Афанасьєва. Начебто не було вперше здійсненого нашою історичною наукою матеріалістичного осмислення історії!

Погано, як зазначив один журналіст, коли критика стає обрядом, декоративним елементом перебудови. Далі за всіх у вігільнично-ниціаному ставленні до історичної науки в СРСР пішов, мабуть, письменник Д. Гранін. Справедливо відзначивши ряд негативних явищ на фронті історії, він дійшов висновку: «...Не маємо ми історії нашого радянського життя за 70 років: ні історії наших звичаїв, ні історії нашого села, промисловості, нашого міста, ні історії нашої партії, ні історії нашого побуту, літератури та мистецтва» (Книжное обозрение.— 1988.— 29 апр.). Одним словом — усе на вулі. Для чого такі погромні судження, які баламутять свідомість обивателя, створюючи

неправильне уявлення про становище в історичній науці, і запалюють його на розмірковування про весь період після перемоги Жовтня (як правило, по-дилетантському, без фактів і аргументів, без знання історіографії).

І серед істориків досить сумнівної наукової кваліфікації (а виступають вони не інакше як під гаслом «нового прочитання, переосмислення фактів і подій») чується голос, що викликають принаймні подив і протест. Так, старший науковий співробітник Інституту історії СРСР АН СРСР А. Мерцалов на сторінках «Социалистической индустрии» і «Московских новостей» заявив, що, мовляв, нічого було нам у роки жорстокої битви з фашизмом захищати «шматочки» Сталінграда, обороняти Ленінград, що війна 1939—1940 рр. з Фінляндією була, по суті, агресивною з нашого боку (!?). Можна натрапити й на інші подібні «перли». Важко пояснити, для чого знадобилися автору домогчені вигадки, які не тільки скидаються на невігластво, а й ображають патріотичні почуття народу, його армії, пам'ять жертв, принесених йому на вівтар Перемоги. Всі ми вчимося гласності, та чи кожному це під силу? Як бачимо, у деякого головне — підігріти інтерес до своєї особи, заодно оголосивши себе «перебудовником».

Співробітництво з літераторами принесє історикам тільки користь, як, до речі, й письменникам. Так що руки, протягнуті назустріч одне одному (про це говорив драматург М. Шатров), «не повиснуть у повітрі». А форми співробітництва, думаю, — безліч.

7. Не хотілося б повторювати загальновідомого. Недоліки в галузі реформи народної освіти, її пробуксовка, або, як дехто твердив, «біг на місці», породили чимало нових проблем, але й змусили серйозніше підійти до цієї воістину всенародної справи. На лютовему (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС були виявлені причини відставання цієї важливої сфери соціального життя від вимог перебудови, визначені конкретні шляхи актуальнішого виправлення допущених промахунків. Якщо говорити про відповідальність істориків наукових установ АН СРСР у справі допомоги школам і вузам, то, очевидно, ми насамперед маємо брати активнішу участь у підготовці підручників та цілої серії навчальних посібників на рівні запитів нашого часу. Відділення історії АН СРСР періодично заслуховує повідомлення створених при ньому спеціальних комісій по зв'язках із загальноосвітньою та вищою школою (голова — академіки О. Л. Нарочницький і Ю. С. Кукушкін), якими в дусі сучасних вимог розроблено цілий комплекс заходів.

Ми проти крайнощів в оцінці фактичного матеріалу та положень, що містяться в діючих донедавна підручниках. Їх автори — порядки у переважній більшості люди, серйозні спеціалісти. Але на підручниках сильно позначився прес брежнєвського правління з усіма застійними явищами: замовчуванням правди про події, що відбувалися на крутих поворотах історії, прикрашанням подій, нав'язуванням декларативних положень, цитатництвом. Отже, звинувачувати авторів навчальних посібників у якихось віроломних чи короткозорих діях — принаймні безглуздо. Та й останні підручники, що вийшли, готувалися ще на початку 80-х років. А далі був нестерпно повільний шлях через різні цензурські рогатки та видавничі перепони.

Для оперативної допомоги підліткам і юнацтву, та й взагалі масовому читачеві Інститут історії СРСР готує однотомник з історії радянського суспільства та книгу «Радянська історія: поворотні роки», створявану молодіжним колективом.

Крім того, передбачається випустити серію навчальних посібників з різних складних проблем всесвітньої та вітчизняної історії. Ці брошури вже включені у плани видавництва.

Нині, як відомо, з'являється багато різних публікацій про культ особи Сталіна, про його роль у нашій історії, в історії партії. В цьому слід глибоко розібратися. І зробити це треба сміливо, без зайвих упе-

реджень, на основі наукового аналізу, який не визнає непотрібних емоцій і наслід підібраних даних. Зваженості і такту вимагають у підручниках найтрагічніші сторінки в нашій повоєнній історії. Інакше ми будемо змушені мати справу з крайнощами екстремістського напрямку. Все описувати чорним фломастером — недопустимо. Як відзначала «Літературна газета» (1988.— 6 люля), «ми пережили повернення (Імє маршалів, які не стали героями Перемоги, і письменників, які недописали свої книги. Це було при нас, ми ще встигли (в нинішніх підручниках для десятого класу навіть слово «репресії» відсутнє!) ...Потім двадцять років насаджувалося безпам'ятство. Двадцять! Строк для вступу в життя, як кажуть психологи, трьох поколінь!» (стаття Ю. Щєкочихіна «Повернення громадянства»). Перед простими людьми (Сталін називав їх «гвинтиками») «великий продовжувач справи Леніна» поставив чистим і світлим, а все брудне, криваве, підле адресувалося зловісному Інституту «ворогів народу». Що знали радянські люди про істинного Сталіна, про справжні його думки? Нічого. Народ тягнувся до нього, бо він став символом соціалізму, «Леніним сьогодні». Я говорю про це тому, що, звичайно, в підручниках, а не тільки в наукових монографіях, ми повинні досконально осмислити трагічне минуле з позицій гласності, історичної істини. «Позбутися вериг минулого зовсім не означає підірвати соціалізму, «відходу від принципів» та іншого, як намагаються це зобразити люди, які все ще перебувають під «зачаруванням» сталінського культу, — зазначив Ч. Айтматов. — Невже й тепер, виправдовуючи злочини щодо селянства, інтелігенції, партійних і військових кадрів, усього, що в суспільстві зазнало непоправних втрат у 30—40—50-ті роки, ми будемо ганяти, як по цирковому колу, все того ж коня пресловутої демагогії?» (Ізвестія.— 1988.— 4 мая). Ясно одне: ежовщину і берішщину породив Сталін.

У нас є велика загальна історія народів СРСР, яку не можна поховати разом з беззаконними періоду культу особи. І, викладаючи цю дисципліну в школі та вузі, ми повинні глибоко усвідомлювати, аби переконати молодь, що немає у нас іншого шляху, як повернутися до ленінської концепції соціалізму, творчо поєднавши її з досвідом прожитих років і сучасними досягненнями суспільної думки. Головне те, що знання нашої історії шар за шаром формує особистість, змушує до роздумів, вибору позиції, а в підсумку — до вибору місця у боротьбі за перебудову. Школярам і студентам на диспутах, на уроках, у навчальних посібниках потрібно прищеплювати принципи справжньої громадянської мужності, якими багата історія нашої партії і народу. Сила наша якраз у тому, що суспільство під керівництвом ленінської партії змогло самокритично поглянути на себе, усвідомити, до чого б міг призвести застійний період, який нам нав'язали під виглядом «розвинутого соціалізму» його «конструктори» — Брежнев, Суслєв, Черненко.

8. На першу частину запитання відповіді коротко — це одне з видатних перебільшень «любителів побалакати по широкому колу історичних проблем». Жаль, що преса іноді не дуже розбірлива і вимоглива при виборі авторів: факти мають бути достовірними. Якщо вже говорити про сфальсифіковані сторінки, то правомірно і правильніше відіслати читача до серії «спогодів» Брежнева, яку в народі називали «Все, що було не со мною — помню». А допомагали ж йому «згадувати» не історики, а літератори. Ми пам'ятаємо й ганебний підсумок — Ленінська премія (у Брежнева було кілька премій і жодна не потрапила в дитячі будинки).

Ми вже говорили, що будь-яка оцінка діяльності істориків без урахування умов, у яких вони працювали, мимоволі призводить до перекручень і дошкульних оцінок. Але ж по багатьох напрямках досліджень радянська історична наука, як це оцінюється навіть на міжнародних конгресах, займає провідні позиції. Що ж, публічно відмовити-

ся від цієї характеристики, перетворивши критику на самоприниження?

Коли б ми залишалися на позиціях «Короткого курсу», на його потворних перекученнях і брехні, історична наука, справді, не просулася б ні на крок уперед.

Створюється враження, що любителі нищівної, неконструктивної критики зовсім незнайомі з вітчизняною поживотною історіографією, книгами та іншими публікаціями дослідників з широкого спектру історичних наук. Так що, можливо, ми ведемо з ними безпредметну розмову, звертаючись до вихатої глухоти.

Партія завжди високо оцінювала виховну роль історичної науки, вбачаючи в ній засіб для забезпечення наступності, духовного зв'язку поколінь. Кожне нове покоління переосмислює історичні звернення і невдачі. Зростання ролі історичної свідомості у житті суспільства вимагає виходу на новий рівень досліджень, викладання й вивчення історії у школах і вузах, підвищення якості програм і підручників. Йдеться, зокрема, про те, щоб викладати історичні факти переконливо, живо, цікаво і, як особливо підкреслювалося на XIX Всесоюзній партконференції, з чітких світоглядних позицій, у найтіснішому зв'язку з суспільністю.

Що ж до згаданого Вами звернення «Літературної України», то мені важко щось сказати з цього приводу. По-перше, я його не читав, а по-друге, як можна повертати те (у даному випадку — історію), що ніхто не віднімав. Не тільки братній український народ, а й усі народи нашої Батьківщини по праву пишуться багатою, давньою історією України, досягненнями її економіки, культури, науки, в тому числі історичної. (Можливо, в питання, пов'язане із зверненням «Літературної України», вкралася неточність або не зовсім правильним був переклад, — тоді прошу пробачення).

Чим більше ми звертаємося до минулого, тим краще, глибше розуміємо, що потрібно робити сьогодні і завтра. А кожний прожитий нами день завтра стане історією. Майбутнє історичної науки — в тісному творчому співробітництві вчених усіх республік нашого Союзу.

Ю. Ю. Кондуфор:

1. Хотілося б насамперед зауважити, що сама суть рішень XIX партконференції — у тому, щоб зменшити кількість декларацій, заяв, побажань, обіцянок та інтерв'ю, подібних до нашого. Настав час конкретних справ, і кожну радянську людину, зрозуміло, й істориків також, слід оцінювати не за словами, а за конкретними діями. В нашій науці вони краще необхідні, причому якомога вагоміші й конкретніші. Адже сам факт відміни у вузах вступних екзаменів з історії не тільки обурливий за своєю суттю й нерозумінням значення історії для виховання громадян. Як не гірко це визнавати, він є свідченням і нашої з вами вини перед суспільством. Адже тим, хто прийняв це «мудре» рішення, повагу до історії народу прищеплювали ми з вами або інші старші колеги. Досягли мети загальними зусиллями, нічого не скажеш! Так, створені в доперевбудовний час праці з історії, шкільні підручники в тому числі, не тільки далекі від досконалості, а й просто багато в чому хиби. Та на цій основі «відізнати історію» радянського суспільства — безглузддя.

А тепер по суті запитання. XXVII з'їзд КПРС, XIX партконференція відкривають перед історичною наукою неосянні горизонти. Та знову необхідно наголосити — вимоги конкретних справ, глибокого переосмислення історичних процесів і втілення цього переосмислення в науковій праці — головне. Героїчна історія радянського народу має бути очищена від неправди і відтворена повною мірою у всій своїй трагедійній величч.

2. Важко відповісти на це запитання. Мабуть, одна з особливостей історичної науки полягає саме в тому, що всі її періоди, проблеми мають величезне значення для розуміння історичного процесу в цілому. Недостатня увага до одного неминуче негативно позначиться на науковому висвітленні іншого. Ми з вами в недалекому минулому за пріоритетний напрям вважали вивчення всього позитивного в історії радянського часу, ігноруючи прорахунки, помилки й прямі деформації історичного процесу. Гіркий врожай збираємо сьогодні. Нині основну увагу концентруємо на всьому негативному в нашій історії, що цілком виправдано. Адже саме ці процеси не вивчалися радянськими істориками. Та довог такий стан тривати не може. Науковий аналіз вимагає справді всебічного вивчення історичних процесів. І саме він — на порядку денному нашої науки. Це — пріоритет з пріоритетів. Правдиве, а значить, всебічне вивчення та відтворення для поколінь пройденого шляху суспільного розвитку — прямий обов'язок кожного історика. Саме в цьому — вияв його добродіяльності, професійної честі й совісті.

3. На це запитання я в основному відповів вище. Глибокий діалектичний підхід до минулого, слідування правді історичного розвитку, прагнення зробити максимум можливого для того, щоб історичний досвід допоміг сьогоденню й дню завтрашньому — основа діяльності історика, як я її розумію. Цьому й мусять бути підпорядковані методика, форми і жанри історичних досліджень.

4. Взаємні претензії авторів досліджень і видавців — давно відомі. Немало нарікань і на адресу книготорговельних організацій. Та, думаю, що це суто ділові суперечки, і не вони заважають розвитку історичної науки та поширенню історичних знань. Будьмо відвертими. Я не знаю в Інституті історії АН УРСР талановитої чи бодай доброзакісної і корисної праці, яка б не зацікавила видавництва республіки. Інша справа процес виробництва. Тут творчі й не зовсім творчі суперечки, конфліктні ситуації між автором і редактором — явище повсякденне (пресловуте перетворення гіллястого дерева в «телеграфний стовп» і тому подібне). Та треба зрозуміти: такою до останніх років була ситуація. Стандартно писали історики, трафаретно діяли редактори — казенні, нецікаві виходили книжки.

Сьогодні умови інші. Ніщо не заважає писати та видавати цікаві за формою і змістом книги, крім одного: надто вже звикли до старого стилю, форми й, що найстрашніше, — до низької якості змісту історичних праць. Або ми вискочимо з власної старої шкури, або нам нічого робити в сучасній історичній науці. Це питання питань, альфа й омега терпимого статусу істориків і видавців.

5. Чим вища культура суспільних наук, тим більше прагнення до їх взаємодії. Нема й не може бути справді наукового історичного дослідження без глибокого аналізу економічних, соціально-культурних, літературних процесів, які відбувалися в суспільстві у досліджуваний час. Те ж саме можна сказати й про вивчення економічних, літературних та інших процесів. Та розуміння цього — ще не практичні справи. А на ділі взаємозв'язки між суспільними науками поки що залишають бажати кращого. І справа тут не в ситуації, в якій вони розвиваються. Візьмемо, наприклад, академічні установи нашої республіки цього профілю. Всі вони перебувають у складі однієї Академії наук УРСР. Ряд з них знаходиться в одному приміщенні або в приміщеннях, розташованих поруч. На мій погляд, усе залежить від наукової добродіяльності дослідників. Не завжди бажать науковці та їхні безпосередні керівники (завідуючі відділами, секторами) обтяжувати себе переговорами та погодженнями з колегами, зміною планів тощо.

Особливо хочеться підкреслити значення художньої літератури для розуміння та відтворення історичних процесів. Художня література — це надзвичайно важливе історичне джерело для вченого-науковця, викладача та й кожного, хто цікавиться історією. Скажімо, чи багато б

ми знали з історії античного світу без Гомера, Гесіода, Софокла, Аристофана, Есхіла, Вергілія, Горація або з історії наступних епох без блискучих поетів, новелістів, романістів середньовіччя, ренесансу та й нових часів, коли вже були сформовані величезні документальні фонди?

Є й інший бік справи. Мільйони людей знають про хід історичних подій не стільки з наукових досліджень або підручників, а з художньої літератури. Наприклад, про Вітчизняну війну 1812 р.— з геніального роману Л. Толстого, про громадянську в нашій країні — з творів М. Шолохова, Ю. Яновського, О. Гончара. Про сучасність... Та це вже стосується наступного запитання.

6. Думаю, не буде перебільшенням сказати, що вклад літераторів у справу створення сучасного ідеологічного клімату в країні (про роль письменників у пропагуванні історичних знань було сказано вище) — вагомий. Їхні твори стали тим каталізатором, який прискорив наукові дослідження тяжких періодів у нашій історії, значною мірою сприяв розвінчанняю страхотливого сталінського режиму й викриттю злочинної діяльності його ватажка — Сталіна по спалюванню ленінських ідей соціалістичного будівництва, скоєних ним злочинів проти людства.

Чому літератори, а не історики? Це окреме питання, та й написано про це немало. Тут і специфіка процесів, і необхідність для науки відповідної документальної бази, і, на жаль, притаманний сучасним (та й не тільки) історикам традиційний, щоб не сказати догматичний, підхід до розуміння процесів та явищ при перегляді ними поглядів на минуле, і пошуки ґрунтовних, неспростовних доказів. Як би не помилятися знову... Письменники виявилися більш мужніми. До того ж вони не зобов'язані висвітлювати всі сторони подій життя. Герої художніх творів діють у своєму середовищі за притаманною їм внутрішньою логікою. Дозволити ж собі такий підхід при висвітленні перебігу історії вчений не може. Сукупність усіх факторів, усіх об'єктивних і суб'єктивних чинників, дій класів та соціальних груп і, головне, не окремих осіб (хоч і це надзвичайно важливо), а народних мас — справжніх творців історії — для вченого необхідна умова. Не можна сказати, що ця умова не порушувалася чи не порушується нині. Та йдеться про ідеал. Нічого й говорити, що ми далекі від нього.

7. Саме конкретні завдання й стоять перед ученими-істориками, як і перед працівниками вищої та загальноосвітньої школи. А конкретність вимагає не декларацій і розмов, а ділових договорів, чітких домовленостей про спільні дії, а також взаємної доброзичливості при виконанні наміченого. Здається, всі перешкоди на цьому шляху тепер зняті. Були б добра воля й бажання, а це залежить від розуміння спільних завдань та від культури тих, хто їх здійснює.

8. На це запитання вирішальною мірою дано відповідь у надзвичайно важливих матеріалах, пов'язаних із святкуванням 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, у документах XIX партійної конференції. На перелічені в запитанні твердження важко відповісти однозначно, та ще коли вони зібрані в одному «пакеті». За кожним з них — надзвичайно складні процеси, які відбувалися в суспільстві і в історичній науці. Знову ж такі проблеми, що стоять за ними твердженнями, мають розв'язуватися спільними зусиллями всіх науковців, усім інтелектуальним потенціалом країни. Цим же силам належить і повернути нашій республіці її до кінця правдиву і славу історію. Думаю, що й весь колектив Інституту історії АН УРСР вбачає в цьому сенс свого буття.

Повернімося до того, з чого почали. Необхідно, конче необхідно критикувати всі негативні сторони нашого минулого, нещадно викривати страхотливі злочини, що супроводжували побудову соціалізму, аналізувати явища, які деформували його, викривати безпосередніх винуватців необґрунтованих репресій і відходу від ленінського вчення, та забувати при цьому історію великого подвигу народу, що втілював

у життя світлі ідеали соціалізму,— антигуманно й антиісторично. Віддати належне народу — справжньому творцеві історії — обов'язок нашої науки.

А. М. Шлепаков:

1. Незаперечним підсумком XIX Всесоюзної партконференції стосовно проблем історичної науки було не лише істотне уточнення оцінок конкретних періодів, явищ, особистостей минулого, а й утвердження загальної атмосфери відкритості, рішучої відмови від догматичних уявлень, що, природно, має вплив на бачення всіх компонентів історичного процесу, усунення спрощень і «закритих зон». Однак подолання цих вад, зрозуміло, не одномоментна акція чи кампанія, яких було чимало в минулому і часто-густо призводило до чергових викривлень і гіперболізацій. Можна, скажімо, нагадати про масовану директивну вимогу кінця 40-х років утверджувати за будь-яку ціну пріоритети вітчизняної науки і техніки, що мало своїм результатом штучне аж до сміховинності впровадження цього псевдопріоритетного постулату в історичні праці. Подолати такі явища не можна тими самими методами. Для цього потрібні зв'язані високоінтелектуальні зусилля, залучення якнайширшого кола документальних джерел, всебічне зіставлення альтернативних, дискусійних точок зору.

2, 3, 6. Виходячи з необхідності ретельного перегляду всього, що становить доробок історичного знання, насамперед під кутом зору виключення довірливих, суб'єктивістських інтерпретацій, треба «свіжим оком» оглянути тематичний спектр наших праць, звернувши увагу на теми, так би мовити, «вертикального» типу, які вважалися раніше занадто нетрадиційними, а відтак — «небажаними». Серед них, наприклад,— розвиток засад та інститутів демократизму в досоціалістичних формаціях, які зароджувалися й певний час існували всупереч офіційним державним доктринам; нове розуміння і втілення демократії в післяреволюційну добу, зрозуміло, з ґрунтовним з'ясуванням причин відходу від лєнінського бачення принципів і перспектив розвитку соціалістичної демократії у 30—40-х роках. Заслугує на дослідження і така тема, як еволюція ідей соціальної справедливості і шляхів їх матеріалізації на різних етапах розвитку нашого суспільства, знову ж таки з глибоким аналізом причин їх деформації в конкретних історичних умовах. Цілком очевидною є потреба науково, без будь-яких упереджень і кон'юктурних нашарувань оцінити розвиток міжнародних відносин на Україні, не обминаючи долю «малих» етнічних груп, умов їх співжиття з корінним населенням. Йдеться, зокрема, про чеські, болгарські, грецькі, угорські поселення. І водночас за нами — ще не сплачений моральний і професійний борг перед нащадками українців і вихідцями з України, що здавна й до наших днів живуть у Польщі, Чехословаччині, Румунії та в далеких заокеанських краях — США, Канаді, Австралії, латиноамериканських країнах. Та й загалом міжнародний контекст історії України далеко не вичерпаний, про що мені вже доводилося говорити, звертаючи увагу на закономірності всевітньо-історичного процесу і місце в ньому нашої республіки. При такому широкому погляді ми зможемо позбутися тієї вади, яку справедливо визначають як вияв «хуторянства».

Тематичне самообмеження, яким ми тривалий час грішили, поєднується й з іншим недоліком — «вильюдненням» праць з історії, тобто відтворенням історичного процесу практично без «дійових осіб» — людей, що згадувалися переважно в стереотипних переліках. Це певний, але живучий відголосок «вульгарного соціологізму», від якого застерігали класики марксизму-лєнінізму. Звідси — цілком очевидний дефіцит у такому жанрі, як історична біографія. Ніде правди діти, професійні історики завинили в цьому значно більше, ніж літератори та публі-

цисти. Можна, звичайно, поринути у нескінченну дискусію з ними і знайти чимало різних зміщень, фактичних прорахунків, суб'єктивістських тлумачень, допущених тими, хто виступає в цьому жанрі, але це і неконструктивно, і неефективно. Отже, маємо бути зв'язані міцно й неупереджено з авторами, що належать до літературного середовища, і водночас самі по-дійовому освоювати цей незаперечно популярний жанр. Не можу пригадати випадку, щоб наші наукові установи, скажімо, планували створення серії історичних біографій.

4. Щодо наших стосунків з видавництвами, то тут визначальними є дві проблеми. І ми, і видавці часто густо більше піклуємося про формальну відповідність історичних праць вимозі актуальності, а не про широкі й різноманітні інтереси та уподобання читачів. Друга і не менш гостра проблема — нестерпно довгий видавничий цикл. Тут наше відставання від запитів аудиторії та від практики багатьох зарубіжних країн загальновизнане. Тому необхідно вжити кардинальних заходів до поліпшення цієї справи.

8. Якщо звернутися до визначення «Літературної України», то нам самим треба виховати в собі самовідчуття нашої моральної заборгованості й конкретно визначити професійно обґрунтовані сфери першочергового застосування наших зусиль. Ніхто за нас цього не зробить. Дух рішень партійного форуму закликає нас саме до такого розуміння нашої місії.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

РУМЧЕРОД У БОРЬБІ З КОНТРРЕВОЛЮЦІЄЮ
ТА ІНТЕРВЕНТАМИ У БЕССАРАБІЇ
(кінець грудня 1917 р. — березень 1918 р.)

П. І. ГАРЧЕВ (Сімферополь), А. Г. КОЖЕКІН (Сімферополь)

Важлива роль у боротьбі з внутрішньою контрреволюцією та інтервентами у Бессарабії наприкінці 1917 — на початку 1918 років належала ЦВК Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу (Румчероду). Спираючись на Кишинівську Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та революційний штаб радянських військ Бессарабського району, Румчерод його фронтоний відділ у той буремний час провели величезну роботу по мобілізації трудящих району на боротьбу за перемогу Радянської влади у Бессарабії, а потім очолили тут боротьбу проти інтервенції буржуазно-поміщицької Румунії. У загальних рисах це питання висвітлюється в працях з історії Жовтня, присвячених боротьбі за владу Рад на Україні, в Молдавії та на Румунському фронті¹. Спеціальне дослідження про роль Румчероду в боротьбі за владу Рад на цьому фронті (в травні 1917 р. — березні 1918 р.) опублікував лише І. Г. Диков². Але у розпорядженні автора не було основного джерела — архівних фондів Румчероду. Про діяльність очоленого більшовниками його нового складу в статті наведено лише окремі факти, по суті не названо імен його найактивніших працівників³. У ній, як і в інших працях, не розкрито роль урядів Антанти й США в організації інтервенції буржуазно-поміщицької Румунії у Бессарабію.

Ще напередодні перемоги Великого Жовтня В. І. Ленін попереджував про наростання змови міжнародного імперіалізму проти нової влади в Росії, щоб задусити її воєнними заходами⁴. З перших днів перемоги соціалістичної революції союзники Росії у першій світовій війні — Англія, Франція і США — не визнали Радянського уряду і гарячково збирали сили для його повалення. Як свідчить у своїх мемуарах колишній керівник англійського уряду Ллойд-Джордж, вже у листопаді — грудні 1917 р. військові місії країн Антанти і США у Росії та Румунії встановили зв'язки з Каледініми, буржуазно-націоналістичними урядами Центральної ради, Закавказзя, подавали їм фінансову та воєнну

¹ Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Шусь О. И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. Киев, 1987. — С. 320—328, 353—356. Антонович Д. И., Афтенюк С. Я., Есауленко А. С. и др. Победа Советской власти в Молдавии. — М., 1978. — С. 242—254; Френкиш М. С. Революционное движение на Румынском фронте, 1917 г. — март 1918 г. — М., 1965. — С. 321—354; Якулов Н. М. Борьба за армию в 1917 году. — М., 1975. — С. 230, 238—244, 250—259; та ін.

² Диков І. Г. Румчерод в боротьбі за установлення Советской власти на Румынском фронте. — Истор. записки. — 1956. — № 57. — С. 3—34.

³ Найбільш активними працівниками автор назвав М. Чижикова, П. Старостіна і М. Кангуна (див.: с. 24). Але перші два не узялися до нового складу Румчероду, а М. Кангун був убитий петлюрівцями в Одесі 1 грудня 1917 р.

⁴ Див.: Ленін В. І. Лист до товаришів більшовників, які беруть участь в обласному з'їзді Рад Північної області // Повне зібр. творів. — Т. 34. — 366.

допомогу, координували їх контрреволюційні виступи. Особливу активність проявляли французька і англійська військові місії у м. Яссах, де знаходилися уряд буржуазно-поміщицької Румунії і штаб Румунського фронту на чолі з білогвардійським генералом Щербачовим. Вони встановили зв'язок з Каледінім, прагнули об'єднати всю контрреволюцію на півдні, просили дозволу діяти, не чекаючи інструкцій своїх урядів⁵.

9(22) листопада 1917 р. міністр закордонних справ Англії Бальфур наказав британському посланнику у Яссах направити агента до Каледіна для переговорів про підтримку ним королівської Румунії, коли вона виступить проти більшовиків. 19 листопада (1 грудня) на нараді прем'єр-міністрів Великобританії, Франції та Італії в Парижі було ухвалено направити в табір контрреволюції на Дон спільну англо-французьку місію. 21 листопада (3 грудня) британський військовий кабінет вирішив подати генералу необмежену фінансову допомогу. Того ж дня британський військовий аташе у Яссах одержав урядову телеграму про те, що він може «подати Каледіну необхідну фінансову допомогу». Через кілька днів Каледін одержав першу виплату — 10 млн фунтів стерлінгів⁶.

При посередництві представників Антанти й США у листопаді 1917 р. Центральна рада уклала угоду з Каледінім та керівниками Південно-східного союзу козацтва про утворення «федеративного» уряду для Росії та про розміщення козацьких частин на всіх вузлових станціях від Румунського фронту до Кубані і Дону⁷.

Для підтримки внутрішньої контрреволюції імперіалісти Антанти і США домовилися з урядом буржуазно-поміщицької Румунії про збройну інтервенцію на півдні Росії. Вже на початку листопада 1917 р. англійський уряд наполегливо «радив» Румунії співробітничати з будь-якими союзними силами, територіально найближчими до неї. Ллойд-Джордж у своїх мемуарах зазначав: «Щодо румунської армії, то в цій області події відбувалися з різкою швидкістю. Все, що можна було зробити, щоб надати можливість румунській армії приєднатися до тих сил у Росії, які готові вести боротьбу далі — все це було зроблено...»⁸. На території Румунії під керівництвом генерала Щербачова розпочалась формування білогвардійських добровільних загонів. На цю справу тільки уряд Франції виділив 57 млн. крб.⁹

Союз буржуазно-поміщицької Румунії з антирадянськими силами в Росії керівники Антанти пояснювали необхідністю продовження війни з Німеччиною. Проте саме за їх вказівкою румунський уряд і генерал Щербачов, якому Центральна рада доручила об'єднати Румунський та Південно-Західний фронти у єдиний «Український фронт», 26 листопада (9 грудня 1917 р.) уклали перемир'я з Німеччиною та Австро-Угорщиною і розпочали боротьбу з більшовиками¹⁰. Згідно з планом, розробленим військовими місіями Антанти та США разом з Центральною радою і Каледінім, загони українських буржуазних націоналістів, білогвардійців і козаків протягом тижня, 3—11 грудня 1917 р., розгромили військово-революційні комітети при фронтових штабах у Яссах і Бердичеві, армійські ревкоми Румунського фронту. Тоді ж Каледін захопив Ростов і частину Донбасу.

Ліквідація органів революційної влади в арміях Румунського фронту, особливо у 4-й, здійснювалася при підтримці румунської вояччини і повсюди супроводжувалася роззброєнням і розформуванням револю-

⁵ Ллойд-Джордж. Военные мемуары. Пер. с англ. — М., 1938. — Т. 5. — С. 85.

⁶ Ротштейн Э. И. Когда Англия вторглась в Советскую Россию. Пер. с авгл. — М., 1982. — С. 61.

⁷ Пролет. мысль. — 1917. — 30 нояб.; Вольный Дон. — 1917. — 8 дек.; Вісник Генерального секретаріату. — 1917. — 9 груд.

⁸ Ллойд-Джордж. Военные мемуары. — Т. 5. — С. 88.

⁹ Антисоветская интервенция и ее крах. — М., 1987. — С. 21—22.

¹⁰ История дипломатии. — М., 1945. — Т. 2. — С. 316—317.

ційних частин, арештом й розстрілом більшовиків та лівих есерів. Газета «Голос революції» (орган Румчероду) опублікувала повідомлення голови військово-революційного комітету Румунського фронту П. І. Баранова, у якому вказувалося: «У розгромі 4-ї армії найактивнішу участь взяли румуни. Арешти чинили гайдамаки і румуни у дружній згоді. Всіх арештованих відправляли у румунські казарми. Наші солдати були оточені щільним кільцем румунських багнетів і кулеметів... Роззороювалися і арештовувалися цілі ешелони солдатів, які йшли через Румунію в Росію»¹¹. У Яссах під час переговорів з генералом Щербачовим офіцери і гайдамаки заарештували представника Раднаркому РСФРР, комісара Румунського фронту С. Г. Рощаля. Він був переданий офіцерам королівської Румунії і загинув від їх рук¹². 7 грудня румунські війська переправилися через кордон на р. Прут і захопили м. Леово та навколишні села у Бессарабії, чинили арешти революціонерів¹³.

Військово-революційний і більшовицький комітети 8-ї армії Румунського фронту організували відсіч внутрішній контрреволюції та інтервентам. У зверненні до солдатів та населення від 14 грудня 1917 р. вони викрили зрадницьку діяльність українських буржуазних націоналістів, правих есерів і меншовиків, які об'єдналися з румунськими інтервентами і дезорганізували фронт. У зверненні зазначалося: «Завдяки тому, що нові «друзі» об'єдналися із зрадником Щербачовим і чорносотенним румунським командним складом і розігнали вищі військові організації, демобілізація прийнялася, армії загрожую голодна втеча»¹⁴.

Антирадянські дії внутрішньої контрреволюції і буржуазно-поміщицької Румунії були можливі тільки завдяки підтримці Антанти і США. 8(21) грудня 1917 р. англійський військовий кабінет прийняв меморандум, підготовлений за вказівкою Ллойд-Джорджа Бальфуром. Фактично це був план неоголошеної війни проти Країни Рад, розчленування її міжнародним імперіалізмом. Передбачалося, що Англія, Франція і США подадуть фінансову та воєнну підтримку Румунії, українській Центральній раді, південно-східним козачим областям Росії, вірменській та грузинській націоналістичній контрреволюції. У меморандумі вказувалося: «Необхідно це робити по можливості без шуму, щоб ніхто не зміг звинуватити нас у підготовці війни з більшовиками»¹⁵. На основі цього меморандуму 10(23) грудня 1917 р. на засіданні Верховної ради союзників у Парижі було підписано таємну конвенцію про сфери дій у Росії. В англійську зону «інтересів» входили Кавказ та козацькі області Кубані і Дону, у французьку — Бессарабія, Україна, Крим¹⁶. Незабаром неоголошену війну Антанти проти Радянської Росії підтримали Японія та США.

В. І. Ленін, ЦК РСДРП(б) і Раднарком подали велику допомогу більшовикам Румунського фронту, Бессарабії та України в організації боротьби проти внутрішньої контрреволюції та румунських інтервентів. За участю представника РНК В. Володарського 10—23 грудня 1917 р. в Одесі відбувся другий з'їзд Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу. З'їзд дав відсіч угодовцям, обрав до нового складу Румчероду 191 чол.—солдатів, робітників, селян і мат-

¹¹ Голос революції.—1917.—21 дек.

¹² Там же; Боря за власть Советов в Молдавии: Сб. документов.—Кишинев, 1957.—С. 235, 263.

¹³ Боря трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции в 1917—1920 гг.: Сб. документов и материалов.—Кишинев, 1967.—С. 19, 22.

¹⁴ Большевицские организации Украины, ноябрь 1917—апрель 1918 гг.: Сб. документов и материалов.—Киев, 1962.—С. 610.

¹⁵ Ллойд-Джордж. Военные мемуары.—Т. 5.—С. 88, 93—96; Ротштейн Э. и др. Указ. соч.—С. 55—57.

¹⁶ История дипломатии.—Т. 2.—С. 318.

росів. Переважну більшість місць в ньому одержали більшовики і ліві есери, а його головою було обрано більшовика В. Г. Юдовського¹⁷.

Румчерод став активним провідником політики Раднаркому РСФРР на Румунському фронті та в Одеському військовому окрузі. Для керівництва революційними військими фронтами, боротьбою проти внутрішньої контрреволюції та румунської воячки 21 грудня було утворено фронтний відділ, до якого увійшло 30 більшовиків і 20 лівих есерів. На цьому ж засіданні з членів ЦВК було створено ще 10 відділів Румчероду, в т. ч. військовий, демобілізаційний, земельний, транспорту і постачання, зв'язку, санітарний, агітаційний та інші. Спеціальна комісія була обрана для вироблення рекомендацій про структуру ЦВК Рад та його завдання¹⁸. У зв'язку з відсутністю коштів, що гальмувало роботу, Румчерод звернувся до Раднаркому. Відповідь радіограмою надійшла негайно 31 грудня: «Ваші повідомлення одержані. Згодні надіслати гроші. Яким чином сподівається одержати їх — повідомте негайно. Голова Ради Народних Комісарів Ленін»¹⁹.

Одним з найголовніших завдань у діяльності Румчероду була організація відсічі внутрішній контрреволюції та інтервентам на Румунському фронті, в Одеському військовому окрузі. Румчерод, його фронтний відділ взяли активну участь в утвердженні влади Рад у Бессарабії, Одесі і Подністров'ї та інших місцях, у виведенні з Румунського фронту частин старої армії зі зброєю, припиненні стихійної демобілізації, створенні Червоної Армії та Червоної гвардії. Протягом двох місяців Румчерод здійснював загальне керівництво боротьбою проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції в цьому важливому регіоні, сприяв зриву агресивних планів міжнародного імперіалізму щодо Країни Рад.

Значну роль у боротьбі з об'єднаними силами білогвардійсько-націоналістичної контрреволюції та румунської олігархії відіграли делегати другого з'їзду Румчероду—молдавани, росіяни, українці, болгарини та інші, які були жителями Бессарабії. Багато з них увійшли до керівних органів Румчероду. Більшовик болгарин А. В. Христен був обраний заступником голови ЦВК Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу, очолив його фронтний відділ. Після завершення роботи з'їзду в Одесі у приміщенні Румчероду відбулися збори делегатів від Бессарабії—селян, солдатів і робітників. Вони обговорили питання про владу в Бессарабії та контрреволюційну політику «Сфатул Церій» — контрреволюційного крайового органу, створеного у Кишиневі молдавськими буржуазними націоналістами²⁰. Після бурхливих дебатів було ухвалено резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося: «Нарада делегатів фронтового і обласного з'їзду від селян, робітників і солдатів Бессарабії визнає утворений у Кишиневі орган «Сфатул Церій» як такий, що ні за складом, ні за способом конструювання зовсім не відповідає прагненням і завданням численного трудового народу різних національностей Бессарабії і закликає трудові маси в особі губернської Ради селянських, робітничих і солдатських депутатів до розпуску його як органу буржуазно-поміщицького, що діє урозрив з інтересами народу...»²¹. Нарада запропонувала Бессарабському губернському виконкомом Рад негайно встановити владу трудового народу у Бессарабії.

¹⁷ Докладніше про роботу другого з'їзду Румчероду, його роль у боротьбі з внутрішньою контрреволюцією та румунськими інтервентами див.: Гарчев П. І. Другий з'їзд Румчероду // Боротьба за владу Рад на Україні.—К., 1977.—С. 120—137.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 22, арк. 1—3.

¹⁹ В. И. Ленин: Биографическая хроника.—Т. 5.—С. 163; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.—Киев, 1957.—Т. 3.—С. 475. 3 січня 1918 р. ця радіограма була опублікована у газеті «Одесские новости».

²⁰ Антонович Д. И., Афтеник С. Я., Есауленко А. С. и др. Указ. соч.—С. 242—243.

²¹ Боряба за власть Советов в Молдавии.—С. 249—250.

Згідно з рішенням президії Румчероду вже 22—23 грудня члени фронтового відділу на чолі з А. В. Христовим виїхали у Кишинів, Бендери, Болград та інші міста²². У Кишиневі було випущено відозву, яка закликала до боротьби з молдавським буржуазно-націоналістичним «урядом» Бессарабії, викривала його таємну угоду з урядами Франції, Англії та буржуазно-поміщицької Румунії, підготовку вторгнення союзних військ у Бессарабії²³.

Керуючись рішеннями II з'їзду Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу, вказівками членів фронтового відділу Румчероду, місцеві Ради робітничих та солдатських депутатів і ревкоми почали діяти сміливіше, активніше. Румунська воєначина була примушена залишити плацдарм біля м. Леово. 24 грудня виконкоми губерньської та Кишинівської Рад на спільному засіданні затвердили революційний штаб Бессарабського району, який наприкінці грудня увійшов до складу фронтового відділу Румчероду²⁴. Під керівництвом останнього в ніч на 1 січня 1918 р. революційні солдати Кишинєва разом з робітниками-червоногвардійцями зайняли найважливіші об'єкти в місті: залізничну станцію, пошту, телеграф. Фронтовий відділ Румчероду оголосив, що він взяв всю повноту влади на Румунському фронті та у прифронтовій смузі, закликав підпорядковуватися тільки Раднаркому РСФФР і Голововерху М. В. Криленку, не виконувати наказів Шербачова і Центральної ради, переобрати весь командний склад. Звітуючи на засіданні президії Румчероду 4 січня про діяльність фронтового відділу, А. В. Христов заявив: «Категорично можна стверджувати, що директорат «Сфатул Церій» підкуплений французами і румунами. Безсумнівно, є угода між Францією, Англією, Румунією і директоратом. Робота ведеться на французькі гроші»²⁵.

Наприкінці грудня 1917 р.— на початку січня 1918 р. під керівництвом фронтового відділу Румчероду Радянська влада була утверджена в Сороках, Бельцах, Бендерах, Унгенах та інших містах, на території всієї Бессарабії²⁶. У фронтових та тилкових частинах 8-ї армії були ліквідовані націоналістичні організації, оновлено склад ревкомів, командуючим армією був обраний більшовик Л. О. Александрович. 25 грудня відбулись вибори ревкому цієї армії, Головою було обрано Г. В. Знаменського, а його заступниками більшовиків — П. І. Баранова, І. Ф. Кузьміна, Т. М. Хохлова і Желвакова²⁷. 2 січня 1918 р. ревком 8-ї армії розглянув прохання фронтового відділу Румчероду про допомогу військами і ухвалив подати її, не послаблюючи революційних сил армії²⁸.

Матроси Дунайської військової флотилії, розташованої в Ізмаїлі, закликали повторити у них «севастопольські події» — заарештувати і розстріляти контрреволюційних офіцерів. 2 січня 1918 р. в Одесі було одержано телеграму, що весь штаб Дунайської флотилії на чолі з адміралом Ненюковим втік з Ізмаїла²⁹.

Румчерод взяв найактивнішу участь у підготовці збройного повстання за владу Рад в Одесі — політичному центрі півдня України, де були зосереджені значні сили контрреволюційної Центральної ради. За ініціативою більшовиків 4—5 січня 1918 р. в місті було утворено

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 13, арк. 12.

²³ Боряба трудящихся Молдавии против интервентов...— С. 23.

²⁴ Боряба за власть Советов в Молдавии.— С. 244, 273.

²⁵ Там же. С. 264, 269, 273.

²⁶ Антонович Д. И., Афтеичук С. Я., Есауленко А. С. и др. Указ. соч. — С. 248—250.

²⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 2134, оп. 6, спр. 48, арк. 3, 6; Секачов М. І. Більшовики 8-ї армії... (Сногади).— Укр. іст. журн.— 1967.— № 12.— С. 125.

²⁸ ЦДВІА СРСР, ф. 2134, оп. 6, спр. 48, арк. 7; Ревком 8-ї армії теж не мав достатньої кількості боєздатних частин: армія розкладалася і швидко танула внаслідок стихійної демобілізації, відсутності постачання, підірваної діяльності контрреволюційного офіцера і українських буржуазних націоналістів.

²⁹ Одеське новості.— 1918—3 січ.

революційний комітет, до складу якого увійшли керівники Румчероду В. Юдовський (голова ВРК), О. Воронський, К. Юхимець, А. Христов, а також А. Кривошеєв, П. Кондренко, С. Сергеев та ін.³⁰ При Румчероді були утворені румунська секція і румунський військово-революційний комітет для залучення до боротьби за владу Рад солдатів, матросів і робітників Румунії, які перебували на території регіону. Їх налічувалося близько 15 тис. чол., в тому числі кілька тисяч в Одесі³¹. До новоутворених секції та комітету увійшли керівники Румунської соціал-демократичної робітничої партії, інтернаціоналісти М. Бужор, А. Залик, Г. Стройгіу, Т. Діамандеску та ін.³² Розгорнула агітаційну роботу серед румунських робітників, матросів і солдатів газета «Lupa» (орган румунських соціал-демократів-інтернаціоналістів), що видавалася у типографії Румчероду. Її редактор М. Г. Бужор зустрічався з В. І. Леніним, мав з ним розмову про перспективи революційного руху, політичне становище у Румунії³³. В першій декаді січня 1918 р. військово-революційний комітет румунських соціал-демократів (комуністів) розпочав формування в Одесі першого румунського революційного батальйону. Румчерод надавав у його розпорядження казарми на вулиці Прохорівській (тепер Хворостіна), № 46³⁴.

Триумфальна хода Радянської влади у Бессарабії та підготовка збройного виступу за владу Рад в Одесі зривали агресивні плани урядів Антанти й США і тому вони кинули румунську воячину на допомогу білогвардійській і націоналістичній контрреволюції. Це перше вторгнення в Країну Рад було організоване міжнародним імпералізмом під приводом забезпечення тилу Румунського фронту. Напередодні інтервенції французький посол у Румунії Сент-Олер у листі від 2(15) січня 1918 р. писав французькому консулу Сарре у Кишинів: «Всі мої співтовариші, посланники союзних держав і я, уповноважені у повній згоді заявити, що введення румунських військ є виключно воєнним заходом з метою забезпечення нормального функціонування тилу російсько-румунського фронту згідно з правилами і законами, встановленими для всіх воюючих держав»³⁵.

У підготовці інтервенції активну участь взяли військовий аташе Франції у Кишиневі полковник Д'Альбія³⁶, французька та англійська військові місії у Києві. За участю останніх тут ще в кінці грудня 1917 р. було сформовано два батальйони з військовополонених трансільванських румун, які мали вирушити на боротьбу з російськими військами у Бессарабію. В Одесі були зосереджені формування Центральної ради, а також румунський авіапарк (300 солдатів та офіцерів)³⁷.

Інспірована Антантою і США інтервенція королівської Румунії в Бессарабію великими силами розпочалася 5 січня 1918 р. і здійснювалася при підтримці російських білогвардійців, українських і молдавських буржуазних націоналістів. Буржуазна газета «Одесские новости» 9 січня опублікувала повідомлення свого кореспондента, у якому вказувалося: «Кишинів, 6 січня. З сьогоднішнього дня Румунія у стані війни з Росією... Вночі перед окупацією Унген румунами прибули ударний батальйон і сотня гайдамаків, які роззброїли гарнізон і розстріляли кількох членів Ради робітничих депутатів». Далі відмічалось, що

³⁰ Коновалов В. Красный флаг над Одессой.— Одесса, 1977.— С. 195.

³¹ Якулов Н. М. Большевики во главе революционных солдатских масс.— Киев, 1967.— С. 227.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 13, арк. 10; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.— М., 1982.— С. 517.

³³ В. И. Ленин. Биографическая хроника.— Т. 5.— С. 165.

³⁴ Якулов Н. М. Большевики во главе...— С. 227—228; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.— К., 1987.— С. 500—501.

³⁵ Борьба за власть Советов в Молдавии.— С. 270.

³⁶ Там же.— С. 270, 303.

³⁷ Одесская почта.— 1918.— 15 янв.

всього в Унгенах було вбито 12 членів Ради робітничих депутатів. Таким був той «порядок», який наводили маріонетки Антанти і США в Бессарабії під виглядом зміцнення тилу Румунського фронту.

Кілька дивізій буржуазно-поміщицької Румунії розгорнули наступ з Унген на Кишинів. На допомогу їм Центральна рада направила з Києва полк трансільванських румун. 6 січня на ст. Кишинів кишинівський гарнізон під керівництвом членів фронтового відділу Румчероду роззброїв 800 солдатів цього полку. У наступні дні були відкриті румунські війська, які наступали від ст. Унгени³⁸. 7-8 січня революційні військові частини, що відступили з фронту, при підтримці двох бессарабських полків молдаван і 2-ї молдавської батареї вели бої біля Кишинева. Вони відігнали десятитисячне військо інтервентів до ст. Страшени, захопили 200 полонених і багато кулеметів³⁹. У наступні дні румунська вояччина знову розгорнула наступ на Кишинів. Разом з революційним гарнізоном активну участь в оборонних боях взяли робітники міста й селяни навколишніх сіл.

Одночасно війська буржуазно-поміщицької Румунії в багатьох місцях форсували р. Прут і захопили ряд міст і сіл, у тому числі Леово, Кагул, Ганчешти, Карпінени, Вулканешти та багато інших, скрізь розправлялися з революціонерами. Наступові інтервентів сприяв контрреволюційний генералітет 6-ї армії у Болграді, який наказав начальникам багатьох гарнізонів Бессарабії не чинити опору румунським військам і навіть сприяти їм⁴⁰. 8 січня під барабанний бій 250 румунських солдатів на чолі з румунськими і російськими офіцерами-білогардійцями вступили в м. Болград. Щойно утворений членами Румчероду армійський військово-революційний штаб мобілізував солдатів і в ніч на 9 січня роззброїв інтервентів, арештував командуючого і начальника штабу 6-ї армії генералів Коцебу і Дядюшина. Командуючим цією армією був призначений член армійського комітету і Румчероду лівий есер Л. Г. Дегтярьов⁴¹.

Дізнавшись про інтервенцію королівської Румунії великими силами, ЦВК Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу на своєму засіданні 8 січня ухвалив негайно повідомити про це у Петроград, прискорити відведення російських армій з території Румунії, організувати відсіч інтервентам у Бессарабії, діяти при цьому в тісному контакті з Комітетом Румунської соціал-демократичної робітничої партії в Одесі⁴². У радіограмі Раднаркому голова Румчероду В. Г. Юдовський повідомив про вторгнення інтервентів в межі Російської республіки та бої з ними радянських військ, про роззброєння на території Румунії з'єднань російських армій, яким перешкодили відійти з фронту у Бессарабію. Всім арміям і корпусам Румунського фронту Румчерод наказав відходити з Румунії і оборонятися, не зупиняючись перед застосуванням збройної сили, виконувати тільки накази його фронтового відділу⁴³.

Румунський та інші консульськими місіями Антанти і США в Одесі Румчерод направив ноту, в якій кваліфікував напад румунських інтервентів як грубе порушення міжнародних прав і вимагав вжити заходів для негайного виведення іноземних військ. У ноті-відповіді консули Великобританії, Франції, Італії, Греції, Сербії та США заперечували факт агресії румунської вояччини, розцінювали його як «непорозумін-

³⁸ Боряба за владу Советов в Молдавии. — С. 292.

³⁹ Под знаменем Октября: Сб. документов. — М.; София, 1981. — С. 395—396. Дыхов И. Г. Румчерод и борьба за установление Советской власти на Румынском фронте. — Истор. записки. — М., 1956. — № 57. — С. 27.

⁴⁰ Там же. — С. 27; Боряба за владу Советов в Молдавии. — С. 284.

⁴¹ Боряба за владу Советов в Молдавии. — С. 274—284. Згодох у 1918 р. Л. Г. Дегтярьов вступає у більшовицьку партію.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 104, арк. 12.

⁴³ Боряба за владу Советов в Молдавии. — С. 282—283, 286.

ня» і вимагали звільнити румунських офіцерів і консула королівської Румунії, арештованих у Кишиневі фронтовим відділом Румчероду⁴⁴.

ЦВК Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу викрив перед трудящими масами змову внутрішньої контрреволюції з іноземними імперіалістами. 11 січня газета «Известия Одесского Совета рабочих депутатов» опублікувала матеріали Румчероду з таким висновком: «Існує певний договір між Радою (Центральною радою.—*Авт.*), Румунією, Францією і директором «Сфатул Церій». 13 січня більшовицька газета «Голос пролетарія» (орган губкому РСДРП(б)) опублікувала відозву Румчероду «До всіх революційно-соціалістичних організацій», у якій вказувалося: «Товариші! Пролетарська революція в небезпеці. Київська контрреволюційна Рада і Дон, румунська буржуазія, американські капіталісти і західноєвропейські імперіалісти уклали між собою угоду, щоб задушити Велику Пролетарську революцію». Наступного дня ця газета опублікувала доповідь фронтового відділу Румчероду, у якому підкреслювалося, що окупація Бессарабії румунською воячиною «йде під впливом Франції і Англії».

13 січня 1918 р. після триденних боїв переважуючі сили румунської воячини, білогвардійських офіцерів та українських буржуазних націоналістів захопили Кишинів і розгорнули наступ вздовж залізниці Бендери — Тирасполь — Одеса. Добре поінформовані «Одеські новості» повідомили: «Наступ організовано румунським, російським (білогвардійським) і українським командуванням за угодою з союзниками»⁴⁵. Одночасно війська інтервентів, білогвардійців та українських буржуазних націоналістів захопили значну частину півдня Бессарабії і вели наступ на м. Аккерман (тепер Білгород-Дністровський). Під Бендерами і Аккерманом військові частини фронтового відділу Румчероду при підтримці місцевого населення вели тяжкі бої з переважуючими силами ворога.

Раднарком РСФРР у своїй постанові від 13 січня 1918 р. засудив воєнні дії злочинної румунської олігархії проти Російської республіки, роззброєння нею революційних військ, розстріл революційних солдатів. Раднарком ухвалив розірвати дипломатичні відносини з буржуазно-поміщицькою Румунією, оголосив поза законом командуючого Румунським фронтом генерала Щербачова як ворога народу⁴⁶. Того ж дня о шостій годині вечора в Одесі відбулося засідання революційного комітету. Склад його було поповнено представниками від Румчероду, заводських комітетів, Червоної гвардії, військових моряків. Ревком було перейменовано у «Тимчасовий робітничий і військово-революційний комітет при Румчероді». (Згодом його головою обрано матроса А. Кривошесна, секретарем — С. С. Сергеева, заступника голови Центральної ради фабзавкомів Одеси, більшовика, члена Румчероду. До президії ВРК увійшов і В. Г. Юдовський). Всього у комітеті на цей час налічувалося 50 членів⁴⁷. Президія Румчероду дала згоду розпочати збройне повстання⁴⁸. Через 3—4 години загони робітників, матросів та солдатів почали захоплювати найважливіші стратегічні пункти. Після триденних вуличних боїв, на світанку 17 січня 1918 р. війська Центральної ради, юнкерів і ударний георгіївський батальйон було розгромлено, роззброєно румунський авіапарк, заарештовано румунських офіцерів, які підтримували зв'язок з інтервентами у Бессарабії. Перемогу було здобуто завдяки тому, що Одеська більшовицька організація за допомогою профспілок і фабзавкомів зуміла мобілізувати на боротьбу за владу Рад основну масу робітників міста. В боях за перемогу Радян-

⁴⁴ Одеські новості. — 1918. — 9 янв.

⁴⁵ Одеські новості. — 1918. — 15 янв.

⁴⁶ Боротьба за владу Советов в Молдавії. — С. 313—318

⁴⁷ Маленький Одесский листок. — 1918. — 15 янв.

⁴⁸ С в р е б р я к о в а З. Л. Региональные Советы национальных районов. Март 1917 — март 1918. — М., 1984. — С. 151.

ської влади в Одесі активну участь взяли війська, викликані Румчеродом з фронту⁴⁹, а також загін румунських інтернаціоналістів⁵⁰.

20 січня 1918 р. інтервенти й білогвардійці підійшли до Аккермана, Бельц і Бендер, намагалися форсувати Дністер і розгорнути наступ на Одесу. Командуючий групою військ генерал Браштану заявив: «Ми підтримуємо Київську Раду. Поразка її військ в Одесі, безумовно, дуже неприємний факт, але наші війська вже спрямовані на Одесу. Бендери повинні сьогодні впасти, за ними — Тирасполь, а потім вже черга за Одесою. І ми її візьмемо»⁵¹.

На надзвичайному засіданні ЦВК Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу того ж дня делегати селян Аккерманського повіту розповіли про насильства та грабежі, які чинять окупанти, про одчайдушний опір населення, просили зброї і керівників. Член Румчероду Клячка, який прибув з Бендер, доповів про героїчний захист міста революційними військами й населенням, захоплення його інтервентами, встановлення ними на окупованій території терористичного режиму, запровадження військово-польових судів⁵². 21 січня Пленум Румчероду ухвалив оголосити стан війни з буржуазно-поміщицькою Румунією, мобілізувати на боротьбу з інтервентами всі армійські добровольчі загони в Одесі, Тираспольському, Бендерському, Аккерманському, Одеському і Херсонському повітах, військову транспортну флотилію в Одесі, послати допомогу радянським військам на Дунай, у Кілію⁵³. Найбільше формування Червоної Армії в регіоні було утворене у другій половині січня після боїв під Кишиневом і Бендерами з частин, що відступили на лівий берег Дністра в район Тирасполя. Його назвали Особливою армією Одеського військового округу. Фронтний відділ Румчероду став штабом цієї армії⁵⁴. На півночі Бессарабії, в районі станції Окниця оборону тримали революційні загони солдатів-добровольців, створені більшовиками 8-ї армії.

21 січня виконавче бюро Румчероду ухвалило вестити до складу ЦВК представника румунського ВРК з правом вирішального голосу, всіляко сприяти формуванню революційних батальйонів з вихідців з Румунії, виділити на цю справу 15 тис. крб.⁵⁵. Невдовзі з румунських робітників і матросів й були сформовані такі загони: в Одесі чисельністю до 1800, в Ізмаїлі — близько 500, у Кілії — до 300 бійців⁵⁶. Матроси одного з моніторів Румунської військової флотилії покидали за борт своїх офіцерів, підняли червоний прапор і перейшли на сторону радянських військ в Ізмаїлі⁵⁷.

22 січня в Одесу прибула частина членів Верховної автономної колегії Раднаркому у російсько-румунських справах, яку було створено за вказівкою В. І. Леніна. Тут вона була поповнена румунськими інтернаціоналістами та членами Румчероду. До складу колегії увійшли вдатні діячі румунського робітничого руху А. Ніколау, М. Бужор, а також балтійський матрос А. Г. Железняков, члени Румчероду В. Г. Юдовський, О. К. Воронський, Л. І. Рузер, П. І. Кодренко,

⁴⁹ ЦДВА СРСР, ф. 2134, оп. 6, спр. 48, арк. 20; Одеськие новости.—1918.—15 янв.

⁵⁰ A mintîgî despre Marele Octombrie.—București, 1957.—Р. 59; Коновалов В. Подвиг «Алмая».—Одесса, 1963.—С. 144; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Указ. соч.—С. 326.

⁵¹ Коновалов В. Подвиг «Алмая».—С. 220.

⁵² Голос революції. 1918. 23 янв.; Под знаменем Октября.—Т. 1.—С. 398—400.

⁵³ Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Указ. соч.—С. 321.

⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 10, арк. 16.

⁵⁵ Там же, спр. 104, арк. 17; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Указ. соч.—С. 326.

⁵⁶ Коновалов В. Р. Зарубежные интернационалисты в Октябрьской революции, 1917—1918.—М.—1977.—С. 159.

⁵⁷ Борьба за власть Советов в Молдавии. С. 308—309.

Д. Гурьев, М. М. Брашеван та інші. Очолив комісію болгарський інтер-націоналіст Х. Г. Раковський⁵⁸.

У лютому всі військові формування, які тримали фронт від Чорного моря до Дубоссар, були об'єднані в 3-ттю революційну армію на чолі з лівим есером П. С. Лазаревим⁵⁹ (перша і друга революційні армії в той час вели боротьбу з військами Центральної ради). У 3-ттю революційну армію увійшла й Особлива армія під назвою Тираспольського загону.

Зусилля Румчероду та Верховної колегії в останній декаді січня та на початку лютого 1918 р. були спрямовані на відбиття спроб інтервентів і білогвардійців форсувати Дністер, особливо біля м. Тирасполя, на утриманні Аккерманського повіту та міст, розташованих по Дунаю. Оборона була активною, на основних напрямках радянські війська завдавали контрударів, міста Бендери, Аккерман та інші переходили з рук у руки. У боях за Бендери Румчерод залучив і революційні частини 8-ї армії — бронепоезд, 657-й Прутський полк і 400 чол. кавалерії на чолі з більшовиком І. Н. Холловим⁶⁰. Вони взяли участь у рішучому наступі загонів Особливої революційної армії на Бендери і визволенні міста від інтервентів 24 січня 1918 р. В цьому наступі пройшли боєве «хрещення» і щойно сформовані в Одесі загони румунських интернаціоналістів⁶¹.

На відміну від 4-ї, 6-ї та 9-ї армії Румунського фронту, 8-ма армія не була дезорганізована, менше постраждала від стихійної демобілізації⁶². Пізніше 3 лютого 1918 р. ухвалив перевести всю армію на становище добровільної соціалістичної гвардії, послати найбоєздатніші частини у розпорядження Верховної автономної колегії у російсько-румунських справах, підтримувати зв'язок з останньою. Загони солдатів-добровольців 8-ї армії повели успішні бої з румунською воєнчиною на півночі Бессарабії. У наказі по корпусам армійський військово-революційний комітет повідомляв: «Окниця зайнята червоногвардійськими частинами. Без нашого тиску румуни відступили»⁶³.

Члени Румчероду та Верховної колегії, зокрема А. Г. Железняков, залучили до боротьби з інтервентами Чорноморський Центрфлот і обласний Севастопольський ВРК. У Севастополі, Керчі, інших містах Криму, а також у Маріуполі були сформовані загони червоногвардійців і матросів чисельністю близько 3,5 тис. чол. і направлені у Вилково, де перебував штаб Дунайської військової флотилії на чолі з А. Г. Железняковим. Севастопольський ВРК послав у Вилково міноносці «Державний» і «Керчь», канонерські лодки⁶⁴. Центральний комітет Чорноморського флоту передав Верховній колегії конфісковані в Одесі та Севастополі румунські військові й торгові кораблі, враховуючи бажання їх команд битися з румунською олігархією. Другий з'їзд Чорноморського флоту за участю румунських матросів після виступів членів колегії, зокрема румунського соціал-демократа М. Г. Бужора, схвалив цей захід як видатний акт братерства і солідарності соціалістів Румунії з ро-

⁵⁸ Ленин В. И. Военная переписка.— М., 1987. С. 36, 404.

⁵⁹ В 1918 р. П. С. Лазарев став більшовиком. В 1920 р. був закатований в застінках денікінської контррозвідки в Одесі (Мельник С. К. Борьба за власть Советов в Придунайском крае и воссоединение с Украинской ССР, 1917—1940 гг. — Киев, Одесса, 1978.— С. 97).

⁶⁰ ЦДДАВ СРСР, ф. 2134, оп. 6, спр. 48, арк. 20; Френкини М. С. Указ. соч. — С. 344.

⁶¹ Борьба за власть Советов в Молдавии.— С. 308.

⁶² У січні 4-та, 6-та і 9-та армії Румунського фронту фактично розпалися. ВРК 8-ї армії встановив зв'язок з Верховною колегією, послав до неї двох представників. У свою чергу члени колегії і Румчероду виїжджали у 8-му армію, виступали на засіданнях ревкому, координували її дії (Френкини М. С. Указ. соч.— С. 336, 337, 346, 348).

⁶³ ЦДДАВ СРСР, ф. 2134, оп. 6, спр. 48, арк. 6; спр. 51, арк. 8—9.

⁶⁴ ЦДАВМФ, ф. 182, оп. 1, спр. 1, арк. 77, 90, 92, 98, 112—114; Моряки в борьбе за власть Советов на Украине: Сб. документов.— Киев, 1963.— С. 89, 592—593.

сійською революцією, дав нові революційні назви кораблям «Император Траян», «Румыния», «Дакія», «Принцесса Марія»⁶⁵. Газета «Лурпа» писала з цього приводу: «Весь флот Румунії приєднується до революційної боротьби... За нашими матросами назавжди залишиться слава людей, які зробили перший крок до нового життя»⁶⁶.

Після розгрому буржуазно-націоналістичної Центральної ради у Києві В. І. Ленін дав розпорядження відправити звіти на Румунський фронт першу «північну» революційну армію під командуванням лівого есера М. А. Муравйова, зобов'язавши її діяти енергійно, у контакті з Верхньою колегією. Оскільки М. А. Муравйов не зміг налагодити нормальних відносин з місцевими органами Радянської влади, 17 лютого 1918 р. В. І. Ленін телеграфував голові Румчероду В. Г. Юдовському про необхідність передати М. А. Муравйова з його армією у розпорядження Верхньої автономної російсько-румунської колегії та висловив упевненість, що доблесні герої визволення Києва виконають свій революційний обов'язок⁶⁷. Загони першої революційної армії були зосереджені на північ від Кишинєва, поблизу Рибниці. Румчерод на своїх засіданнях не раз розглядав питання про допомогу цій армії та взаємовідносини з її головнокомандуючим. М. А. Муравйову були підпорядковані всі загони третьої революційної армії у Подністров'ї. Румчерод та місцеві Ради і ревкоми виконували всі його вимоги про формування і відправку на фронт загонів Червоної Армії. 26 лютого ЦВК Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу прийняв зачитану В. Г. Юдовським резолюцію про формування в українських селах кавалерійських загонів «Червоного козацтва» для захисту соціалістичної революції від румунських інтервентів, виділив необхідні кошти⁶⁸. Штаб «Червоного козацтва» розмістився у приміщенні Румчероду на Миколаївському (тепер Приморському) бульварі, 9⁶⁹. У той же час Одеська більшовницька організація оголосила партійну мобілізацію в армію, почала формування комуністичного батальйону⁷⁰.

23 лютого 1918 р. війська інтервентів великими силами розгорнули наступ на Рибницю і захопили плацдарм на лівому березі Дністра. 28 лютого радянські війська відповіли комбінованим ударом. Перша революційна армія після артилерійської підготовки рішучим ударом протягом чотирьох годин розгромила інтервентів біля Рибниці та визволила це місто, відігнавши ворога за Дністер на 15 км. Радянські бійці захопили 18 гармат, багато кулеметів і військового спорядження. У цьому бою особливо відзначився бронепоезд під командуванням А. В. Полупанова. Одночасно третя революційна армія під командуванням П. С. Лазарева й начальника штабу армії А. Ф. Каменського (член Румчероду) розгорнула наступ на дільниці Бендери — Кіцкани (60 км від Кишинєва). У наступі взяв участь бронепоезд, який артилерійським вогнем активно підтримував атаку радянських загонів. Окупанти змушені були в багатьох місцях відступити⁷¹.

Успішні бойові дії радянських військ примусили Антанту і США через своїх представників в Одесі запропонувати Румчероду і Верхній колегії своє посередництво в укладенні миру з королівською Руму-

⁶⁵ Моряки в боротьбі за владу Советов на Украине.— С. 93—95.

⁶⁶ Там же.— С. 595.

⁶⁷ Ленін В. І. Воєнний переписка. 1917—1922.— С. 36, 296 Під час заколоу лівих есерів в липні 1918 р. М. А. Муравйов зрадив Радянську владу: був убитий у збройній сутичці.

⁶⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, с.р. 2, арх. 25—27.

⁶⁹ Голос революції.— 1918.— 3 февр. Багато бійців цих загонів Червоного козацтва згодом доблесно воювали на фронтах громадянської війни у киньому з'єднанні В. М. Примасова (Див.: Серєбряков в З. Л. Указ, соч.— С. 154).

⁷⁰ Радзівський М. А. Первые шаги Одесского Союзаркома // Октябрь и гражданская война в СССР.— М., 1966.— С. 287.

⁷¹ Борьба трудящихся Молдавии против интервентов.— С. 139—140.

вією. 5 березня у м. Ясси і 9 березня 1918 р. в Одесі було підписано угоду про очищення Бессарабії інтервентами протягом двох місяців. Англія, Франція та США нав'язали пункт про участь їх представників у спеціальних комісіях для розв'язування можливих непорозумінь між РСФРР і буржуазно-поміщицькою Румунією. Угоду підписали голова румунського уряду Авереску, з радянської сторони — голова Верховної автономної колегії у російсько-румунських справах Х. Г. Раковський, голова Румчероду, член колегії В. Г. Юдовський, члени Румчероду і колегії М. М. Брашеван, О. К. Воронський та головнокомандуючий південними радянськими арміями М. А. Муравйов⁷².

Підписана в Яссах та Одесі угода засвідчила крах першої інтервенції в Країну Рад, яку організувала Антанта і США у грудні 1917 — січні 1918 років. Героїчна боротьба революційних солдатів, матросів, робітників і селян проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції на Румунському фронті, у Бессарабії і Подністров'ї зірвала агресивні плани міжнародного імперіалізму про відторгнення півдня Радянської Росії. Важлива роль в організації цієї боротьби належала ЦВК Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу, який керувався у своїх діях вказівками Раднаркому РСФРР, В. І. Леніна.

⁷² Там же.— С. 143—144; Ротштейн Ендрю. Указ. соч.— С. 79.

ВПЛИВ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА КИТАЙСЬКУ ПОЧАТКОВУ РЕВОЛЮЦІЮ

ВАН ЮНСЯН (КНР)

Великий Жовтень мав значний вплив на китайський початковий комуністичний рух. По-перше, він був ідеологічним, сприяв ідейному розвитку китайського народу, особливо переходу революційних інтелігентів з позицій радикальних демократів до марксизму-ленінізму. Завдяки цьому вони стали першими комуністами в країні. По-друге, цей вплив був організаційним і практичним, оскільки прискорив процес створення Комуністичної партії та єдиного революційного фронту. А це були події першорядного, поворотного значення в найновішій історії Китаю.

Автор повідомлення прагне розглянути такі питання: вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на китайську революцію та його наслідки в Китаї.

10 листопада газета «Шеньбао» («Шанхайська газета»), що видавалася в Шанхаї, вмістила на своїх сторінках повідомлення про те, що «в Петрограді революційні солдати й трудящі скіянули Тимчасовий уряд»¹. Водночас «Мінью Жібао», що видавалася прибічниками Сунь Ятсена, надрукувала інформацію про повалення Тимчасового уряду Керенського й перехід влади до рук більшовицької партії, керованої В. І. Леніним². Наступного дня аналогічні матеріали про збройне повстання в Петрограді були опубліковані в багатьох газетах країни. 11 листопада «Шеньбао» писала: «Ради солдатських і робітничих депутатів нині планують: 1) негайно добитися демократичного миру; 2) поділити між селянами поміщицькі землі; 3) передати всю виконавчу владу в країні Радам робітничих і солдатських депутатів»³. Трохи піз-

¹ Шеньбао.— 1917.— 10 нояб.

² Лиши Яньцзю (Пекин).— 1954.— № 4.— С. 52.

³ Шеньбао.— 1917.— 11 нояб.

ніше журнал «Дун фан» повідомив про те, що новий уряд Росії «встановлює контроль над промисловими підприємствами і запроваджує 8-годинний робочий день»⁴. На початку 1918 р. газета «Шеньбао» знову змістила на своїх шпальтах повідомлення про те, що Радянська влада вирішила відмовитися від нерівноправних договорів, які були підписані колишнім царським урядом⁵.

Китайські робітники й студенти мали інформацію про становище Радянської Росії. Вони підтримували Жовтневу революцію, хоча це їм зробити було непросто. Японські імперіалісти, які диктували Пекіну свою волю, здійснили ряд заходів для того, щоб втягнути Китай до антирадянської коаліції. Навесні 1918 р. пекінський уряд уклав з ними кілька воєнних угод про спільну боротьбу проти Радянської Росії на Далекому Сході. 24 серпня 1918 р. було оголошено про відправку китайських військ до Сибіру.

Передача громадськості країни гнівно протестувала проти антинаціональних дій уряду. В розпалі японо-китайських переговорів китайські студенти, що навчалися в Токіо, на знак протесту почали залишати Японію. Серед них були Чжоу Еньлай та Пен Пе⁶. 21 травня вони взяли участь у маніфестації, яку перед резиденцією президента провели студенти пекінських вузів. Маніфестанти затаврували й відкинули брехливі твердження реакціонерів, буцімто введення японських військ у Сибір було викликане «загрозою більшовизму, яка нависла над Азією». У Шанхаї виникло товариство врятування батьківщини, а в Пекіні та в усіх провінціях—його відділення, які розгорнули пропагандистську роботу, спрямовану проти підписання таємних угод з Японією.

У липні 1918 р. Радянський уряд заявив про відмову від усіх договорів, угод та позик, які царизм свого часу нав'язав Китаю⁶. Ця заява викликала у простих людей найщиріше почуття прихильності та дружби. У важкий для Країни Рад час китайські робітники, які ще до революції приїхали в Росію на роботу, піднялися на захист завоювань Жовтня. Майже 40 тис. чол. боролися за встановлення й зміцнення Радянської влади на території Росії, героїчно билися проти білогвардійців та інтервентів на всіх фронтах громадянської війни⁷. Крім цього, під час першої світової війни з Китаю до Росії була відправлена на тилу роботи значна кількість робітників.

Після Жовтневої революції вони об'єдналися у спілку, до складу якого входили 40—60 тис. чол. У квітні 1919 р. у Петрограді відбулася нарада китайських робітників, які вирішили, що їхня організація матиме революційну спрямованість. Вони звернулися до китайського народу із закликком продовжувати боротьбу проти пекінського уряду. «Китайські робітники в Росії, так вирішила їхня доля, опинилися в середовищі авангарду світової революції, — говорилися у відозві, — вони повинні лам'ятися, що доля революції Китаю тісно пов'язана з долею російської робітничої революції. Тільки в тісному єднанні з російським робітничим класом можлива перемога революції в пригнобленому Китаї»⁸.

В Китаї уважно стежили за розвитком подій в Росії, діяльність Радянського уряду. Найкращі представники китайського народу почали розуміти, що Жовтнева революція докорінним чином відрізняється від класичної буржуазної «французького типу», яка до 1917 р. була ідеалом для багатьох китайських революціонерів.

Жовтень та ідеї марксизму-ленінізму мали глибокий вплив на китайську революцію тому, що в країні вже існували об'єктивні передумо-

⁴ Влияние Октябрьской революции на китайскую революцию.— Пекин, 1957.— С. 42.

⁵ Шеньбао.— 1918.— 25 февр.

⁶ Пен Пе — один із засновників і керівників КПК.

⁷ Известия ВЦИК.— 1918.— 5 июля.

⁸ Шеньбао.— 1919.— 22 мая.

⁹ Каянда М. С. Советско-китайские отношения.— М., 1958.— С. 21.

ви для неї. Це насамперед гострі соціально-економічні й класові суперечності — між імперіалізмом та інтересами самостійного розвитку Китаю, між трудящими та експлуататорами. Класова боротьба загострювалася, і виникла революційна ситуація. В той час у країні налічувалося 3 млн. робітників.

Шляхом підписання нерівноправних договорів імперіалісти зміцнили привілейоване становище зарубіжних комерсантів, добилися встановлення надзвичайно низьких мит на товари, які ввозилися, права засновувати в Китаї банки й торговельні фірми тощо.

Використовуючи ці політичні й економічні привілеї, іноземці захопили великий китайський ринок і почали контролювати зовнішню та внутрішню торгівлю країни. Китай втратив політичну незалежність. Значною мірою він потрапив під владу іноземного капіталу. Наприклад, 93% усіх залізничних шляхів належали останньому або перебували під його контролем. Імперіалісти були захищені у збереженні та використанні феодальних форм гноблення. Китайський пролетаріат потрапив під подвійне ярмо: капіталістична експлуатація узгоджувалася з феодальними методами пригнічування. Робочий день тривав 12—14 годин, а заробітна плата була у 7—10 разів меншою, ніж у французьких, та 15—25 — американських робітників. Протягом 1914—1919 р. внаслідок нещасних випадків на виробництві постраждали понад 24 тис. чол., 1396 з них загинули⁹.

Трудящі починали розуміти, хто їхній справжній ворог. В 1916 р. у містах країни відбулося 17 страйків. Поступово від економічних методів боротьби вони переходили до політичних виступів. Наприклад, у листопаді 1916 р. у місті Тяньцзіні вибухнув страйк. Майже дві тисячі робітників, які працювали на французьких підприємствах, протестували проти спроб капіталістів збільшити територію концесії шляхом захоплення району Лаосікай. Цей страйк тривав понад п'ять місяців. Трудящії відсвяткували перемогу, примусивши імперіалістів відмовитися від їх планів¹⁰. Загалом у 1917 р. відбувся 21 такий виступ трудящих, а в 1918 р. — уже 30¹¹. Робітничий клас почав здійснювати перехід від стихійності до свідомої боротьби за свої права. Можна з певністю сказати, що в той період Китай уже був напередодні сильної революційної бурі, і вона здавалася неминучою. В таких умовах перемога Жовтневої революції в Росії для китайського народу стала показовим прикладом, надією.

Першою в Китаї історичну роль Жовтня усвідомила передова частина інтелігенції, яка шукала шляхи перетворення суспільного ладу у своїй країні. Спочатку її представники перебували на позиціях радикальної демократії, для якої ідеалом державного устрою були країни Заходу та Японія. Вони мріяли про буржуазну демократичну республіку і для Китаю. Однак революційні події в Росії відкрили їм інші шляхи суспільного розвитку, мали значний вплив на радикальних демократів, які поступово почали переходити на позиції марксизму, ставали його прибічниками і пропагандистами. Першим ідеологом марксизму в Китаї став Лі Дачжао, а його прихильниками — Чжоу Еньлай, Чюй Чюбо, Мао Цзедун, Лю Шаоці та інші.

Коли Лі Дачжао¹² навчався в Японії, він систематично вивчав теорію марксизму. У червні 1918 р. Лі Дачжао надрукував статтю «Порівняння французької революції з російською», де вперше в китайській науковій літературі висунув питання про принципову відмінність буржуазної революції від соціалістичної. У листопаді того ж року він опуб-

⁹ Ву Хуніун, Гуо Бінвє, Дянь Пушен. Історія Китаю в новітнєше время.— Харбін, 1964.— Ч. 1.— С. 15.

¹⁰ Там же.— С. 19.

¹¹ Движение 4 мая в Шанхае: Документы и материалы.— Шанхай, 1964.— С. 39.

¹² Лі Дачжао — професор Пекінського університету, один із засновників і керівників КПК.

лікував ще два матеріали — «Перемога більшовизму» та «Перемога мас»¹², в яких пояснив читачеві, що найголовнішим наслідком подій 1917 р. було не торжество буржуазної «справедливості», а «торжество російського пролетаріату, який переміг під прапором соціалізму, під керівництвом більшовицької партії, і перемога соціалізму, перемога більшовизму... — перемога світового робітничого класу»¹³. Він писав: «Жовтнева революція в ХХ столітті є першим звуком світової революції»¹⁴.

Наприкінці 1918 р. з'явилася його стаття, в якій розповідалося про умови праці робітників, їхні виступи. Автор закликав пролетаріат створювати організації, об'єднуватися для спільної боротьби проти своїх гнобителів. У статті «Молодь і село» (1919 р., лютий) оцінювалося важливе для китайської революції питання про визволення селянства від гніту поміщиків. Лі Дачжао закликав народ до активних виступів. «Справжнє визволення не означає, що про нього треба прохати інших... Тільки спираючись на власні сили, можна знищити дануючі класи»¹⁵, — писав він. Разом з відомим радикальним демократом Чень Дусю¹⁶ Лі Дачжао заснував журнал «Синьцзиньянь» («Нова молодь») та «Мейчжоу пінлунь» («Щотижнева рецензія»). У надрукованій в журналі «Нова молодь» статті «Мій погляд на марксизм»¹⁷ Лі Дачжао виклав основні положення марксизму.

Протягом нетривалого часу в цих виданнях було опубліковано понад 100 матеріалів про Жовтневу революцію, марксизм, лєнінізм¹⁷, декрети Радянської влади про землю, націоналізацію банків, а також основні пункти першої Конституції РСФФР. Згодом новий іміміційний журнал «Гунчаньдан» («Компартія») вмістив на своїх сторінках ряд праць В. І. Леніна, зокрема «Держава і революція», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату» та інші. Все це дало можливість Мао Цзедуну пізніше зробити висновок про те, що «Жовтнева революція донесла до нас марксизм-лєнінізм»¹⁸.

Під час Великої Жовтневої соціалістичної революції Чюй Чубо **, Мао Цзедун ***, Чжоу Еньлай ****, Лю Шаоці ***** були молодими революціонерами, радикальними демократами. Вони на собі відчули вплив Жовтневої революції. Наприклад, Чжоу Еньлай у той час навчався в Японії. З публікацій місцевої преси він довідався про перемогу Великої Жовтня та обстановку, яка склалася в Радянській Росії, і зрозумів, що марксизм-лєнінізм відкриває додому, бере участь у русі 4 Травня¹⁹. В Тяньцзіні студенти під його керівництвом почали випускати революційну газету «Тяньцзінь Сюешен Ляньхе-Хуейбао» (газета «Тяньцзіньської студентської спілки»). В ній він опублікував чимало матеріалів, в яких закликав народ «скинути контрреволюційний пекинський уряд мілітаристів та імперіалістів, на яких спирається пекинський уряд»²⁰. В 1919 р. у Тяньцзіні за його активною участю було створене «Цзюе

¹² Синьцзиньянь (Пекин).— 1918.— № 5.— Т. 5.

¹³ Там же.— С. 444.

¹⁴ Там же.— С. 438, 448.

¹⁵ Мейчжоу Пінлунь (Пекин).— 1919.— № 30.— 13 люля.— С. 3.

¹⁶ Чень Дусю — професор Пекинського університету, один із засновників КПК.

¹⁷ Синьцзиньянь (Пекин).— 1919.— № 5.— Т. VI.

¹⁸ Див. главу 4 мая в Шанхае.— С. 451.

¹⁹ Мао Цзедун. О диктатуре народной демократии.— М., 1949.— С. 5.

²⁰ Чюй Чубо — в 1927—1931 рр. був Генеральним секретарем ЦК КПК.

*** Мао Цзедун — в 1921—1946 рр. був керівником ЦК КПК. З 1945 по 1976 рр.—

Голова ЦК КПК.

**** Чжоу Еньлай — з 1927 р. був членом політбюро ЦК КПК. Після утворення КНР став прем'єр-міністром державної Ради КНР.

***** Лю Шаоці — один з керівників КПК. До 1969 р. був Головою КНР.

²⁰ Ван Юнсян. Юість Чжоу Еньлая.— Тяньцзинь, 1980.— С. 64—67.

²¹ Там же.— С. 80—81.

Ше» («Товариство пробудження»). Його члени згодом стали діячами Комуністичної партії Китаю²¹.

Мао Цзедун в той час працював бібліотекарем у Пекінському університеті. Він читав марксистсько-ленінську літературу, зокрема «Маніфест Комуністичної партії», «Розвиток соціалізму від утопії до науки» та інші, які були перекладені з іноземних мов. У місті Чанше за його ініціативою та під керівництвом почала виходити газета «Сяньця Пінлунь» («Сяньцяньський огляд»). У надрукованій в ній статті «Велике об'єднання народних мас» він закликав народ об'єднати зусилля для революційного перетворення китайського суспільства за прикладом Радянської Росії²². Мао Цзедун писав, що оскільки перемогу Жовтневої революції було здобуто завдяки великій єдності трудящих, то й рух 4 Травня взяв гору внаслідок згуртування народу. Скинути мілітаристів, бюрократів та інші контрреволюційні сили можна буде лише після того, як пригнобилені маси об'єднаються і до них приєднаються передові представники інтелігенції²³.

У 1920 р. у Чанше за ініціативи Мао Цзедун засноване книжкове агентство «Беньхуа Шуше» («Книжковий магазин товариства культури»), яке займалося розповсюдженням марксистської літератури. Він його очолював. Згодом було створене товариство вивчення Росії для ознайомлення з досвідом Жовтневої революції.

Китайський революціонер Чюй Чубо почав пропагувати ідеї соціалізму за допомогою створеного ним у листопаді 1919 р. щорічника «Синь Шехуй» («Нове товариство»). Ця людина переборолла чимало перешкод, поки 25 січня 1921 р. першою нахала з Китаю до Москви. Він писав: «Швидше! Швидше! Швидше до мети! Трапилася нагода вичити радянський лад»²⁴. Чюй Чубо надсилав додому численні репортажі, в яких розповідав про становище Радянської Росії. За його словами, «Росія — перша в світі країна, яка здійснила соціальну революцію. Вона є центром світової революції...»²⁵. В написаних ним пізніше книжках «Мандрівка по новій Росії» та «Про мислення у Червоній столиці» він високо оцінив Жовтневу революцію. Ці два видання, як й інші його праці, відіграли помітну роль у поширенні ідей Великого Жовтня в Китаї. Чюй Чубо став комуністом. У Москві він зустрівся з В. І. Леніним²⁶.

Свого часу до Москви на навчання приїздив і Лю Шаоці, тоді ще молода людина. Всі ці революціонери чимало зробили для розвитку китайської революції, піднесення революційної свідомості робітників і селян.

Під безпосереднім впливом Великого Жовтня в Китаї розгорнувся рух 4 Травня 1919 р. Він виник унаслідок загострення класової боротьби всередині країни. Цей рух мав головною мету — повалення панування іноземних імперіалістів та китайського феодалізму. В ході його робітничий клас Китаю перетворився на самостійну політичну силу.

У січні 1919 р. у Парижі відкрилася мирна конференція, яку скликали держави — переможниці у першій світовій війні. Китай, який воював на боці Антанті, був також запрошений для участі в ній. Але 30 квітня США, Англія та Франція вирішили передати Японії провінцію Шаньдун. Єдине, що було обіцяне Китаю, — це зобов'язання Німеччини повернути землі, захоплені нею під час придушення повстання китайських селян у 1900 р. Японію ж імперіалісти намагалися використати як

²¹ Там же. — С. 100—101.

²² Матеріали по історії китайської печатки в новейший период. Шанхай, 1964. — Т. I. — С. 35.

²³ Краткий курс истории Коммунистической партии Китая. — Пекин, 1958. — С. 8.

²⁴ Чюй Чубо. Изб. литературные произведения. — Пекин, 1953. — Т. I. — С. 52.

²⁵ Пыи Мин. Краткая история дружбы народов Китая и Советского Союза. — Пекин, 1957. — С. 28.

²⁶ Чюй Чубо. Указ. соч. — Т. I. — С. 129.

ударну силу проти Радянської Росії на Далекому Сході. Це викликало велике обурення трудящих Китаю.

4 травня 1919 р. в Пекіні студенти організували мітинг та багатотисячну демонстрацію під лозунгами «У зовнішній політиці — боротьба за національний суверенітет, у внутрішній — покарання національних зрадників!», «Не підписувати мирного договору!» Цей рух швидко розгорнувся в країні. Але до 5 червня в ньому головним чином брала участь лише патріотично настроєна інтелігенція. Згодом посилення боротьби робітників, які виступали з антимілітаристичними й антифеодальними лозунгами, стало найбільш примітним явищем. 6 червня в Шанхаї майже 100 тис. чол. припинили роботу й вийшли на демонстрацію. Серед них були текстильники, друкарі, працівники міського транспорту та залізниць²⁷.

У Тяньцзіні — одному з великих міст країни — трудящі готувалися провести загальний страйк. Місцевій спілці купців навіть довелося надіслати пекінському урядові термінову телеграму з проханням допомоги їм: «Серед кількох сотень тисяч трудящих Тяньцзіня вже зараз з'явилися ознаки занепокоєння. Якщо своєчасно не здійснити заходів, то відбудуться страйки й утвориться ще більш загрозлива обстановка»²⁸. Навіть у Парижі 28 червня — в день, коли китайська делегація повинна була підписати Версальський договір, студенти й робітники з Китаю, які проживали в цьому місті, оточили будинок, де зупинилася делегація, й не дали їй можливість вийти з нього. Китай відмовився підписати договір.

Можна сказати, що участь трудящих, особливо робітників, і вирішила долю руху 4 Травня. У ході його виступи пролетаріату запалювали революційні інтелігентів, котрі усвідомили, яку грізну силу являють собою робітничий клас та селянство. Вони прагнули до союзу з ними, відвідували заводи, села, займалися питаннями політичного й економічного становища трудящих, вели серед них пропагандистську роботу.

У 1920 р. народні маси країни вперше відсвяткували 1 Травня. У Шанхаї для підготовки до свята був створений спеціальний комітет, який відправив телеграми в усі великі міста Китаю. У Пекіні робітники й студенти організували й провели спільні ювілейні збори, на яких виступив Лі Дачжао²⁹. У листівці, опублікованій з нагоди цієї дати, говорилося: «Росія — той маяк та світило, за яким треба йти»³⁰. У спеціальному випуску журналу «Сінціньнян» було надруковано статтю про трудове законодавство Радянської Росії. Вона завершувалася закликком: «Прокіньтесь! Повставайте!.. Змучені працею робітники! Сьогодні день вашого пробудження!»³¹.

У третю річницю Жовтневої революції — 7 листопада 1920 р. — шанхайські інтелігенти випустили перший номер щомісячного теоретичного журналу «Гунчаньдан» («Компартія»). В ньому зазначалося: «Ми повинні об'єднати всіх трудящих, полатити революційним шляхом свою та іноземну буржуазію і встановити такий спосіб виробництва, який здійснюється в Росії Комуністичною партією»³².

У той час у Китаї налічувалося понад 400 прогресивних органів преси, на сторінках яких широко пропагувалися демократичні визвольні ідеї³³. Для ознайомлення робітників з марксизмом комуністи-інтелігенти заснували спеціальні газети «Голос праці», «Трудячі» та інші. Чимало було зроблено й для консолідації сил робітничого класу. У 1920 р. у Шанхаї було створено спілку механіків та друкарів, а в

²⁷ Хун Хувьчунь. Революционное движение в Китае в период «4 мая». — Пекин, 1956. — С. 105.

²⁸ Тяньцзинь Дагуябао (Тяньцзинь). — 1919. — 11 юния.

²⁹ Там же. — 1920. — 2 мая.

³⁰ Виллетень Дальневосточного секретариата Коминтерна. — 1921. — № 2. — С. 20.

³¹ Сінціньнян. — 1920. — № 6. — Т. VI. — С. 13.

³² Компартія (Шанхай). — 1920. — № 1. — 7 нояб. — С. 1.

³³ Движение 4 мая в Шанхае. — С. 478.

Чансіндяні (околиця Пекіна) 1 травня 1921 р. — залізничників. У провінції Хунань організовувалися вечірні школи для робітників, а згодом з'явилася і профспілка.

У Парижі на початку 1921 р. інтелігенти-емігранти, очолювані Чжоу Еньлаєм, заснували товариство по вивченню комунізму серед робітників, що жили у Франції. Вони говорили про необхідність створення єдиної робітничої спілки у цій країні. Вона виникла пізніше³⁴. У червні 1921 р. був організований китайський робітничий секретаріат. Завдання його діяльності полягало в тому, щоб «розвивати робітничі організації, пропагувати серед трудящих ідею і необхідність об'єднання, сприяти зростанню класової свідомості робітників, установити міцний союз китайських пролетарів з іноземними»³⁵. В 1920—1921 рр. робітничий рух у Китаї активізувався. У 1920 р. відбулося майже 50 великих страйків, у 1921 р. — 46. У 22 з них узяти участь більш як 100 тис. пролетарів³⁶.

Практика китайської революції свідчила про життєву силу ідей марксизму. На це вказувало й збільшення масштабів робітничого руху в країні, кількості прибічників вчення засновників наукового комунізму. Протягом травня 1920 р. — червня 1921 р. комуністичні гуртки були організовані в Шанхаї, Пекіні, Ухані, Чанші, Гуанчжоу, Цзінані, а також у Парижі й Токіо. У червні 1921 р. у Шанхаї відбувся перший з'їзд, на якому було створено КПК.

Жовтнева революція і рух 4 Травня сприяли розвиткові відносин між Радянською Росією та Китаєм. В. І. Ленін та створений за його ініціативою Комінтерн приділяли значну увагу китайським революціонерам. До Китаю для консультацій з керівниками руху 4 Травня були відправлені досвідчені працівники. На початку 1920 р. делегат Комінтерну Войтинський приїхав до Пекіна. Він зустрівся з Лі Дацжао та Чень Дусю. Вони обмінялися думками з приводу створення КПК. Войтинський був ініціатором заснування у Шанхаї школи російської мови³⁷, яка готувала й виховувала кадри працівників. Потім вони продовжували навчання у Москві. Наприклад, у ній навчався Лю Шаоці. Посланцем Комінтерну в Китаї був Маринг*. Він подав значну допомогу місцевим товаришам у питанні створення КПК, брав участь у роботі II і з'їзду³⁸.

Під впливом В. І. Леніна та Комуністичного Інтернаціоналу II з'їзд КПК висував лозунг: проти імперіалізму, феодалізму, за національно-демократичну революцію. Рішення I з'їзду представників комуністичних партій та національно-революційних організацій країни Далекого Сходу, який відбувся у січні 1922 р., мали значний резонанс серед делегатів II з'їзду КПК. Компартію Китаю на ньому представляли Чюй Чубо, Чжан Тайлей, Чжан Готао та інші. Вони розмовляли з В. І. Леніним, який цікавився завданнями китайської буржуазно-демократичної революції³⁹. Особливе значення для КПК мали тези з національного й колоніального питань, які II конгрес Комінтерну затвердив за доповіддю Володимира Ілл'їча. Вони допомогли їм правильно оцінити й проаналізувати обстановку, яка склалася в країні. II з'їзд КПК прийняв постанову про вступ Компартії Китаю до Комінтерну.

На початку 1924 р. був офіційно створений єдиний національний фронт, в якому взяли участь робітники, селяни та дрібна буржуазія.

³⁴ Ван Юнсян. Организация Коммунистической партии Китая в Европе.— Пекин, 1985.— С. 186—187.

³⁵ Еженедельник труда.— С. 62.

³⁶ Дажжение 4 мая в Шанхае.— С. 498.

³⁷ Цзя Чян. Очерк об отношении Коминтерна к Китайской революции.— Гувдун, 1983.— С. 19.

³⁸ Він був секретарем комісії з питань націй та колоній при Комінтерні.

³⁹ Там же.— С. 22.

⁴⁰ Ван Шя і др. Краткая история Коммунистической партии Китая.— Пекин, 1988.— С. 35.

Отже, Велика Жовтнева соціалістична революція розбудила китайський народ, особливо передову революційну інтелігенцію, допомогла засвоїти нову теорію — марксизм-ленінізм. Під впливом Жовтня в Китаї у 1919 р. розгорнувся рух 4 Травня, який народився як «відповідь на заклик світової революції, заклик російської революції, заклик Леніна». Завдяки йому робітничий клас виступив на сцені історії як самостійна політична сила. Було створено Комуністичну партію Китаю. Комуністи проаналізували й дали належну оцінку важливим соціально-політичним проблемам розвитку країни. Під впливом і за допомогою В. І. Леніна та Комінтерну вони висунули основне завдання китайської революції, організували єдиний, широкий революційний фронт. Після цього почався її новий етап. Розвиток китайської початкової революції довів, що шлях Великого Жовтня — єдино можливий шлях історичного просування.

К. ЦЕТКІН

ПРО ВЕЛИКУ ЖОВТНЕВУ СОЦІАЛІСТИЧНУ РЕВОЛЮЦІЮ

Л. В. РОДІНА (Ворошиловград)

У зверненні ЦК КПРС «До радянського народу» з нагоди 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції зазначається: «Наш народ не забуде зарубіжних борців-інтернаціоналістів, які кинули ключ «Руки геть від Радянської Росії!», які стали... на захист завоювань Жовтня»¹. До них належить і Клара Цеткін — полум'яний захисник Жовтневої революції і Радянської влади. Зброєю німецької революціонерки були її гострі статті у зарубіжній та радянській пресі, її схвильовані виступи на зборах та мітингах на захист Країни Рад, її невтомна діяльність на підтримку більшовиків.

Цей аспект діяльності визначної марксистки привертая значну увагу її соратників і знайшов відображення в їх спогадах², а також у біографіях, написаних З. С. Боярською, І. Р. Гуро³ та ін. Цікавий матеріал містять стаття Л. Г. Бабиченко і Т. М. Петрової «Клара Цеткін — полум'яна революціонерка та інтернаціоналістка, вірний друг Країни Рад» (Нов. і новіш. історія, 1981, № 5—6) та книги Я. С. Дабкіна «Четверо стійких» (М., 1985.— 368 с.) і Ю. М. Чернецовського «Революційні марксистки проти центрризму» (М., 1983.— 248 с.). В цих працях використані нові джерела та документи. В загальних рисах ставлення К. Цеткін до перемоги Жовтневої революції розглядається у IV томі фундаментальної праці «Міжнародний робітничий рух: Питання історії і теорії» (М., 1980.— 734 с.) та ряді інших праць. Єдиним спеціальним дослідженням, яке присвячене проблемі, що нас цікавить, є стаття Р. Я. Цирульнича «Публіцистична діяльність Клари Цеткін на захист Радянської Росії у 1917—1918 рр.» (Вопр. історія, 1957, № 5).

¹ До радянського народу: Звернення Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

² Крулская Н. К. Клара Цеткин.— М., 1933.— 24 с.; Революционерка-интернационалистка // Правда.— 1932.— 5 июля; Коллонтай А. М. Из моей жизни и работы.— М., 1974.— 410 с.; Ударница пролетарской революции // Правда.— 1933.— 23 июня; Кржижановский Г. Памяти Клары Цеткин // Правда.— 1933.— 24 июня.

³ Боярская З. С. Клара Цеткин.— М., 1959.— 113 с.; Гуро И. Р. Всем сердцем с вами: Клара Цеткин.— М., 1979.— 174 с.; Ошковая аллея: Повесть о Кларе Цеткин.— М., 1973.— 414 с.

Багато уваги ставленню К. Цеткін до Великого Жовтня приділяють історики та публіцисти з НДР. Це, насамперед, професор Лейпцизького університету ім. К. Цеткін Ф. Штауде, перу якого належить кілька праць⁴. Цікаві дані містяться у його статті «Зв'язки К. Цеткін з російськими революційними робітничими рухом»⁵. Ряд важливих статей на цю тему написано іншими дослідниками з НДР⁶. Певну увагу питанням ставлення К. Цеткін до проблем соціалістичної революції, подій, пов'язаних з нею, приділяє А. Райсберг у книзі «Ленін і німецький робітничий рух» (перекл. з нім., М., 1974.— 400 с.).

Біографія визначної революціонерки, створені німецькими авторами, також не обходять це питання. Відома праця В. Піка «Клара Цеткін: Життя і боротьба» не раз видавалася і в НДР, і у нас (наприклад, М., 1957.— 36 с.). Найбільш детально розглядаються зв'язки К. Цеткін з революційною Росією у найбільшій її біографії, написаній колишнім її секретарем Л. Дорнеманн «Засідання рейхстагу оголошено відкритим: Життя і діяльність Клари Цеткін» (перекл. з нім., М., 1980.— 518 с.). Заслугує на увагу і одна з останніх публікацій про полум'яну революціонерку, що належить перу Д. Гетце⁷.

У всій згаданій тут літературі наводяться ті або інші дані, що торкаються оцінок Кларою Цеткін Жовтневої революції, проте праці, яка б висвітлювала проблему в цілому, поки що нема. Автор робить спробу хоча б деякою мірою заповнити цю прогалину.

Жовтень став подією, яка остаточно і безповоротно поставила Клару Цеткін в ряди послідовників та соратників В. І. Леніна.

Вже 16 листопада 1917 р. у «Жіночому додатку» до «Ляйпцигер фольксгайтунг» з'явилася перша її праця про Жовтень — «Справа миру російської революції». У ній К. Цеткін оцінювала Велику Жовтневу соціалістичну революцію як подію «величезної важливості та всебітно-історичного значення»⁸, писала про русійські сили повстання — робітників і селян, які при підтримці солдатів і матросів під керівництвом більшовиків скинули уряд «диктатора Керенського» і передали владу з'їзду Рад. Вона вважала, що Жовтнева революція — це триумф твердої, послідовної політики більшовиків⁹.

Спортунисті відразу ополчились проти Жовтня. Так, К. Каутський вже у першій своїй статті про революцію стверджував, що Росія не дозріла для запровадження соціалістичного виробництва. У зв'язку з цим він зазначав, що у відсталій, аграрній країні, де індустріальні центри віддалені від іншої території, виникне хаос, і це прокладе шлях контрреволюції¹⁰.

Ф. Мерінг, Р. Люксембург, К. Лібкнехт та інші політичні діячі, що належали до лівого крила незалежної соціал-демократії, з ентузіазмом вітали перемогу російських пролетарів. Проти применшення значення Жовтневої революції та передрікань швидкої її загибелі

⁴ Staude F. Die Große geschichtliche Stunde hat in den Bolschewiki ein großes Geschlecht gefunden // Mitteilungsblatt der Forschungsgemeinschaft "Geschichte des Kampfes der Arbeiterklasse um die Befreiung der Frau".— Leipzig, 1977.— H. 3; Dort kämpfen, wo das Leben ist: Zum 125. Geburtstag Clara Zetkins am 5. Juli 1982 // Die Wahrheit.— 1982.— 3./4. Juli, usw.

⁵ Ежегодник германской истории, 1976.— М., 1977.— С. 156—173.

⁶ Abusch A. Clara Zetkin an der Wende der Weltgeschichte: Zum 120. Geburtstag von Cl. Zetkin // Einheit.— 1977.— № 6; Einike L. Clara Zetkin und die Große sozialistische Oktoberrevolution // Einheit.— 1957.— H. 6; Haferkorn K. Schwert und Flamme des Weltproletariats: Clara Zetkin über Lenin // Beitr. z. Gesch. d. Arbeiterbewegung (dani.—BzG).— 1977.— H. 3; Clara Zetkin und Bolschewiki // BzG.— 1982.— H. 3.

⁷ Götzte D. Clara Zetkin.— Leipzig, 1982.— 99 S.

⁸ Zetkin C. Für den Frieden // Zetkin C. Für die Sowjetmacht: Artikel, Reden und Briefe.— Berlin, 1977.— S. 37.

⁹ Ibid.— S. 33.

¹⁰ Див.: Kautsky K. Der Aufstand der Bolschewiki // Leipziger Volkszeitung (dani.—LVZ).— 1917.— 11 Nov.

виступав Ф. Меринг¹¹. Р. Люксембург і К. Лібкнехт, перебуваючи в ув'язненні, не мали достатньої інформації про Жовтень. Хоч останній вважав, що соціальне та економічне революціонізування Росії має багато більші можливості, ніж Велика французька революція, він висловлював побоювання за долю соціалістичної революції¹². Р. Люксембург оцінила останню як «акт всевітньо-історичного значення». Проте вона допускала можливість її поразки, якщо цю революцію не підтримають інші народи¹³.

Навіть серед «лівих», справжніх прибічників російської революції, К. Цеткін була одним з найпалкіших її захисників. У статті «Боротьба за владу і мир у Росії»¹⁴, що була спрямована, як обгрунтовано вважає Р. Я. Цирульник, проти статті К. Каутського «Більшовицьке повстання»¹⁵, вона викривала вигадки опортуністів, підтримувала теоретичні і тактичні погляди більшовиків, вітала революцію, яка «філософствує молотом, щоб викувати ним дещо нове з Росії»¹⁶. Особливо багато уваги приділено в ній найбільшочисним проблемам війни і миру. Вісім разів у своїй статті зверталася К. Цеткін до цих питань. Її особливою заслугою є те, що вона вказала на тісний зв'язок між боротьбою за мир і боротьбою за соціалізм. «Найважливішою умовою втілення у життя революційної програми є мир»¹⁷⁻¹⁸, — підкресливала К. Цеткін.

Темі війни та миру приділено нею головну увагу і в двох статтях у січні 1918 р.: «Ніяких боязких хитань» і «Нове та старе». У першій з них, яка підбиває підсумки 1917 р., зазначалося, що «тільки російський народ ... під керівництвом соціалістів несе вперед прапор миру»¹⁹. Революційна Росія закликала всі народи та уряди, які воювали, приступити до переговорів про мир, але не одержала ні від кого відповіді, крім Німеччини. Автор статті ставила запитання: чи не може сепаратний мир з Німеччиною посилити війну, чи не буде він перепорою для вільного розвитку Європи та всього світу? Питання не безпідставне, якщо врахувати, що навіть К. Лібкнехт і Р. Люксембург спочатку негативно ставилися до переговорів у Брест-Литовську. К. Цеткін ще в їх ході всіляко підтримувала зовнішню політику більшовиків. У статті «Нове та старе» давався детальний аналіз цих переговорів²⁰. Новий уряд Росії, зазначалося в ній, проводить зовнішню політику в повній гласності, щоб «найширші маси мали змогу ... брати в ній участь»²¹. Він опублікував таємні договори царизму, щоб викрити імперіалістичну сутність війни. До складу російської делегації увійшли не «державні мужі», дипломати за професією, а відомі учасники революційного руху, серед яких — одна жінка²². У центрі переговорів про мир стояло питання про право народів на самовизначення. «У спокійній, але впертій та умілій боротьбі захищають представники російського народу ... це право»²³, — писала К. Цеткін.

¹¹ LVZ.— 1917.— 19 Dez.

¹² Див.: Liebknecht K. Brief an Sofie Liebknecht vom 11.XI.1917 // Liebknecht K. Gesammelte Reden und Schriften.— Bd. 9. — S. 371.

¹³ Люксембург Р. Письма к Карлу и Луизе Кауцким, 1896 — 1918. — М., 1923.— С. 175—176.

¹⁴ Zetkin C. Der Kampf um Macht und Frieden in Rußland // LVZ. Frauenbeilage.— 1917.— 30 Nov.

¹⁵ Див.: Цирульник Р. Я. Публицистическая деятельность.— С. 101.

¹⁶ Цеткіня К. Боротьба за свободу і мир в Росії.— Харків, 1919.— С. 13. Цю статтю було перекладено російською мовою. «Правда» від 21 квітня 1918 р. рекомендувала її як одну з найбільш доступних за формою і глибоких за змістом праць про війну та революції.

¹⁷⁻¹⁸ Zetkin C. Der Kampf.— S. 41—42.

¹⁹ Zetkin C. Kein bändiges Zagen // Zetkin C. Für die Sowjetmacht.— S. 51—52.

²⁰ Zetkin C. Neues und Altes // Zetkin C. Für die Sowjetmacht.— S. 58.

²¹ Ibid.

²² Цією жінкою була Біленко А. А., член ЦК і ВЦКК партії есерів; у Бресті вона потрапила в лівий підпілля; з 1918 р. — член РКП(б).

²³ Zetkin C. Neues und Altes.— S. 57.

Питання війни і миру були однією з трьох головних проблем (диктатура і демократія та характер Жовтневої революції), з яких К. Цеткін захищала політику більшовиків від критики правих та центристів у «Лісті до конференції Незалежної соціалістичної партії Німеччини з питання про ставлення нашої преси до більшовиків». Цей лист — найбільш повний виклад її поглядів на проблеми революційної Росії, міжнародного робітничого руху і СДПН за 1918 р. Він вражає широкою обізнаністю автора з подіями в Росії (незважаючи на брак інформації) і, головне, сміливістю та правильністю оцінок. К. Цеткін викривала у ньому опортуністів, що звинувачували більшовиків у тому, що вони укладенням Брестського миру нібито «зміщили імперіалізм у центральних державах». Цілоком хибним, вважала вона, є також твердження, що більшовики боролися з абстрактним імперіалізмом. «Вони боролися з дуже суворим ворогом у цілком конкретному образі... і поставили вітчизняний імперіалізм на коліна»²⁴. Проте, зазначала далі К. Цеткін, всієї революційної сміливості та енергії більшовиків не могло вистачити для перемоги над міжнародним імперіалізмом. «Цей обов'язок лежав і лежить на плечах соціалістів та пролетаріату цих країн»²⁵. Проте останні, як зазначається в листі, не виконали свого інтернаціонального обов'язку, і це зумовило зміст та характер Брест-Литовського договору.

Погляди К. Цеткін з цих питань збігаються з висловлюваннями В. І. Леніна. У статті «Пролетарська революція і ренегат Каутський» Володимир Ілліч викривав «Каутського та його компанії», які були дуже «обурені» укладенням договору і додавав, що більшовики «... мали рацію, укладаючи Брестський мир після того, як буржуазія Згоди (Антанти) відкинула відкритий заклик до загального миру, підтриманий публікацією і розривом таємних договорів»²⁶.

На захист політики більшовиків стали усі спартаківці. Відбиваючи їх погляди, В. Пік писав: «Якщо російські революціонери не хотіли втратити всі завоювання російської революції, то вони повинні були ... прийняти німецькі вимоги...»²⁷. Ф. Мерінг критикував малодушність тих, хто «спідається ілюзіям, нібито погоджуючись на мирний договір, російська революція сама себе губить»²⁸. Сумніви щодо правильності зовнішньої політики більшовиків висловили Р. Люксембург і К. Лібкнехт. Проте вони звинувачували у допущенні цього ганебного миру насамперед робітників Німеччини та інших європейських країн та закликали їх своїми революційними виступами підтримати нову Росію²⁹.

«Це обвинувачення виражає ясну свідомість того, що німецький пролетаріат зраджував російську (і міжнародну) революцію, коли дивився Фінляндію, Україну, Латвію, Естляндію», — писав В. І. Ленін. Проте це обвинувачення було спрямованим «не проти маси..., а проти тих вождів, які... не виконували свого обов'язку...»³⁰. Цікаво, що К. Цеткін у квітні 1918 р. висловила подібні думки: «Слід рішуче заставувати ганебну роль, яку відіграли німецькі війська на Україні, Фінляндії і т. д. «Говарніші» (праві соціал-демократи.—Л. Р.) виконують там справу колишніх царських жандармів». І тут же вона додає: «В рідях соціалістів їм, справді, не місце»³¹.

²⁴ Из жизни и творчества борца Клари Цеткин.—Л, б. г. ж.—С. 68—69.

²⁵ Там же.

²⁶ Ленин В. І. Полне зібр. творів.—Т. 37.—С. 103.

²⁷ Pieck W. Friedensbringer—trotz alledem // Gesammelte Reden und Schriften.—Berlin, 1959.—Bd. 1.—S. 368.

²⁸ Meiring F. Gesammelte Schriften.—Bd. 15.—S. 759.

²⁹ Див.: Люксембург Р. Письма Карлу и Луке Каутским.—С. 182; Райсберг А. Ленин и немецкое рабочее движение. Пер. с нем.—М., 1974.—С. 226—227.

³⁰ Ленин В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Полне зібр. творів.—Т. 37.—С. 289.

³¹ Из жизни и творчества борца Клари Цеткин.—С. 171.

К. Цеткін всіма доступними їй засобами підтримувала і захищала також внутрішню політику більшовиків. Вона писала, що соціалізм надає «смысл і мету ... безприкладно сміливому повстанню більшовиків»³². Підтвердженням цього є характер глибоко революційних перетворень. Ця «революція не може задовольнитися тим, що захоплює у свої руки політичну владу»³³. Вона хоче передати землю селянам, контроль над промисловим виробництвом — робітничому класу, а це такі перетворення, «які надають більшовицькому повстанню зовнішнього історичного значення не тільки російського, а й всесвітнього масштабу»³⁴.

Перетворення в Росії тільки починалися, але німецька революціонерка ні секунди не сумнівалася у їх реальності, як і в їхньому величезному значенні. У статті «Боротьба за свободу і мир у Росії» К. Цеткін показала себе творчим марксистом. Це яскраво виявилось у питанні про зрілість умов, необхідних для побудови соціалізму, що було каменем спотикання для багатьох соціалістів і насамперед К. Каутського. «Чи не є «відсталість» економічного розвитку Росії та її народних мас ... смертним вироком, винесеним більшовицькому повстанню... і самій революції?» — запитувала вона і додавала, що подібні погляди поширені не тільки серед соціалістів за рубежом, а й серед «помірко-ваних» та «сервів» у Росії³⁵.

Росія на 3/4 — аграрна країна, промислові центри з революційним пролетаріатом скупі розкидані по ній. Значна частина пролетаріату знаходиться під впливом селянської ідеології. Найширші маси неосвічені, у них нема сильних організацій з добре наповненими касами, нема політичного досвіду. «Чи не є це авантюрою — у таких умовах бажати диктатуру пролетаріату?» — запитувала К. Цеткін і зазначала далі, що неможливо не враховувати нечувані труднощі, які створюються цими обставинами. Проте економічний і соціальний розвиток Росії не можна вимірювати мірою, придатною для європейських країн, зазначала вона. Якщо російський народ й не має досвіду Європи, «зате він не придушений усіма дрібнобуржуазними традиціями та зв'язками, які у нас гнітом лежать на рідності мас»³⁶, — підкреслювала революціонерка.

Виходячи з цього, К. Цеткін доводила, що російські пролетарі та селяни дозріли для революції, для боротьби за завоювання влади, оскільки «вони хочуть цієї революції, хочуть цієї влади і не бояться боротьби»³⁷. Що ж стосується їх неосвіченості, то, наприклад, прибічниками Кромвеля були у своїй більшості неосвічені люди, які лише могли співати псалми, а ті, хто брав штурмом Бастилію, навряд чи могли читати «Пер Дюшен» («Дядечко Дюшен» — газету якобінців, що видавалася під час Великої французької революції. — Л. Р.).

Значний вклад внесла К. Цеткін у справу захвату диктатури пролетаріату в Росії. Спростовуючи думку опортуністів про те, що це — диктатура однієї партії, диктатура меншості населення, вона писала, що це «диктатура всього трудящого народу, бо навколо пролетаріату великих промислових центрів ... згуртувалися селяни і дрібна буржуазія в робітничій блузі та в солдатському мундирі»³⁸. Це визначення німецької марксистки було близьким до того формулювання, яке дав В. І. Ленін на VIII з'їзді РКП(б): «Диктатура пролетаріату є

³² Цит. за: Штауде Ф. Связи Клары Цеткин с русским революционным рабочим движением // Ежег. германской истории. 1976.— М., 1977.— С. 171.

³³ Цеткин К. Борьба за свободу и мир в России.— Харьков, 1919.— С. 13.

³⁴ Zetkin C. Der Kampf...— S. 46.

³⁵ Ibid.— S. 44—45.

³⁶ Ibid.— S. 45—46.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.— S. 43.

особливою формою класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих (дрібна буржуазія, дрібні хазяїчки, селянство, інтелігенція і т. д.)...»³⁹.

Така здатність розбиратися у найскладніших проблемах марксистської теорії не була для К. Цеткін випадковістю. Ще в 90-х роках XIX ст. вона і керований нею журнал «Гляйхайт» внесли значний вклад у розуміння цих проблем.

У 1893 р. в СДПН відбулася дискусія з питання про майбутню соціалістичну державу Німеччину⁴⁰. Одностайної думки з цих надзвичайно важливих проблем марксизму в партії не було. Значну увагу їм приділила К. Цеткін та очолюваний нею журнал. На його сторінках були опубліковані її статті: «Держава майбутнього». «Диктатура пролетаріату», «Лозунг — класова боротьба», «Кінець класового панування», «Революційна соціал-демократія». У статті «Держава майбутнього» вперше викладалося найбільш глибоке в СДПН теоретичне розуміння ряду найважливіших проблем диктатури пролетаріату. З'ясувавши економічні та суспільні передумови соціальної революції, автор підкреслювала, що пролетаріат повинен захопити владу і зробити з неї «найважливішу, наймогутнішу зброю» в класовій боротьбі. З усуненням приватної власності на засоби виробництва, зазначалося в статті, назавжди буде ліквідовано причину будь-якого суспільного гноблення та експлуатації⁴¹.

Вирішальну роль у здійсненні пролетаріатом своєї всевітньо-історичної місії автор відводила його політичній партії, яка повинна підготувати робітничий клас «як революційну суспільну силу», «покликану перетворити суспільство» і повести його «на останню священну війну»⁴².

Разом з тим ця стаття в журналі «Гляйхайт», як й інші, викривала буржуазні та опортуністичні погляди на ключові питання марксизму, давала масам правильне їх розуміння. Особливе значення мала й розробка важливих аспектів диктатури пролетаріату у зв'язку з нагрілими потребами класової боротьби. Саме цим визначається важливість публікації в цьому журналі 7 березня 1894 р. статті «Диктатура пролетаріату»⁴³.

З перемогою Жовтєвої революції у К. Цеткін з'явилася можливість аналізувати сутність цієї диктатури на практиці. Це було зроблено нею, зокрема, у статті «Права жінки у новій російській Конституції» (1918 р.).

І хоча у вій збереглося багато положень, що перегукувалися з минулими публікаціями, життя наповнило теоретичні міркування К. Цеткін новим змістом. Вона зрозуміла, що диктатура пролетаріату це не тільки влада робітничого класу, а й селян-бідняків, яка знайшла своє втілення у Республіці Рад. «Метою політичного панування цих найширших верств трудящих є здійснення соціалізму»⁴⁴, який знищить або значно обмежить владу капіталу над трудовим народом, підкреслювалося у статті. Це допоможе ліквідувати усі перепони для справжнього демократизму. Щоправда, рівноправність не поширюватиметься на експлуататорів, нетрудові елементи тощо. Однак більшовики вимушені йти на такі обмеження прав невих груп людей, вважала К. Цеткін, якщо вони хочуть гарантувати права величезної більшості населення країни. Разом з тим вона зазначала, що ці обмеження — тимча-

³⁹ Ленін В. І. Передмова до видання промови «Про обман народу лозунгами свободи і рівності» // Повне зібр творів.— Т. 38.— С. 365.

⁴⁰ Zukunftsstaatliches // Gleichheit.— 1893.—№ 5.— 8 März.

⁴¹ Ibid.

⁴² Die diktatur des Proletariats // Gleichheit.— 1894.— № 5.— 7 März.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Zetkin C. Frauenrecht in der neuen russischen Konstitution // Zetkin C. Für die Sowjetmacht.— S. 63.

сове явище. Демократія розвиватиметься у напрямі її розширення і більш повного втілення у життя.

Далі у цій статті давався аналіз діяльності Рад як форми диктатури пролетаріату, детально розповідалося про норми представництва у них, про їх функції. Зокрема, в ній підкреслювалося, що «система Рад — це грандіозна спроба послідовного, всеохоплюючого втілення демократії»⁴⁵. За допомогою самих народних мас ця система продовжувала вдосконалюватися. Вся ця величезна робота по зламу старого і створенню нового державного апарату, зазначала автор, проходила під керівництвом більшовиків, які показали себе великомасштабними реалістичними політиками⁴⁶. Стаття ця мала велике значення як у справі підтримки перших практичних кроків більшовиків, так й у справі пропаганди в Німеччині їх досвіду, їх досягнень у боротьбі проти опортуністів, насамперед Каутського.

Важливо підкреслити, що будь-який більш або менш значний виступ останнього не залишався поза увагою К. Цеткін. 11 листопада 1917 р. з'явилася згадувана вже публікація К. Каутського «Повстання більшовиків», через 4 дні — його передова стаття у «Ляйпцігер фольксцайтунг». К. Цеткін 16 та 30 листопада у «Жіночому додатку» надрукувала статті «За мир» і «Боротьба за владу та мир у Росії», у яких вона повела боротьбу проти наклепів лідера опортуністів на Радянську Росію. Вона завдавала відчутних ударів по «теоріях» ренегата, який вимушений був захищатися. Так було з публікацією К. Цеткін «Права жінок у новій російській Конституції», відповіддю на яку стала стаття Каутського «Демократія через диктатуру» (серпень 1918 р. в «Соціалістичне аусландсполітік»). Реагуванням революціонерки на останню став її виступ 20 вересня на сторінках «Жіночого додатку» — «Через диктатуру до демократії».

Найвизначнішою працею К. Цеткін, спрямованою проти поглядів К. Каутського і правих соціал-демократів був уже згадуваний «Лист до конференції...», який, на жаль, тоді не був опублікований. Проте багато положень з цього листа знайшли втілення в її статтях «Ніяких боязких хитань», «Соціальне забезпечення материнства і дитинства в Росії», «Річниця пролетарської революції в Росії», «Нове і старе», «А все-таки воно рухається!» та ін. Дві останні були перекладені і надруковані в «Правде»⁴⁷.

У «Лісті до конференції...» давалася рішуча відсіч «критикам» з рядів соціал-демократії з найважливіших проблем діяльності більшовиків. У чому тільки не звинувачували їх: і в замаху на демократію, починаючи з розпуску Установчих зборів, і у проголошенні масового терору й т. п. Увага К. Цеткін до цих проблем не була випадковою, оскільки вони перебували в той час в центрі ідеологічної боротьби і практичної роботи більшовицької партії. Так, В. І. Ленін після перемоги Жовтня і по березень 1918 р. 10 статей і виступів присвятив Установчим зборам, а ще в 10 інших — торкався цього питання. Показово, що погляди вождя соціалістичної революції і німецької революціонерки на дану проблему збігаються.

Розпуск Установчих зборів, на думку К. Цеткін, «не був... відмовою від демократії», оскільки вибори до них відбувалися до Жовтня, коли буржуазні лозунги ще не втратили своєї притягальної сили, а панівні класи могли впливати на результати виборів. Тому Установчі збори «не могли претендувати на те, щоб вважатися справжнім виразником думок і волі робітничого класу»⁴⁸. А В. І. Ленін писав: «Складання Установчих зборів... за списками, поданими в половині жовтня

⁴⁵ Ibid. — С. 69 — 71.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Див.: Циркулярні Р. Я. Публицистическая деятельность... — С. 104—105.

⁴⁸ Из жизни и творчества борца Клары Цеткин. — С. 76, 77.

1917 року, відбувається при таких умовах, які виключають можливість правильного вияву волі народу взагалі і трудящих мас особливо...». І далі: «...Вибори до Установчих зборів відбулися тоді, коли переважна більшість народу не могла ще знати всього обсягу і значення Жовтневої ... революції...»⁴⁹.

Більшовики вчинили правильно, писала К. Цеткін, «замінивши Установчі збори Радами і поставивши на їх місце організації... які здійснюють одночасно законодавчу, адміністративну та виконавчу владу»⁵⁰. «Більшовизи так ґрунтовно зламав державну машину старої Росії, що її не можна уже більше зібрати»⁶¹,— стверджувала вона і підкреслювала величезне історичне значення даної акції. Ці оцінки також збігаються з ленінськими.

З точки зору правих і центристів, розпуск Установчих зборів, як і встановлення диктатури пролетаріату, було кричущим порушенням демократії. У зв'язку з цим К. Цеткін докладно викладала такого роду погляди і висловлювання К. Каутського та його однодумців, а далі із знанням справи спростовувала їх, розглядаючи підняті питання і з теоретичної, і з практичної точок зору⁵².

«Історична сутність диктатури,— зазначала К. Цеткін,— полягає у пануванні і в сильному пануванні, яке неможливе без порушення заповітів ідеальної демократії і прав та інтересів меншості ... Диктатура пролетаріату знаходить своє виправдання у тому, що вона здійснюється в інтересах великої більшості народу»⁵³. Порівняємо ці висловлювання революціонерки з думками В. І. Леніна, викладеними в брошурі «Пролетарська революція і ренегат Каутський» та у статті під такою ж назвою. Володимир Ілліч, критикуючи визначення лідером опортуністів диктатури пролетаріату, пише, що «диктатура є влада, яка спирається безпосередньо на насильство...», «... вона обов'язково означає знищення ... демократії для того класу, над яким або проти якого здійснюється диктатура»⁵⁴.

В. І. Ленін надавав виняткового значення викриттю опортуністичних поглядів з питання про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату. В серпні 1918 р. з'явилася стаття К. Каутського «Демократія через диктатуру», в якій він закликав соціал-демократичну партію до боротьби проти більшовиків. Ленін, прочитавши в «Правде» від 20 вересня 1918 р. уривки з цієї статті, написав Я. А. Берзіну, В. В. Воронському і А. А. Иоффе у Стокгольм: «Ганебна нісенітниця, дитячий лепет і найпошліший опортунізм Каутського викликають питання: чому ми нічого не робимо для боротьби з *теоретичним* опосередкованим марксизмом Каутським»⁵⁵.

У цьому ж листі В. І. Ленін зазначав: «Чи можна терпіти, що навіть такі люди, як Мерінг і Цеткіна, відгороджуються від Каутського більш «морально», ніж *теоретично*...»⁵⁶. Цей лист цікавий з двох точок зору: по-перше, Володимир Ілліч вірив у здатність К. Цеткін та Ф. Мерінга дати теоретичне спростування поглядів Каутського, по-друге, він вважав надзвичайно необхідним таке спростування. Далі В. І. Ленін пропонував спонукати «лівих» «... виступити в пресі з *принципальною, теоретичною* заявою, що в питанні про диктатуру Каутський дає пошлу бернштейніаду, а не марксизм»⁵⁷.

⁴⁹ Ленін В. І. Тези про Установчі збори // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 156, 157.

⁵⁰ Из жизни и творчества борца Клари Цеткина.— С. 77.

⁵¹ Там же.— С. 89.

⁵² Там же.— С. 79—80.

⁵³ Там же.— С. 82.

⁵⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 234, 233.

⁵⁵ Ленін В. І. Там же.— Т. 50.— С. 182.

⁵⁶ Там же.— С. 182, 183.

⁵⁷ Там же.— С. 183.

Чи означає це, що між Леніним та «лівними» соціал-демократами існувала глибока прірва у поглядах, як вважають буржуазні та право-соціалістичні історики? Звернемося хоча б до листування того часу Володимира Ілліча та Клари Цеткін, яке свідчить про їх стосунки. Так, у листі від 27 червня 1918 р. німецька революціонерка повідомляла: «Те, що я хотіла б Вам написати, поки що залишається не висловленим. Проте Ви повинні бути переконані в тому, що я залишилася такою ж, і головою та серцем цілком з Вами, і що глибока прірва відокремлює мене від критиків типу Каутського та його подібних. Сердечно вітаю Вас, Вашу дружину та всіх інших...»⁵⁸. В. І. Ленін відповів на цей лист найдоброчливішим чином: «Нас усіх надзвичайно радує, що Ви, товариш Меріаг та інші «товариші спартаківці» в Німеччині «головою і серцем з нами». Це дає нам упевненість, що кращі елементи західноєвропейського робітничого класу... все ж придуть нам на допомогу»⁵⁹.

Саме В. І. Ленін доручив перекласти ряд статей К. Цеткін російською мовою, надрукувати їх у «Правді» та розповсюдити⁶⁰. Незабаром вони з'явилися у радянській пресі⁶¹. До того ж часу належать виступи В. І. Леніна, в яких він говорив про те, що «за більшовиків висловлюються всі кращі німецькі соціал-демократи», «за більшовиків у відкритій німецькій пресі висловлюється Клара Цеткін...»⁶².

Наприкінці серпня 1918 р. К. Цеткін надіслала В. І. Леніну ще один лист, у якому висловлювалося захоплення революційними перетвореннями в Країні Рад. Вона писала: «З пристрасним інтересом, затамувавши подих, я стежу за подіями в Росії. Там йдеться про великі справи людства, там життя варте того, щоб жити. Бажаю Вам, комуністам, одержати перемогу таку ж велику, якими великими є Ваша мужність і самовідданість! Хай пролетарі всіх країн стануть на релігійні гідними російських пролетарів і народних мас»⁶³.

Чим же пояснити побажання Леніна спонукати «лівих» теоретично висловитися проти Каутського? Очевидно, недостатньою і несвоєчасною поінформованістю, на що він постійно скаржився (навіть після приїзду в Берлін А. А. Йоффе як радянського повпреда, який мав завдання прислати «всі документи про рух лівих у Німеччині й Австрії»⁶⁴. А вже вищезгаданий лист Леніна був написаний, а стаття К. Цеткін «Через диктатуру до демократії» опублікована в один і той же день 20 вересня 1918 р. У ленінському листі вказувалися питання, по яких варто було вести боротьбу проти Каутського: «Каутський абсолютно не зрозумів і перекутив чисто по-опортуністичному

і вчення Маркса про державу

і « » про диктатуру пролетаріату

« » про буржуазну демократію

« » про парламентаризм

« » про роль і значення Комуні і т. д.»⁶⁵.

З наведеного вище аналізу праць К. Цеткін ясно, що саме ці питання знайшли у них найдокладніше відображення. Вони викладені з

⁵⁸ Zetkin C. An W. I. Lenin // Zetkin C. Für die Sowjetmacht.— S. 62.

⁵⁹ Ленін В. І. Клари Цеткін, 26.VII.1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 50.— С. 128.

⁶⁰ Див.: Райсберг А. Указ. соч.— С. 244.

⁶¹ Див.: Брюнин В. Г. В. И. Ленин и германские левые, 1917—1918 гг. // Вестн. Ленингр. ун-та.— 1960.— № 8.— С. 57.

⁶² Ленін В. І. Заключне слово до доповіді про поточний момент 28 черв.: IV конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви, 27 черв.— 2 лип. 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 433.

⁶³ Zetkin C. An W. I. Lenin.— S. 73—74.

⁶⁴ Ленін В. І. А. А. Йоффе, 18 черв. 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 50.— С. 103.

⁶⁵ Ленін В. І. Я. А. Берзіну, В. В. Воробівському і А. А. Йоффе, 20.IX.1918 // Там же.— С. 183.

марксистських позицій. Важливо те, що дані праці з'явилися на Заході раніше лєнінських, даючи відсіч опортуністам по свіжих слідах їх виступів⁶⁶.

Отже, Клара Цеткін з марксистських позицій правильно оцінила характер Жовтневої революції, сутність нової форми влади, палко захищала політику більшовиків від нападок опортуністів, вважала її зразковою і вимагала, щоб її «основні принципи і методи рішуче втілювалися у практику соціалістичних партій у всіх країнах»⁶⁷. Ленін високо оцінював інтернаціоналістські позиції К. Цеткін.

Ідеологічна боротьба К. Цеткін проти опортунізму на захист марксизму та творчого його використання більшовиками мала величезне значення. Ця боротьба значною мірою сприяла ідейно-політичній підготовці робітників Німеччини до революції, що назрівала. І коли ця революція вибухнула у 1918 р., проблеми, що їх розв'язували російські революціонери і які були в центрі дискусії між марксистами та опортуністами, стали найпекучішими питаннями практики німецького пролетаріату: диктатура пролетаріату і демократія, Ради, Установчі і Національні збори, злам буржуазного державного апарату, використання досвіду Паризької комуні і більшовиків тощо. Як відомо, революція в Німеччині зазнала поразки. Трагедія робітничого руху цієї країни полягала в тому, вказував В. І. Ленін, що у нього не було справді марксистської партії. Дійсно, КПН виникла тільки у вогні революції і не встигла одержати підтримку мас. Більшість робітників перебувала під впливом правих і центристів. Для перемоги пролетаріату необхідно було звільнитися «від цього розбещуваного впливу»⁶⁸.

Незважаючи на поразку революції в Німеччині, самовіддана діяльність К. Цеткін та її соратників не була даремною. Традиції створеної ними КПН продовжує СЕПН, а праці подум'яної революціонерки залишаються актуальними й нині.

⁶⁶ Див. докладніше: Райсберг А. Указ, соч.— С. 248—249.

⁶⁷ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung.— Berlin, 1968.— Bd. 3.— S. 51.

⁶⁸ Дьердь Лукач. Ленін: Очерк взаимосвязи его идей // Коммунист— 1987.— № 7.— С. 72.

Трибуна Молодого Автора

В. М. НОВАК (Хмельницький)

УДАРНИЦТВО Й СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНІЙ ЗАЛІЗНИЦІ В РОКИ ПЕРШИХ П'ЯТИРІЧОК

Ідеї ленінської статті «Як організувати змагання?», опублікованої вперше у січні 1929 р., заклик XVI конференції ВКП(б) до всіх трудящих СРСР розгорнути соцзмагання за успішне виконання першого п'ятирічного плану, за прискорення розв'язання завдань індустріалізації, побудови нового суспільства знайшли широкий відгук трудящих СРСР.

Невдовзі після закінчення роботи партконференції, 9 травня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів», якою чітко визначалися його конкретні завдання, а також заходи щодо широкого розвитку і захисту від різного роду бюрократичних викривлень. «Одним з найважливіших методів соціалістичного виховання пролетаріату і залучення найширших робітничих мас до справи господарського управління, — зазначалося в постанові, — повинні стати далі й дедалі ширше розгортання соціалістичного змагання фабрик і заводів, шахт і майстерень, на основі якого повинні набрати всебічного розвитку творча ініціатива мас, залучення більш відсталих верств робітників до соціалістичного будівництва і висування найширших кадрів нових організаторських сил з рядів пролетаріату»¹.

Практичне втілення ленінських ідей, заклику XVI конференції ВКП(б) і постанови ЦК партії про організацію соціалістичного змагання на Південно-Західній залізниці (ПЗЗ), в сферу обслуговування якої входила територія сучасних Київської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Чернігівської, Черкаської, Ровенської, Одеської, Миколаївської, Кіровоградської, Тернопільської областей УРСР і Гомельської області БРСР, знайшло відображення не тільки в організації нових ударних бригад, а й у проведенні виробничих оглядів, переключок, конкурсів тощо, які відіграли значну роль у піднесенні народного господарства країни. Чимало в цій справі було зроблено комсомолом, профспілками, які діяли під керівництвом партійних організацій.

12 травня 1929 р. у Харків з'їхалися представники залізниць України: Південно-Західної, Катерининської, Південної та Донецької для підписання господарсько-політичного договору і технічних умов соціалістичного змагання по виконанню виробничих програм, технічних, експлуатаційних показників на 1928—1929 рр. — перший рік п'ятиріччя. До них з привітанням звернувся голова ВЦВК Г. І. Петровський. Залізничники — робітники і службовці, адміністративно-господарські працівники — взяли зобов'язання боротися за підвищення продуктивності праці, зосередити всі сили та енергію не тільки на виконанні, а й перевиконанні норм, встановлених Наркоматом шляхів.

Підводячи підсумки першого року п'ятиріччя, Правління і профспілка ПЗЗ відмітили, що показники експлуатаційної роботи на ній зросли, вантажні перевезення в комерційних поїздах лещо підвищилися, були перевиконані планові завдання по пасажирських переве-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі КПРС в резолюціях...). — К., 1980. — Т. 4. — С. 252—253.

зеньях, знижена їх собівартість. Поряд з цим деяких встановлених нормативів досягти не вдалося. Залізниці не виконала завдань по показниках місячного пробігу кондукторських та паровозних бригад, пробігу паровозів між середнім ремонтом, а також використання потужностей паровоза і вартості ремонту товарних вагонів.

Недовиконання свідчило про те, що господарські та профспілкові організації не змогли перебудувати свою роботу так, щоб її темпи і особливо якість відповідали тим вимогам, які ставилися перед транспортом у зв'язку із швидким розвитком народного господарства СРСР. Разом з тим виявилось слабе використання внутрішніх резервів з метою поліпшення результатів роботи. Заходи, спрямовані на зростання раціоналізаторства, не були виконані. Кількість паровозних ударних бригад продовжувала залишатися невеликою, участь інженерно-технічних працівників у змаганні була недостатньою. Керівництво соціалістичним змаганням на місяць потребувало значного поліпшення².

Правління і профспілка ПЗЗ визнали переможцями змагання за перший рік п'ятирічки Бобринське, Жмеринське і Коростенське відділення, які зайняли відповідно 1, 2 і 3 місця. Серед станцій на перше місце вийшла Одеса-товарна, на 2-ге — Коростень, на 3-тє — Бобринське. Серед кондукторських резервів попереду йшов Коростенський, а далі — Бобринський та Уманський³.

Велике значення для дальшого розвитку соціалістичного змагання на залізничному транспорті мало утворення спеціальної секції залізничників на Першому Всесоюзному з'їзді ударних бригад (Москва, грудень 1929 р.), відкриття якого співпало із завершенням 1-го року першої п'ятирічки. На з'їзд прибули понад 1000 делегатів з усіх великих індустріальних і промислових центрів країни, представників різних професійних спілок. З доповіддю ВРНГ «Про підсумки розвитку промисловості в країні і завдання соціалістичного змагання» виступив В. В. Куйбишев. Були також заслухані й обговорені доповіді ВЦРПС про хід соцзмагання та завдання ударних бригад і ЦК ВЛКСМ про нові форми організації праці.

Виступаючи на засіданні секції залізничників, делегат Київського вузла — ударник В. Алексеєнко розповів про те, що дії окремих представників адміністрації завдають шкоди рухові ударників⁴.

У прийняттю на цьому з'їзді зверненні до всіх трудівників країни підкреслювалася важливість поставленого партією завдання по виконанню п'ятирічки за 4 роки⁵.

Соціалістичне змагання набирало дедалі ширшого розмаху, у тому числі й на Південно-Західній залізниці, де експлуатаційні райони вдосконалювали справу обліку, відзначали кращих ударників, а спеціально створені групи виявляли економічний ефект, брали участь у розподілі фондів заохочення. На загальностанційних виробничих нарадах підводилися підсумки трудового суперництва, присуджувалися премії переможцям⁶.

Одним з найважливіших завдань партії та профспілок XVI з'їзд ВКП(б) визначив піднесення соцзмагання і ударництва на вищій ступінь, перетворення його в школу класового виховання робітничих мас, поліпшення керівництва рухом, поголове залучення в найкоротший строк до соцзмагання та ударництва комуністів й комсомольців, які працюють на підприємствах, підвищення виробничої кваліфікації

² Информационное письмо № 1 Правления и Дорпрофсожа Юго-Западных железных дорог: Об итогах работы дороги за 1928/1929 гг. в условиях социалистического соревнования. — Киев, 1930. — С. 1—2.

³ Там же. — С. 16.

⁴ Первый Всесоюзный съезд ударных бригад (к тридцатилетию съезда): Сб. документов и материалов. — М., 1959. — С. 11.

⁵ Там же. — С. 174—175.

⁶ Временное положение об эксплуатационном районе Юго-Западной железной дороги. — Киев, 1930. — С. 67—68.

комуністів, дійсне перенесення центру ваги партійної та профспілкової роботи в цехи і бригади⁷.

В середині серпня 1930 р. президія Всеукраїнського комітету залізничників (ВУКЗ) прийняла рішення про проведення з 15 серпня по 15 вересня масового огляду ударництва, соцзмагання, зміцнення трудової дисципліни і підготовки до осінньо-зимових перевезень. Було вирішено розгорнути кампанію «лицем до паровоза», домогтися поліпшення технічного рівня паровозного парку, організувати шефство паровозних бригад і майстерень над окремими локомотивами⁸. Для підвищення підсумків цього огляду створювалися спеціальні штаби.

22 жовтня 1930 р. на ст. Основа Південної залізниці відбулося розширене засідання ВУКЗ, на якому обговорювалося питання про ініціативу паровозної бригади депо ст. Лиман. Вона виступила з пропозицією водіння поїздів вагою в 2500 т, що було дуже високим показником на той час. Профспілкам Катерининської і Південно-Західної залізниць було запропоновано поставити перед адміністрацією питання про організацію дослідних поїздок составів такої ваги⁹.

Всеукраїнський комітет профспілки залізничників підтримав ініціативу профспілок Жовтневої та Мурманської залізниць про укладення угоди про соціалістичне змагання у 1930 р., в якій йшлося про охоплення ударництвом до 80% працюючих, про ширше залучення до цієї справи інженерно-технічних працівників (охоплення 50%), доведення кількості ударних одиниць і цехів з 991 до 1300, виконання й перевиконання промфінплану, заданих нормативів, у тому числі середньодобового пробігу пасажирських паровозів по ПЗЗ з 240,66 до 263 км, товарних з 163,61 до 211 км тощо. Ставилося також завдання — після переобрання профорганів на залізницях України підготувати та передіготувати через різні види навчання не менше 14 тис. профактивістів. Йшлося також про те, щоб на організованих короткотермінових курсах підвищення кваліфікації робітників транспорту було охоплено не менше 30% жінок і 25% молоді.

Учасники змагання зобов'язувалися виконати постанову ЦК профспілки залізничників СРСР про висування на адміністративно-господарську роботу 100 жінок-робітниць, створити гуртки фізкультури з 30 колгоспних селаж і 10 підшефних неколективізованих селаж, вивезти в майбутню оздоровчу кампанію в табори 700 дітей та підлітків¹⁰.

26 квітня 1930 р. газета «Гудок» опублікувала прийняті зобов'язання. А в повідомленні, вміщеному в ній через деякий час, говорилося, що ПЗЗ працює з перевиконанням ряду виробничих показників, очолює червоний список кращих підприємств, складений до XVI з'їзду ВКП(б), що Мурманська та Жовтнева залізниці також ідуть попереду. Тому в гарячу пору хлібних перевезень треба вжити необхідних заходів для підтягування відстаючих. ВУКЗ вважав за необхідне, щоб кожна з цих залізниць взяла на громадський буксир відповідно — Південну, Донецьку і Катерининську залізницю¹¹.

За даними правління профспілки Жмеринського відділення, на 1 червня 1930 р. у змаганні брали участь 3944 чол. (при загальній кількості працюючих постійно 5607 чол. і тимчасово — 4570 чол.). З 899 членів партії і 513 комсомольців ударниками були відповідно 826 і 479¹².

В 1930 р. середньомісячний процент учасників змагання до кількості всієї робочої сили на Південно-Західній залізниці становив 38,6,

⁷ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 396.

⁸ ЦЛАЗР УРСР, ф. 2767, оп. 2, стр. 565, арк. 181.

⁹ Там же, арк. 279—280.

¹⁰ Там же, стр. 563, арк. 42—43.

¹¹ Там же, стр. 656, арк. 220а.

¹² Там же, арк. 201.

а ударників — 29,1¹³. В цілому за той же рік ударників на ПЗЗ було 45,2%, ударних бригад — 1789, цехів — 180, майстерень — 24, відділень — 18¹⁴.

Безумовно, ці успіхи могли б бути більш відчутними, коли б змаганням було охоплено всіх робітників-залізничників, подоламо формалізм у його організації тощо. Досить слабким воно було у шляховиків, будівельників, робітників служб руху, зв'язку та деяких інших.

У 1932 р. на Південно-Західній залізниці у соціалістичне змагання включилося вже 78,1% працюючих, в тому числі на лінії — 81,2, інженерно-технічних працівників — 61,5, службовців — 72,2, молодшого обслуговуючого персоналу — 50,1, учнів — 50,0%. Із загальної кількості у змаганні брали участь: членів і кандидатів у члени ВКП(б) — 89,0, членів ВЛКСМ — 97,2, жінок — 50,9%¹⁵.

Незважаючи на недоліки, а іноді й серйозні упушення у роботі Південно-Західної залізниці, що мали місце в роки першої п'ятирічки, тут вирило багато чудових трудівників, які прославили магістраль самовіданою працею, визначними досягненнями. Вони служили прикладом для тих, хто ще не включився у соціалістичне змагання та рух ударників.

Керівництво змаганням зосереджувалося в руках місцевих партійних організацій та створених на залізничному транспорті у липні 1933 р. політвідділів. ЦК ВКП(б), визначаючи їх завдання, серед інших підкреслював конче необхідність «нового могутнього піднесення соціалістичного змагання і ударництва»¹⁶.

У поширенні передового досвіду, в боротьбі з недоліками в організації змагання важливу роль відводилася «Рабочей газете», що почала виходити у жовтні 1933 р. на Південно-Західній залізниці як орган політвідділу і профспілки ПЗЗ. Вона стала бойовим помічником партійних, комсомольських та профспілкових організацій, господарських керівників в їх повсякденній діяльності. На її сторінках знаходили відображення злободенні питання з життя залізниці, її відділень, депо, станцій.

Змагання працівників ПЗЗ одержало новий імпульс у період підготовки до XVII з'їзду партії. Політвідділ залізниці заснував спеціальну Книгу пошани імені XVII з'їзду ВКП(б). Її перший випуск вийшов у січні 1934 р. У її підготовці, крім співробітників політвідділу, брала участь група письменників України, в тому числі А. Шиян, М. Ушаков, С. Складенко, М. Талалаєвський, Ц. Солодар та ін.

До книги було занесено Червонопрапорний завод «Трансінгіал» ім. Ф. Е. Дзержинського, тисячний колектив якого достроку, 25 грудня 1933 р. виконав програму другого року п'ятирічки: по товарній продукції — на 100,4, по продуктивності праці — на 106,2, по зниженню собівартості робіт — на 5,8 замість запланованих 5,3%.

Представники заводу Д. С. Трегер, удостоєний ордена Трудового Червоного Прапора, О. Є. Максименко — колишній слюсар, а з 1932 р. начальник заводу, Т. А. Матина — секретар партколективу, учасник січневого (1918 р.) повстання проти Центральної ради, Д. Ф. Шишков — голова завкому, учасник того ж повстання, П. Н. Ступовський — колишній робітник, начальник цеху, слюсар-складальник П. К. Бржестовський і кухар заводської їдальні П. Н. Голубева також були занесені до Книги пошани¹⁷. До Книги пошани було занесено й багатьох інших працівників різних ділянок ПЗЗ, які чесно виконували свій обо-

¹³ Сборник ст. данных о состоянии и работе Юго-Западных железных дорог в 1930 г. — Киев, 1931. — С. 81.

¹⁴ Статистический бюллетень Юго-Западной железной дороги. — 1931. — № 11 — 12. — С. 64.

¹⁵ Бюллетень о работе дороги за 1932 г. — Киев, 1934. — С. 146.

¹⁶ КПРС в резолюциях... — К., 1980. — Т. 5. — С. 117.

¹⁷ Дорожная книга почета имени XVII съезда ВКП(б). — Киев, 1934. — С. 11—12.

в'язок, працювали творчо і самовіддано, були хорошими організаторами¹⁸.

11 травня 1935 р. у Києві представники Південно-Західної, Південної та Західної залізниць підписали угоду про соціалістичне змагання строком до 1 січня 1936 р.¹⁹

Вона містила 14 пунктів. Найголовнішими серед них були ті, у яких йшлося про зменшення аварійності на залізниці. Учасники змагання зобов'язувалися досягти повного використання всіх ресурсів щодо прискорення обігу вагонів, скорочення їх простоїв на під'їзних коліях не менше як на 20% широко втілювати нові методи роботи, домогатися перетворення ряду станцій у зразкові. На Південно-Західній — це Одеса-Сортувальна, Одеса-Застава, Помошна, Київ-1 товарний, Дарниця.

В інших пунктах йшла мова про впровадження в практику роботи методів одного з перших новаторів на залізничному транспорті передового диспетчера С. В. Кутафіна, нагородженого в 1934 р. орденом Леніна.

Новим, вищим етапом соціалістичного змагання став стахановський рух, найбільш яскравим виразником якого на залізничному транспорті став відомий новатор П. Ф. Кривонос. Він народився у 1910 р. в м. Феодосія, в 1933 р. закінчив школу ФЗН та курси машиністів і з листопада того ж року працював на паровозі. Член партії з 1929 р. У III Всесоюзному конкурсі паровозних бригад завоював звання кращого машиніста Радянського Союзу. В 1935 р., працюючи в депо Словянськ, він зумів досягти небувалих для того часу показників використання потужності паровоза. В наступні роки Герою Соціалістичної Праці П. Ф. Кривоносу доручалися високі господарські посади на залізничному транспорті. Протягом 1953—1970 рр. він очолював ПЗЗ.

Десять передових виробничників наслідували приклад П. Ф. Кривоноса. В числі нагороджених у серпні 1935 р. орденами 56 залізничників були й представники Південно-Західної. Орденом Леніна було відзначено О. Г. Свірікова — начальника паровозної служби, орденом Трудового Червоного Прапора — Н. А. Новицького — машиніста депо ст. Жмеринка. Самовіддано працювали тоді ж сотні інших передовиків змагання, поповнюючи ряди стахановців на ПЗЗ. Тільки у листопаді — грудні 1935 р. «Рабочая газета» повідомляла, що машиніст Луденко привів на ст. Яготин поїзд, який на 510 т перевищував встановлену норму, наводила приклади трудового героїзму багатьох інших працівників²⁰.

Розглядаючи в грудні 1935 р. питання промисловості і транспорту в зв'язку із стахановським рухом, Пленум ЦК ВКП(б) відмітив, що залізничний транспорт, який раніше відставав від зростаючих потреб народного господарства, швидко піднімається вгору і технічно переоброюється. На Пленумі були висунуто завдання розгорнути стахановський рух на транспорті, насамперед серед працівників по ремонту паровозів, вагонів, колії та експлуатаційників, які відставали від машиністів, добитися поліпшення роботи станцій, дальшого збільшення середньодобового пробігу паровозів та вагонів. «Першочерговою вимогою, обов'язковою для всіх служб залізничного транспорту, для всіх професій, — вказувалося у рішенні Пленуму ЦК ВКП(б), — є безаварійна робота. Робота без аварій і катастроф — вирішальний показник стахановсько-кривоносівської роботи на транспорті»²¹.

¹⁸ Див. докладніше: Там же — С. 15—16.

¹⁹ Соціалістический договор рабочих, инженеров и техников Южной, Юго-Западной и Западной железных дорог. — Харьков. — 1935.

²⁰ Див.: Рабочая газета. — 1935. — 27 листоп; 2, 6, 11, 14, 18 груд.

²¹ КПРС в резолюциях... — Т. 5. — С. 236.

Творча думка стахановців-залізничників постійно шукала і знаходила все нові й нові форми організації праці. Від одиничних рекордних показників пролягав шлях до стахановських бригад, змін, цехів станцій. В основі дружної і злагодженої роботи залізничників лежала постійно зростаюча їх громадсько-політична активність, нерозривно зв'язана з трудовими досягненнями. «Стахановець», «но-стахановському», — говорив М. С. Горбачов на зустрічі у ЦК КПРС з ветеранами стахановського руху, передовиками і новаторами виробництва 20 вересня 1985 р., — це символ ініціативи, символ боротьби за все передове, проти застарілого, віджилого... Піонери цього руху стали справжніми героями країни. На них рівнялись, у них вчилися жити, за ними йшли робітники, колгоспники, інтелігенція, молодь»²².

15 квітня 1936 р. велика група стахановців, керівників, політрацівників, профспілкових працівників-залізничників зібралася у Кремлі, де з участю керівників Комуністичної партії і Радянського уряду обговорювало питання про шляхи дальшого поліпшення роботи транспорту. На нараді було вирішено укласти угоду про соціалістичне змагання між близькими та спорідненими галузями залізничного транспорту. Звернення до всіх робітників і робітниць, керівників, профпрацівників і політрацівників підписали найбільш відомі в країні новатори-залізничники. Серед них — П. Ф. Кривонос, М. Т. Загорко, О. О. Огнев, М. М. Кожухар, О. Ф. Чміль, нагороджені орденами Леніна.

У цьому зверненні говорилось: «Найважливішою основою соціалістичного змагання є взаємодопомога і підтягання відстаючих до рівня передових. Тепер, коли транспорт піднявся і йде вгору, завойовуючи нові висоти, коли розгорнувся могутній стахановсько-кривоносівський рух, — соціалістичний принцип взаємодопомоги і підтягання відстаючих до рівня передових повинен увійти у свідомість кожного...»²³.

Розгортання соціалістичного змагання, у тому числі стахановського руху, на Південно-Західній залізниці в роки перших двох п'ятирічок переконливо показало, яким справді невичерпним потенціалом володіють люди, які будують нове життя, соціалізм.

²² Горбачов М. С. Немеркучі традиції трудового подвигу. — К., 1985. — С. 4.
²³ Подіймаємо краще сорівнованне между отдельными отраслями транспорта: Обращение... — Артемовск, 1936. — С. 3.

О. В. ЛЕВЕНЕЦЬ (Київ)

ВІДНОСИНИ СХІД — ЗАХІД І ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Сучасний світ характеризується багатоманітністю політичних структур, складністю їх взаємодії та суперечливістю розвитку. Існування глобальних проблем та неможливість їх розв'язання національними засобами підтверджує концепцію про його цілісність та взаємозалежність. Останні десятиріччя історії людства свідчать, що процеси інтернаціоналізації суспільного життя дедалі посилюються. «Зростає взаємозв'язаність держав і народів. Усе це ставить до кожної держави особливо жорсткі вимоги — чи то йдеться про зовнішню політику, економічну і соціальну дієдатність, духовне обличчя суспільства»¹.

У сучасних умовах військового протистояння справжня безпека всіх країн може бути досягнута не на основі воєнної сили, а лише на основі переговорів, спільних узгоджених політичних дій. У питаннях збе-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 8.

реження миру на планеті та досягнення справжньої безпеки, а також нормального функціонування світових господарських зв'язків особлива міра відповідальності лягає на держави, які володіють ядерною зброєю та мають великий політичний і економічний потенціал. У зв'язку з цим особливе місце в сучасних міжнародних процесах належить Великобританії, її позиції щодо розвитку всього комплексу відносин з соціалістичними країнами.

Будучи найбільш близьким і відданим союзником США, Великобританія сьогодні — це розвинута у всіх відношеннях капіталістична держава, яка має широке представництво у міжнародних справах, здатна ефективно впливати на розвиток тієї чи іншої ситуації в світі. Зовнішньополітична активність Великобританії помітно зросла з приходом у 1979 р. до влади уряду консерваторів на чолі з М. Тетчер. Ще яскравіше це виявилось після її обрання вдруге на пост прем'єр-міністра. Присвятивши перші чотири роки свого правління в основному здійсненню великої програми денационалізації та збільшення сфери впливу приватного капіталу², тобто вирішенню внутрішніх проблем, консерватори в наступне чотириріччя приділили більше уваги зміцненню міжнародних позицій та зростанню авторитету своєї країни як одного з лідерів західного світу.

Серед багатьох напрямів діяльності британської дипломатії активізувалася і східноєвропейська політика країни. Практично з самого початку другого терміну правління кабінету торі у лондонських дипломатичних колах сформувалася думка про необхідність розширення сфери можливих контактів з соціалістичною частиною Європи. При цьому підкреслювалося, що європейське співтовариство здатне усунути загрозу ядерної війни лише за допомогою зламу бар'єрів на шляхах вільної торгівлі та контактів між простими людьми³.

Роль Східної Європи як складової частини європейської та світової політичної структури, важливість її господарського організму для повнокровного функціонування всієї системи міжнародних економічних відносин ним постійно зростає. Ігнорувати ці факти — значить не бачити об'єктивних процесів сучасного світового розвитку, свідомо відмовлятися від можливості нормалізації міжнародного клімату.

Активізація Лондона у сфері зовнішньої політики, прагнення брати дедалі помітнішу й вагомішу участь у діалозі Схід — Захід певною мірою пояснюється необхідністю перегляду місця й ролі самої Великобританії у сучасному світі, розумінням того, що без активної «східної дипломатії» претендувати на лідерство у західному світі сьогодні просто неможливо. Що ж стосується визначення справжньої ваги цієї країни у міжнародних відносинах, а також можливостей реалізації нею своїх зовнішньополітичних цілей в умовах світу, що постійно змінюється, то слід відзначити існування широкого спектра думок з цього приводу як у її політичних, так і в наукових колах. Лідер ліберальної партії Великобританії Д. Стіл вважає, що найсерйознішою проблемою нинішнього керівництва країни у галузі зовнішніх зв'язків та дипломатії у найближчі роки буде відшукування справжнього її місця в світі. «Неспроможність наших політичних лідерів правильно оцінити зміни, що відбулися у світі після 1945 р., призвела до вироблення хибної політики як щодо наших європейських сусідів, так і США. Точно так було допущено помилку при формуванні політики у галузі оборони і роззброєння»⁴, — пише він.

Важка адаптація консервативного уряду Великобританії до реалій сучасного світу знаходить своє безпосереднє відображення у його став-

² Див.: Walters A. Britain's Economic Renaissance: Margaret Thatcher's Reforms 1979—1984.—New-York, Oxford, Oxford University Press, 1986.—200 p.

³ Survey of Current Affairs.—1985.—Vol. 15.—№ 1, Jan.—P. 10.

⁴ Steel D. Partners in One Nation. A New vision of Britain 2000.—London, 1985.—P. 125.

ленні до соціалістичних країн, що виявляється в солідаризації з найконсервативнішими колами США на ґрунті антирадянщини і антикомунізму.

Однією з найбільш характерних рис «східної політики» Лондона у 80-ті роки є її крайня непослідовність. Через тиждень після свого обрання у 1979 р. на пост прем'єр-міністра М. Тетчер приєдналася до заклику федерального канцлера ФРН, зверненому до політичного керівництва Сполучених Штатів, про найшвидшу ратифікацію радянсько-американського договору ОСО-2. На практиці ж уряд торі поряд з цим проводив політику нарощування озброєнь, проводячи «жорстку» лінію щодо Радянського Союзу⁵. Розглядаючи перспективи розвитку політичних контактів із східноєвропейськими соціалістичними країнами як можливий варіант привнесення ускладнень в процес соціалістичної інтеграції та розширення сфери співробітництва з СРСР, уряд консерваторів на початку 80-х років вдався до політики «наведення мостів»⁶. В основу такої політики було покладено ідею про Східну Європу як про «немонаполітний блок» соціалістичних держав⁷.

Початком її практичного проведення стала серія візитів М. Тетчер, а також лорда Каррінгтона, який був тоді міністром закордонних справ, та його заступника П. Блейкера до УНР, ПНР, ЧСРСР, НДР, СРР та СФРЮ восени 1980 р. Під час таких візитів представники Великобританії, як правило, закликали уряди соціалістичних країн розширювати контакти у різних сферах, заявляли про необхідність внести певний вклад у справу нормалізації відносин Схід — Захід та ослаблення міжнародної напруженості⁸. Поряд з цим вони робили спроби впливати на внутрішню політику цих країн, по можливості, добиватися її змін відповідно до західних ідеалів та критеріїв⁹.

В цілому ж перспективи розвитку контактів і зв'язків Великобританії з соціалістичними країнами залежать від загального міжнародного політичного клімату, який багату у чому визначається рівнем стану радянсько-американських та радянсько-англійських відносин. На початку 80-х років складності практичного втілення розрядки на Європейському континенті, зумовлені антирадянською сутністю зовнішньої політики Вашингтона та його союзників по НАТО, різко загальмували тенденцію до нормалізації загальноєвропейського процесу, що намітилася раніше. У той період відбувалося зростання агресивності військово-політичних доктрин провідних західних країн, що відбилася і на зростанні їх військових витрат. Помітну роль відіграла у цьому Великобританія, яка прийняла рішення про щорічне збільшення останніх на 8% протягом трьох років¹⁰. Лондон активно підтримує американську адміністрацію і в нав'язуванні іншим партнерам по Північноатлантичному союзу рішення, що торкаються збільшення витрат на озброєння, розміщення додаткових американських ракет на Європейському континенті, а також інших, покликаних порушити баланс сил, що склався. Практично у всіх випадках висуваних Сполученими Штатами ініціатив — чи то в сфері політики, чи оборони — Великобританія займала якщо не ідентичну, то схожу позицію.

У чому ж полягають причини, які спонукають Лондон діяти таким чином? Можна відзначити ряд факторів, що помітно впливають на формування зовнішньої політики уряду консерваторів, а також безпосередньо на реалізацію його цілей на міжнародній арені. Серед них слід виділити: класові мотиви, тобто те, що визначає вороже ставлення до со-

⁵ Crichtley J. The North Atlantic Alliance and the Soviet Union in the 1980's.— London, 1982.— P. 119.

⁶ Guardian.— 1980.— 30 Oct.

⁷ Ibid.

⁸ Financial Times.— 1980.— 30 Nov.

⁹ Daily Telegraph.— 1980.— 30 Oct.

¹⁰ United States Relations with Europe and the Soviet Union.— 1981 // US Government Printing Office Washington, 1982.— P. 221.

ціалізму як системи; економічні, фінансові та культурні зв'язки з США; державно-монополістичні, традиційно історичні зв'язки із своїм заоканським союзником.

Важливим є і той момент, що відносини Великобританії з Сполученими Штатами складалися протягом тривалого періоду, тобто відбувалося поступове вдосконалення механізму їх розвитку. Тому відносини між Лондоном та Вашингтоном одержали назву «особливих». Нейтисішним чином зв'язані обидві країни і у військовій галузі. На середину 80-х років, за підрахунками відомого британського політичного оглядача Д. Кемпбелла, на території Великобританії було 130 військових баз та інших об'єктів, а також 160 військових установ Сполучених Штатів¹¹. Крім цього, співробітництво у даній галузі поширюється і на сферу ядерної політики Лондона. З 1983 р. на Британських островах, як і в інших західноєвропейських державах, що погодилися прийняти американські ракети, було розміщено ядерну зброю США середньої дальності. З американською допомогою уряд країни здійснює модернізацію свого ударного арсеналу. Все це, включаючи активну участь Уайтхолу в ядерному плануванні НАТО, не тільки не забезпечує міжнародної безпеки та безпеки самих британців, а навпаки, як вважає відомий державний і політичний діяч Д. Хілі, підриває суверенітет держави¹². І все ж уряд консерваторів продовжував проводити політику, спрямовану на збільшення військової могутності як самої Великобританії, так і всього західного союзу.

М. Тетчер була першим політичним діячем за межами американського континенту, хто підтримав американські плани по створенню системи СОІ¹³. Віддавши Вашингтон у лютому 1985 р., вона схвалила перспективу підписання так званого «меморандуму про взаєморозуміння», згідно з яким американський уряд брав на себе зобов'язання надати англійським військово-промисловим корпораціям замовлення в рамках СОІ на 1,5 млрд. доларів*. Проте вже у 1986 р. президент США Р. Рейган прийняв рішення про збільшення суми контракту ще на 7 млн. доларів. Незважаючи на те, що Лондон бере участь лише у дослідницькому розділі програми, як це обумовлено меморандумом, це не зменшує його відповідальності за дії, що заохочують перенесення гонки ядерних озброєнь у космос, надають їй якісно нових характеристик, зокрема, ведуть до непередбачуваних наслідків.

Незважаючи на зростаючу міць британських ядерних сил¹⁴, СРСР, враховуючи складність міжнародного становища, вплив добру волю і прийняв рішення про те, щоб тимчасово виключити із загального стратегічного рівняння атомний потенціал Англії та Франції. Однак і ця миролюбна акція Радянського уряду не викликала належної реакції з боку офіційного Лондона. Це підтвердило його тривале мовчання щодо численних закликів Союзу РСР припинити підземні ядерні випробування і почати реальне втілення у життя програми ліквідації всієї ядерної зброї до кінця нинішнього століття. Лише майже через два місяці після офіційного вручення англійському уряду радянських пропозицій про роззброєння Уайтхол перервав мовчання, яке затягнулося. Силкуючись обґрунтувати фактично відмову від прийняття даних пропозицій Союзу РСР, проте, не маючи для цього якихось переконливих доказів, міністр закордонних справ Великобританії Дж. Хау у своїй заяві перед акредитованими у Лондоні зарубіжними кореспондентами намагався спотворити зміст радянської мирної програми. Говорячи про Радянський Со-

¹¹ Campbell D. The Unsinkable Aircraft Carrier: American Military Power in Britain.— London, 1984.— P. 16.

¹² Healey D. Beyond Nuclear Deterrence.— London, 1986.— P. 5.

¹³ Current History.— 1986, Nov.— P. 387.

¹⁴ Цей меморандум було підписано 6 грудня 1985 р.

¹⁵ Seignious II G. M., Yates J. P. Europe's Nuclear Superpowers // Foreign Policy.— 1984, Summer.— P. 44.

юз як про «потенційного агресора», всупереч суті заяви радянського сторони від 15 січня 1986 р., глава британського зовнішньополітичного відомства стверджував, що нібито, пропонуючи ліквідувати ядерну зброю до кінця нинішнього століття, уряд СРСР «нехтує одночасною необхідністю роззброєння в інших сферах». Таким чином, без уваги залишилася радянська ініціатива, висунута 18 квітня 1986 р., про значне зниження військового протистояння у Європі по звичайних озброєннях¹⁵.

Неабияке значення для вироблення єдиного урядового курсу країни щодо перспективи ліквідації ядерної зброї має особливий погляд британського прем'єра на цю проблему. У своїй заяві з даного питання М. Тетчер відзначила, що не уявляє собі світ без ядерної зброї. На її думку, мир у Європі і на землі в цілому зберігається вже понад 40 років саме завдяки наявності в обох сторін руйнівної термоядерної зброї. Глава англійського уряду вважає, що рівновага «страху» — єдиний гарант миру у глобальному масштабі¹⁶.

Щоправда, слід зазначити, що в англійських політичних та наукових колах не всі поділяють такі судження¹⁷. Так, на думку членів Альтернативної неурядової комісії з питань оборони, створеної у 1980 р., небезпека світового воєнного конфлікту значно зменшиться, якщо Британія ліквідує свою ядерну зброю. Відмова уряду торі від ставки на останню, вважають члени комісії, дасть йому змогу внести конструктивний вклад у створення сприятливих умов для початку реального процесу роззброєння¹⁸.

Основна опозиційна політична сила країни, якою є партія лейбористів, вбачає безпеку Великобританії у зміні суті її нинішньої військової доктрини та власне оборонної політики. Незважаючи на деякі зміни, які відбулися у розумінні лейбористами проблем роззброєння, їх програма в галузі оборони являє собою альтернативу політиці британських консерваторів, вона є ближчою до вимог часу і специфіки військово-політичної ситуації на континенті¹⁹.

На початку 1988 р. з альянсу лібералів та соціал-демократів виникла Соціал-ліберальна демократична партія Великобританії. Не маючи ще на той момент чіткої структури, активісти цієї партії, проте, поспішили погодитися з програмою консерваторів по переобладнанню королівського підводного флоту ракетно-ядерною системою «Трайдент-2», а також з необхідністю збереження і модернізації ядерного потенціалу країни, що, на їх думку, забезпечує «ефективне стримування»²⁰.

Глибоку стурбованість викликає політика нарощування озброєнь й серед широких верств британської громадськості. Причина невдоволення полягає в тому, що політика, заснована на так званому ядерному стримуванні, несе у собі постійну загрозу світовій цивілізації. У 80-ті роки в країні відбулося значне зростання чисельності прихильників роззброєння, зросла активність численних антивоєнних організацій, найбільш діяльною з яких є Рух за ядерне роззброєння. Розширюється соціальна база антивоєнного руху. В ньому беруть участь багато політичних, державних і церковних діячів.

Дедалі більшим авторитетом на британських островах користується миролюбна політика Радянського Союзу. Постулово на зміну образу «вічного ворога», що тривалий час насаджувався буржуазними засобами масової інформації Великобританії, приходить інший образ Союзу РСР — партнера. Це відбувається не тому, що магнати преси, власники

¹⁵ Правда.— 1986.— 30 апр.

¹⁶ Лебедев А. Очерки британской внешней политики. 60—80-е годы.— М., 1988.— С. 222.

¹⁷ Див.: Britain Between East and West. A Concerned Independence. A Center for Analysis of Conflict Publication. Guildford, Surrey.— 1984.— 156 p.

¹⁸ Див.: Defence Without the Bomb. The Report of the Defence Alternative Commission. London and New-York, 1983.— 311 p.

¹⁹ Morning Star.— 1987.— 30 Sept.

²⁰ Известия.— 1988.— 24 янв.; 5 марта.

теле- і радіокорпорації Великобританії раптом усі разом змінили своє ставлення до СРСР. Причина полягає в іншому. Консервативний уряд М. Тетчер не може більше ігнорувати мирні ініціативи, які йдуть з Москви, не може більше не помічати багатотисячні демонстрації на їх підтримку. Прагнення не залишитися осторонь від дедалі очевиднішого процесу нормалізації відносин Схід — Захід, побоювання, що пасивність у цьому напрямі може підірвати авторитет Великобританії як однієї з провідних держав західного союзу і негативно відбитися на позиції уряду всередині країни, переконали кабінет М. Тетчер у необхідності активізувати свою діяльність у відносинах з СРСР.

У березні 1987 р. на запрошення Радянського уряду прем'єр-міністр Великобританії відвідала Радянський Союз з офіційним візитом. У ході бесід з керівництвом СРСР вона мала змогу детально ознайомитися з суттю радянських мирних ініціатив. Відбувся серйозний обмін думками з найширшого кола питань міжнародної безпеки, роззброєння та розвитку двосторонніх відносин. У процесі переговорів з проблем ліквідації ядерної зброї радянська сторона відзначила неспроможність аргументації британських стратегів щодо необхідності її збереження як єдиної умови підтримання миру.

В результаті бесід та поглибленого обміну думками було відзначено взаєморозуміння і навіть певну близькість позицій обох сторін з проблеми ліквідації ракет середньої і меншої дальності (РСД і РМД) у Європі, а також готовність довести до кінця переговори про знищення хімічної зброї, розв'язати всі проблеми, зв'язані з необхідністю скорочення звичайних озброєнь і збройних сил у Центральній Європі. Разом з тим М. Тетчер не залишила сумнівів з приводу її бачення європейської безпеки. Вона заявила, що не вірить у можливість повної ліквідації ядерної зброї у Європі. «Мир без ядерної зброї був би більш небезпечним і менш стабільним для всіх», — зазначила прем'єр-міністр²¹. Під час її зустрічі з М. С. Горбачовим відбулася також ґрунтовна дискусія з глобальних проблем, які стоять перед людством, були висловлені погляди на можливі шляхи їх розв'язання.

Московська зустріч радянського і англійського керівників покликана була стати певним імпульсом для розширення радянсько-британських зв'язків. Проте навіть після цієї, в цілому результативної зустрічі²², британське політичне керівництво проявляло двоїстість своєї позиції у відносинах Схід — Захід. Це насамперед торкалось підходу Великобританії до проблем роззброєння. Основуючи свою концепцію оборони на доктрині «ядерного стримування», правлячі кола цієї країни не бажають розпрощатися з програмами доозброєння у цій сфері, побоюючись втратити свій статус ядерної держави. Як стверджують американські політичні коментатори, жоден із західноєвропейських лідерів не чинить опору ядерному роззброєнню у Європі так, як це робить М. Тетчер²³.

Ведення радянсько-англійського діалогу є непростою справою, на його шляху існує багато проблем. Колишні стереотипи мислення британських політичних, фінансових і торговельних кіл долаються з великими труднощами. Існують й об'єктивні причини, що ускладнюють розвиток двосторонніх відносин. До них насамперед належать ті, що полягають у природі відмінностей у суспільно-економічному устрої обох країн. Відмінність у цьому, а також у суті процесів, що відбуваються всередині суспільства, визначає відмінності у підходах до одних і тих же проблем, оцінки подій у світі, поведінки у міжнародних відносинах. У міру зростання контактів, розширення різних зв'язків між СРСР та Ве-

²¹ Time.— 1987.— 13 Apr.— P. 5.

²² За час триденного офіційного візиту М. Тетчер в СРСР були підписані два документи, що торкаються питань розвитку відносин в галузі інформації, культури та освіти, а також у справі вивчення, дослідження та використання космічного простору у мирних цілях.

²³ Time.— 1987.— 14 May.— P. 23.

ликобританією неминуче будуть виявлятися нові розходження, що вимагають від сторін готовності до взаєморозуміння та поступок. Це не відкидають ні Радянський Союз, ні Англія. Проте, незважаючи на їх існування, діалог продовжується. На користь обох країн з'являються великі можливості його активізації за рахунок відкриття нових сфер співробітництва²³, у тому числі у питаннях політики та контролю над озброєннями.

Розуміючи, що не можна з порога відкидати ідею ядерного зброєння, керівництво Великобританії заявляє, що бажає мати надійну оборону при меншій кількості озброєнь. Однак і в цьому уряд британських консерваторів вдається до вивертів. Надійна оборона, на їх погляд, повинна бути заснована на доктрині «гнучкого реагування», тобто, коли військовий арсенал країни складався б із звичайної, атомної і хімічної зброї.

І все ж позитивне на нинішньому етапі розвитку радянсько-англійських відносин полягає у тому, що при цілком відмінних часом підходах до оцінки міжнародної ситуації продовжується дуже важливий двосторонній обмін думками, мають місце взаємні консультації з різними проблем, які становлять обоюсторонній інтерес. Це сприятливо впливає й на характер зв'язків Схід — Захід. За словами міністра закордонних справ Великобританії, уряд країни робить все від нього залежне, щоб просунути вперед справу миру, справу поліпшення взаємовідносин між країнами, які представляють різні ідеології. Найближчою метою кабінету М. Тетчер, як вказує він, є досягнення міжнародної безпеки на більш низькому рівні озброєнь. Великобританія намагається визначити своє місце та роль у сучасній системі відносин Схід — Захід, намагається знайти відповідність між своїм бажанням відігравати у них дедалі вагомішу роль та своїми реальними можливостями. Так, в інтерв'ю кореспонденту «Правды», яке дав глава британського міністерства закордонних справ напередодні зупинки М. С. Горбачова в Лондоні на шляху його слідування у Вашингтон, зокрема, зазначалося: «Наша країна хоче виступати не як якийсь посередник у справах між Сходом і Заходом, а як член західного союзу, прихильний до поліпшення відносин»²⁴. Говорячи про участь своєї країни у багатосторонньому діалозі, Дж. Хау відзначив: «...Англія залишається країною, відданою НАТО, і яка є одним з найбільш надійних членів цього союзу. Разом з тим Англія — один з провідних членів Європейського співтовариства, член Ради Безпеки ООН, держава, яка має у своєму розпорядженні ядерну зброю»²⁵.

Друга офіційна зустріч М. С. Горбачова і М. Тетчер, яка відбулася в грудні 1987 р., стала продовженням дискусії, початої у Москві. Характеризуючи стан радянсько-англійських відносин, Генеральний секретар ЦК КПРС відзначав їх хороший динамізм, що був наданий розвитком політичних контактів на різних рівнях. Одним з найбільш важливих моментів у бесіді було обговорення очікуваного підписання угоди про РСД і РМД. Глава британського уряду зазначила, що вона повністю підтримує готовність СРСР і США ліквідувати даний клас ядерної зброї і виступає за розвиток діалогу між Москвою та Вашингтоном. Обидві сторони підкреслили значну роль у роботі над договором союзних держав, які внесли свій вклад у загальну справу зменшення небезпеки глобального конфлікту. Було продовжено дискусію про концепцію «ядерного стримування», під час якої сторони виклали свої позиції. М. Тетчер і М. С. Горбачов торкнулися також проблеми звичайних озброєнь і збройних сил у Центральній Європі. Генеральний секретар ЦК КПРС відзначив, що вже назріла необхідність переведення переговорів з цих питань із сфери пропаганди у практичне русло, в сферу політики. На зустрічі було також приділено увагу перспективі скорочення на 50 % стра-

²³ Правда. — 1987. — 12 дек.

²⁴ Там же. — 7 дек.

²⁵ Там же.

тегічних наступальних озброєнь. Обидві сторони виступили при цьому за створення чітко налагодженої системи контролю. По закінченні переговорів лідери обох країн зробили заяви для преси, в яких відзначили значне поліпшення характеру радянсько-англійських відносин, їх конструктивність та діловитість, а також обопільну готовність далі діяти у такому ж дусі, розширювати співробітництво і поглиблювати взаєморозуміння. При цьому глава британського уряду підкреслила, що Договір про ліквідацію РСД і РМД є історичною угодою, покликаною стати джерелом додаткової безпеки для народів усього світу²⁶.

Після того, як М. С. Горбачов відбув у Вашингтон, у Брайз-Нортоні відбулася прес-конференція для британських та іноземних журналістів, на якій М. Тетчер дала оцінку радянським ініціативам, назвавши їх сміливими, і такими, що визначають нове політичне мислення. «Там, де є в наявності воля, шлях буде знайдено», — заявила вона²⁷. Однак, поряд з цими безумовно оптимістичними заявами, британський прем'єр-міністр знову висловила про те, що ядерна зброя є єдиним засобом стримування можливого агресора та забезпечення миру.

Очевидним є те, що Лондон знову виступає з позицій подвійного стандарту. Одночасно з переговорами про перспективу скорочення стратегічних наступальних озброєнь СРСР та США наполовину Великобританія продовжує модернізацію свого ядерного потенціалу. Підписання у Вашингтоні Договору про РСМД викликало не тільки схвалення та галку реакцію серед британських політиків та військових. Реалізація планів закуплення Лондоном ракетно-ядерної системи «Трайдент» для королівського підводного флоту має замінити «Першінги», які підлягають ліквідації²⁸. Більше того, на зустрічі керівників держав НАТО, що відбулася 2—3 березня 1988 р. у Брюсселі, прем'єр-міністр Великобританії виступила з промовою, центральною у якій була спроба переконати керівництво блоку в необхідності модернізації ядерних засобів, які неохоплені Вашингтонським договором. Усвідомлюючи, проте, що останній користується масовою підтримкою у світі, учасники сесії не наважилися відкрито включити у прийняту ними декларацію ідею про «компенсацію» ракет, що ліквідуються, та модернізацію ядерних озброєнь, які залишаються. Було використане туманне формулювання про необхідність підтримання на найсучаснішому рівні ядерні та звичайні сили країн НАТО²⁹.

Перспектива можливого скорочення наполовину запасів стратегічних наступальних озброєнь СРСР та США неминуче поставить на порядок денний питання про атомну зброю Великобританії і Франції. Очевидно, що вже найближчим часом його необхідно буде поставити на рейки практичного розв'язання, оскільки Радянський Союз та його союзники не можуть назавжди відмовитися від урахування ядерних потенціалів цих країн, кожний з яких здатний зруйнувати практично усі великі міста СРСР³⁰.

Негативна позиція Великобританії щодо перспектив ядерного роззброєння (при твердій переконаності її уряду в необхідності вдосконалення та модернізації звичайних озброєнь і військової техніки як додаткової гарантії «стримування») стає гальмом не тільки на шляху практичного втілення ідеї без'ядерного світу, а й заважає утвердженню нового політичного мислення. Незважаючи на те, що Лондон сприяв розвитку діалогу між Вашингтоном та Москвою, у своїй східноєвропейській політиці він, як і раніше, використовує вже застарілі стереотипи сприйняття соціалізму, його місця в сучасних міжнародних відносинах. Позитивно оцінивши результати радянсько-американських переговорів на

²⁶ Там же.— 8 дек.

²⁷ Там же.— 9 дек.

²⁸ The Guardian.— 1988.— 18 Jan.

²⁹ Правда.— 1988.— 12 марта.

³⁰ Seignious II G. M., Yates J. P. Op. cit.— P. 44.

найвищому рівні в Москві, уряд М. Тетчер висловився за дальший розвиток відносин Схід — Захід на основі принципів рівної безпеки та миролюбства, вважаючи, що четверта зустріч лідерів США і СРСР наблизила їх до більш стабільної взаємодії³¹.

Заклики до усунення напруженості у відносинах держав з різним соціальним ладом та конкретний вклад у справу їх реального атлення — не одне й те ж саме. У столицях країн Заходу лунає немало заяв, у яких йдеться про мир та взаємну безпеку. Однак не всі вони підкріплені конкретними акціями. Лондон після підписання у Вашингтоні радянсько-американського договору про РСМД дещо знизив свою активність у напрямі розвитку діалогу Схід — Захід на багатосторонній основі.

Із вступом даного договору в силу рух у напрямі реального скорочення ядерних озброєнь не зупинився. Як визнали політичні керівники СРСР і США, зупинки на шляху процесу, що почався, як і гальмування його неприпустимі ні з яких позицій³².

У розв'язанні питання про нормалізацію міжнародних відносин по лінії Схід — Захід, незважаючи на їх значну складність та багатоманітність, особливо важливими є характер і ступінь взаємозв'язків між Союзом РСР і Сполученими Штатами. Хоча перспективи розрядки залежать не тільки від цих двох держав. Нинішній рівень інтернаціоналізації політичних, економічних та інших процесів у світі створює умови для рівноправної й рівновеликої за обсягом участі усіх країн, незалежно від їх політичного устрою, розміру території тощо. Великобританія здатна внести свій вклад у справу пом'якшення міжнародної напруженості, нормалізацію відносин з соціалістичними країнами. Це відповідає інтересам загальної безпеки, інтересам всіх народів, у тому числі й самої цієї країни.

Роль «голосу» Західної Європи³³, на яку претендує Британія часів кабінету М. Тетчер, залежить тепер більшою мірою від політико-економічного розвитку держави, ніж від її військової могутності. Звичайно, при оцінюванні ваги будь-якої країни у міжнародних справах, її можливостей у досягненні намічених цілей військовий фактор враховується не в останню чергу. Проте нині керівники дедалі більшої кількості держав доходять висновку про неможливість розв'язання суперечливих проблем, а також реалізації своїх інтересів за допомогою сили.

Великобританія в особі прем'єр-міністра М. Тетчер виступає за збереження атомної зброї. Причому, очолюваний нею уряд переконаний в неможливості повернення до без'ядерних збройних сил і вважає, що ситуація в світі у такому випадку стане менш стабільною і більш небезпечною³⁴. Тверде наполягання Лондона на тому, що діалог про ядерне роззброєння до певного моменту * мають вести лише Москва і Вашингтон, свідчить про те, що нинішній уряд консерваторів навряд чи істотно змінить свій підхід до проблеми ліквідації всієї атомної зброї. Разом з тим Великобританія не може відмовитися від участі в процесі нормалізації відносин між Сходом і Заходом.

Проте, при залишеному без уваги військовому аспекті його участь у процесі зміцнення заходів довіря між Сходом і Заходом не може розглядатися як повноцінний вклад у справу розрядки, астенування нормальних цивілізованих відносин між державами з різними соціальними системами.

³¹ Правда.— 1988.— 5 люня.

³² Там же.— 1 люня.

³³ Daily Mirror.— 1988.— 15 Feb.

³⁴ Time.— 1987.— 13 Apr.— P. 5.

* Тобто до тих пір, доки розміри ядерних потенціалів СРСР і США в результаті скорочень не зрівняються з потенціалами інших ядерних держав.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Тема 6. БОРОТЬБА ПАРТІЇ ЗА ПОБУДОВУ СОЦІАЛІЗМУ В СРСР (1926—1941 рр.)

Період з середини 20-х до кінця 30-х років посідає особливе місце в історії Комуністичної партії й Радянської держави. І не тільки тому, що в ті роки розв'язувалися соціально-економічні завдання небаченого раніше масштабу, а й з причин надзвичайної суперечливості процесів та явищ суспільного розвитку і, відповідно, сучасних оцінок. У зв'язку з цим вивчення даної теми неможливе без врахування нових знань, оцінок і висновків партійних документів останнього часу, а також без глибокого аналізу художньої літератури, особливо публіцистичної.

Тому при визначенні цільових установок до вивчення теми на лекції, семінарському занятті чи в процесі самостійної роботи студентів викладач повинен звернути їх увагу на минуле, що допоможе їм зрозуміти джерела трудового ентузіазму, патріотичного натхнення радянських людей, які яскраво виявилися в процесі соціалістичного будівництва в нашій країні. Разом з тим необхідно вказати і на труднощі, втрати, що не тільки супроводжували цей процес, а й перейшли в соціально-економічні і політичні структури наступних періодів, поклали початок механізму гальмування, який слід зламати в ході революційної перебудови. Командно-адміністративні методи управління, що склалися у роки всевладдя Сталіна, відзначалося на ХІХ Всесоюзній партконференції, справили згубний вплив на різні сторони розвитку нашого суспільства. У цю систему сягають своїми коренями багато труднощів, які ми переживаємо і тепер¹.

Мета вивчення теми повинна також визначитися необхідністю усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків у діяльності партії по здійсненню програми соціалістичного будівництва, співвідносячи її (діяльність) з ленінською концепцією соціалізму, ленінським баченням шляхів і методів його побудови. Обов'язковою умовою цього є врахування реальних суперечностей перехідного періоду, які значною мірою зумовлювали конкретні форми і методи, темпи соціалістичних перетворень і не могли не відбитися на конкретних рисах радянського суспільства 20—30-х років.

Вивчення теми пропонується провести за таким планом:

1. Партія в політичній системі радянського суспільства 20—30-х років.

2. Боротьба партії за соціально-економічні перетворення суспільства в умовах перехідного періоду.

3. Побудова в основному соціалізму в СРСР. Заходи партії по відверненню воєнної небезпеки, зміцненню обороноздатності країни.

Названі питання можуть бути розглянуті на трьох лекціях, конкретну структуру яких викладач визначає з урахуванням того, які проблеми будуть ним винесені на семінарські заняття чи на самостійну підготовку студентів.

Пристаюючи до вивчення теми, викладачу необхідно коротко охарактеризувати суть і масштабність завдань, що постали перед партією у зв'язку з переходом країни на рейки соціалістичної реконструкції народного господарства. Усвідомлення глибини й складності цих завдань, їх новаторського характеру допоможе студентам зрозуміти, чому очо-

¹ Дял.: Матеріали ХІХ Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу, 26 червня — 1 липня 1988 р.—К., 1988. — С. 35—36.

лити маси в боротьбі за соціалізм могла тільки партія, яка сама була втіленням політичної зрілості, організованості, згуртованості своїх рядів. Разом з тим аналіз головних тенденцій внутріпартійного розвитку, в яких відображено складність політичної ситуації в країні того періоду, буде проливати світло на ті обставини, за яких стали можливими деформації в практиці соціально-економічних перетворень.

Насамперед слід охарактеризувати тенденції кількісного й якісного зростання партійних рядів у досліджуваній період. Якщо дана проблема буде винесена на семінарське заняття, доцільно попередньо дати завдання студентам підготувати відповідні діаграми, використовуючи при цьому справочні партійні видання. Одне з можливих узагальнень такого аналізу полягає в обґрунтуванні того, що високі темпи соціалістичних перетворень, зокрема індустріального розвитку, з одного боку, забезпечували можливість зростання партійних рядів переважно за рахунок робітників, з іншого, — диктували необхідність зростання партійного прошарку в робітничому середовищі, яке поповнювалося в тих умовах переважно за рахунок непролетарських верств суспільства. Система заходів (це не важко помітити з партійних документів того періоду) спрямовувалася на те, щоб забезпечити насамперед зростання партійного прошарку в тих галузях промисловості, серед тих загонів робітників, які відігравали вирішальну роль у здійсненні політики соціалістичної реконструкції народного господарства.

Доречно звернути увагу й на те, що в міру соціалістичних перетворень у партійній структурі помітно зростала також доля інтелігенції, особливо інженерно-технічної. В 1936 р. майже чверть інженерів і техніків фабрично-заводської промисловості були членами та кандидатами в члени ВКП(б).

Названі тенденції в цілому мали позитивний характер. Зростання партійних рядів переважно за рахунок робітників відповідало соціалістичній природі нашого суспільства. Проте слід мати на увазі й інші аспекти даної проблеми. Йдеться про те, що, намагаючись утвердити режим особистої влади, Сталін свідомо сприяв «розчиненню» того тонкого прошарку в партії — старої гвардії, про який так піклувався В. І. Ленін. У цьому плані не можуть розцінюватися однозначно як заходи по форсованому зростанню партійних рядів у другій половині 20-х — на початку 30-х років, так і масові чистки партії.

Свій організуючий потенціал партія посилювала також через постійне вдосконалення організаційних структур, усієї системи роботи в махах. Так, на основі рішень XIV з'їзду ВКП(б) почалося створення й зміцнення цехових парторганізацій. Поступово на виробництві склалися триступінчаста структура партійної організації (завод — цех — бригада). Це давало можливість охопити партійним впливом усі ділянки виробництва. Вдосконалювалася структура партійних організацій також і на селі.

По-новому необхідно підійти до висвітлення такої складної проблеми, як ідейна боротьба в партії в умовах переходу до соціалістичної реконструкції народного господарства, оскільки її трактування в минулому було пов'язане із стереотипно-догматичними уявленнями, односторонніми підходами й оцінками. Із сучасних позицій має даватися пояснення причин, суті ідейної боротьби в партії та її наслідків під кутом зору формування культу особи Сталіна. Ідейна боротьба, зазначається в доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Великого Жовтня, що відображала всю гаму інтересів класів, соціальних груп і прошарків, вимог і завдань часу, а також умови ворожого капіталістичного оточення, нерозривно спліталася з подіями і процесами в економіці, політиці, в усіх сферах життя радянських людей².

² Дав.: Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 14.

У центрі політичних дискусій, які знову загострилися всередині партії з переходом країни до соціалістичної реконструкції народного господарства, знаходилися корінні проблеми розвитку радянського суспільства, насамперед питання про можливість будівництва соціалізму в нашій країні, про конкретні форми соціально-економічних перетворень. Гострота цих дискусій зумовлювалася не тільки складністю пошуків єдино правильних шляхів революційного творення, а й тим, що не всі керівники партії поділяли ленінські погляди з ряду принципових питань соціалістичного будівництва.

Загостренню дискусій сприяло також привнесення в суперечки елементів боротьби за владу. Логіка такої боротьби неминуче надавала їй фракційного характеру, що лихоманило партійні організації, відволікало їх від живої справи. Звичайно, офіційно дискусії велися не про особисту владу. В суперечках про можливість побудови соціалізму в одній країні, про шляхи такого будівництва, про нел і перспективи світової революції кожний із суперників намагався відстояти свою позицію, що мала вивести його у лідери. Сталін, який відповідно своєму становищу в партії зобов'язаний був протистояти таким пагубним тенденціям, ще більше загострював їх, використовуючи ситуацію для насадження і зміцнення режиму своєї особистої влади.

Оскільки суть антиленінської позиції Троцького студентам відома з попередніх тем курсу, тут досить підкреслити, що на своїх позиціях він залишався аж до повного ідейного й організаційного розгрому троцькізму в рядах партії. З ряду принципових питань соціалістичного будівництва відійшли від ленінізму також Г. Є. Зінов'єв і Л. Б. Каменев, лідери так званої «нової опозиції». Зблокувавшись з троцькістами, вони стали на шлях опозиційної боротьби проти партії. Абсолютна більшість комуністів засудила їх фракційну боротьбу, рішуче відмежувалася від опозиції.

Позитивно належить оцінити політичні виступи проти троцькізму Й. В. Сталіна, який у той час в даному питанні виражав позицію більшості членів Центрального Комітету. Важливу роль в ідейному розвінчуванні троцькізму відіграли також теоретичні праці і виступи М. І. Бухаріна, Ф. Е. Держинського, С. М. Кірова, Г. К. Орджонікідзе, Я. Е. Рудзутака, О. І. Рикова та інших. Зокрема, вони активно виступали проти троцькістської теорії «зверхіндустріалізації», методів, які пропонувалися ними для її здійснення.

В політичних дискусіях кінця 20-х років найважливіше місце посідали питання вибору шляхів і темпів соціалістичних перетворень. Порівнювано ставилися до цих питань більшість членів Політбюро ЦК ВКП(б) і групи М. І. Бухаріна (О. І. Риков, М. П. Томський та ін.). Тоді, як і в наступні роки, вважалося, що форсовані темпи соціалістичних перетворень були єдино правильними, а всі підпорядковані їм заходи — виправданими. Альтернативний же варіант, носіями якого в партії виступали Бухарін і його прихильники, вважався «капітулянтським», таким, що веде до реставрації капіталізму.

Дійсно, з ряду питань соціалістичного будівництва члени групи Бухаріна стояли на помилкових позиціях, що і самі вони пізніше визнали. Зокрема, їх позиція щодо темпів соціалістичного будівництва базувалася на поглядах про те, що наша країна мала можливість довгострокового мирного розвитку. Це виключало необхідність об'єктивно зумовлених високих темпів її розвитку. Проте твердити, що їх помилки мали антипартійний, тим більше антисоціалістичний характер — значить продовжувати ототожнювати соціалізм з іменем Сталіна, а боротьбу проти його політики — з боротьбою проти соціалізму. Сьогодні є необхідні підстави твердити, що з ряду принципових питань господарської політики, законів розвитку економіки М. І. Бухарін і його прихильники виступали з обґрунтованих позицій проти вольових методів керівництва

Сталіна і його оточення, проти надзвичайних заходів при розв'язанні тих чи інших проблем суспільного розвитку. В цьому також була одна з причин розходження Бухаріна не тільки із Сталіним, а й значною частиною партійців, які стояли на позиціях «революційних» методів соціалістичних перетворень.

Викладач повинен враховувати ту зацікавленість, що проявляють студенти до проблем альтернативних варіантів побудови соціалізму в СРСР. Вона зумовлена як широкою хвилею безкомпромісної критики так званої сталінської моделі соціалізму, уособленням якої стали адміністративно-командні методи керівництва, так і тим, що ряд концепцій М. І. Бухаріна співзвучні сучасним підходам до управління економікою — господарському, товарно-грошовим відносинам та ін.

Звичайно, варто заохочувати студентів до аналітичних роздумів, самостійних творчих пошуків відповіді на складні й неоднозначні проблеми історичного розвитку. Завдання викладача — допомогти студентам в методологічному плані зрозуміти, що історичний процес — це не абстрактний вибір альтернативних варіантів соціалістичного будівництва. Історія розвивається не шляхом боротьби за вибір альтернатив, а через загострення і розв'язання об'єктивних суперечностей, зовнішнім відображенням чого виступає теоретична й політична боротьба за той чи інший напрям суспільного розвитку. Отже, проблема полягає не тільки в тому, щоб визначити, який варіант був кращим чи гіршим, а в тому, щоб зрозуміти, які об'єктивні тенденції вони відображали, чому перемогла саме та, а не інша тенденція. Необхідно виходити також і з того, що наші сьогоденні знання дають змогу відмовитися від догматичних уявлень про «єдино правильний» шлях будівництва соціалізму за сталінською моделлю, проте недостатні для всебічного доказового обґрунтування того чи іншого альтернативного варіанту. Гіпотетичні альтернативи залишаються в сфері гаданих можливостей.

Ідейна боротьба в партії періоду 20—30-х років висвітлює суперечливу особистість Й. В. Сталіна як політичного діяча. В цілому він виступав з ленінських позицій у питанні про можливість побудови соціалізму в СРСР, яке займало центральне місце в політичних дискусіях того періоду. Проте дане ленінське положення Сталін відстоював далеко не ленінськими методами ведення політичних дискусій. Він відкидав можливість пошуку альтернативних шляхів, критичні зауваження на свою адресу розцінював як ревізію генеральної лінії партії, вдаючись до адміністративних методів розв'язання дискусій, включаючи й репресії. Його невміння та небажання використовувати творчий потенціал дискусій позбавляли партію можливостей прийняття альтернативних рішень, усували від керівництва реально мислячих політиків, загрожували розколу партійних рядів, негативно впливали на розвиток усіх політичних структур. Варто зауважити, зокрема, що партія, і насамперед партійний апарат, були перетворені Сталіним фактично в складову частину адміністративно-бюрократичної системи.

Розвінчуючи сталінське свавілля, радимо навести конкретні приклади до протиправних судових процесів 30-х років проти відомих діячів Комуністичної партії. Рекомендуємо також використати повідомлення комісії Політбюро ЦК КПРС по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років. Як відомо, велика група партійних діячів, які проходили по сфабрикованих справах так званих «антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру», «паралельного антирадянського троцькістського центру» та ін. останнім часом реабілітована в судовому порядку, оскільки вони антирадянською діяльністю не займалися і були засуджені необґрунтовано. Комітет партійного контролю при ЦК КПРС відновив членство в партії М. І. Бухаріна, О. І. Рикова, Х. Г. Раковського та ряду інших відомих партійних діячів.

Було б не об'єктивно за негативними явищами не бачити позитивних тенденцій, пов'язаних з поступальним розвитком партії, зумовлених тими змінами, які відбулися в соціально-політичній структурі нашого суспільства у зв'язку з побудовою основ соціалізму. Роблячи загальний висновок, слід підкреслити, що командно-адміністративні методи керівництва, які склалися на той час в партії, суперечили ленінським принципам партійного життя, паралізували активність та ініціативу комуністів, плодили бюрократизм, боязь брати на себе відповідальність при вирішенні тих чи інших питань. Партійні організації значною мірою втратили реальні можливості впливати на зміст діяльності партії. Серйозно порушувалася надзвичайно важлива ленінська вимога, згідно з якою всі партійні органи, їх кадри повинні бути під постійним контролем партійних мас. Атмосфера партійної товарищескості поступово поступалася місцем відносинам, що ґрунтувалися на наказах і виконанні, на порушенні принципу рівності комуністів. Все це, відзначалося на XIX Всесоюзній конференції КПРС, стало причиною того, що партія не зуміла перешкодити процесам деформації соціалізму, пов'язаним з культом особи Сталіна³.

Однак, незважаючи на всі труднощі, партія зберегла єдність своїх рядів, авангардну роль у радянському суспільстві, не звернула з шляху, відкритого в 1917 році Великим Жовтнем.

У складних умовах, зумовлених деформаціями політичної системи радянського суспільства, гострої ідейної боротьби всередині партії відбулася розробка соціально-економічної програми суспільного розвитку, здійснювалася її практична реалізація. В основі революційних перетворень, що розпочалися, лежали ленінські орієнтири на соціалістичну індустріалізацію країни, соціалістичне перетворення сільського господарства на основі кооперації, здійснення культурної революції, зміцнення багатонаціональної держави, її міжнародних позицій. Уважне, неупереджене прочитання партійних документів 1926—1927 рр., зокрема резолюції XV з'їзду ВКП(б) «Про директиви по складанню п'ятирічного плану народного господарства», свідчить саме про це.

Ключовим завданням у здійсненні стратегічного курсу партії по побудову соціалізму в СРСР була індустріалізація країни. Ленінське застереження про те, що, не розв'язавши завдання створення важкої індустрії, ми загинемо не тільки як соціалістична, а й як самостійна держава взагалі, мало глибокий соціально-політичний зміст⁴. Здійснення соціалістичної індустріалізації у відповідності з ленінським розумінням суті проблеми партія розглядала як необхідну умову забезпечення стратегії виживання першої в світі соціалістичної держави в умовах капіталістичного оточення, корінних соціально-економічних і політичних перетворень всередині країни.

Розкриваючи зміст поняття «соціалістична індустріалізація», слід виходити з того, що вона була історично закономірним явищем у розвитку виробничих сил країни, являла собою глибокий, всеосяжний процес перебудови економіки, зумовлений переходом від домашніх технологічних методів праці до переважно машинної техніки й індустріальної технології в усіх галузях народного господарства. В процесі діалога з'ясується, чи усвідомлюють студенти, чому саме XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію країни.

Діяльність партії по здійсненню політики соціалістичної індустріалізації необхідно розглядати в контексті ленінської концепції соціалізму. Такий підхід дасть можливість студентам предметніше узяти, наслідки здійснювана в 20—30-ті роки модель індустріалізації відповідає (чи, навпаки, в чому не відповідає) ленінському плану побудови соціалізму в СРСР.

³ Див.: Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 72.

⁴ Див.: Левін В. І. IV конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, 5 листопа.— 5 груд. 1922 р. // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 275.

Аналізуючи аспекти теми, пов'язані з розробкою партією політики соціалістичної індустріалізації, викладач має враховувати необґрунтованість стереотипів старих підручників, які «замікали» дану проблему головним чином на рішеннях XIV з'їзду партії і квітневого (1926 р.) Пленуму ЦК ВКП(б). Розглядаючи дане питання з більш широким позиції, потрібно зазначити, що вже у плані ГОЕЛРО були закладені конкретні завдання, які випливали з ленінських ідей радикальної перебудови народного господарства країни на основі промислового розвитку. Впритул до проголошення курсу на індустріалізацію партія підійшла уже на XIV конференції РКП(б). Характерно, що питання про можливість побудови соціалізму в одній країні і про розвиток провідної галузі важкої індустрії — металопромисловості — розглядалися одночасно.

Виходячи із завдань соціалістичного будівництва і враховуючи умови капіталістичного оточення, XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на перетворення країни в могутню індустріальну державу. Ленінська настанова про соціалістичну індустріалізацію набувала, таким чином, сили партійного закону, перетворювалась у невідкладне практичне завдання.

Питання про особливості соціалістичної індустріалізації, причини, що їх зумовлювали, доцільно розглянути на семінарському занятті через реферативну форму вивчення. При цьому важливо звернути головну увагу на її соціально-політичні наслідки. Варто також порівняти радянський метод індустріалізації із соціалістичною індустріалізацією в братніх країнах.

У розробку теорії соціалістичної індустріалізації, планів її практичного здійснення великий вклад внесли відомі партійні і державні діячі, талановиті організатори промислового виробництва Ф. Е. Дзержинський, С. М. Киров, В. В. Куйбишев, В. І. Межлаук, Г. К. Орджонікідзе, О. І. Риков та ін. Їх діяльність у вирішенні господарських й управлінських питань — це конкретизація ленінських принципів господарювання, вияв великого політичного й організаторського досвіду нашої партії. Звертаючись до їх надбання, можна більш предметніше підійти до висвітлення тих складних питань економічної політики партії, які залишаються ще дискусійними. Зокрема, за яких умов почався відхід від нової економічної політики, яким було співвідношення об'єктивних і суб'єктивних факторів формування так званої командної економіки. Слід також відзначити, що їх діяльність на вищих поверхнях влади, як і їх односторонній вплив на всіх інших рівнях управління економікою, протидіяла волюнтаристському тиску, пом'якшувала наслідки адміністративно-командних методів керівництва.

Незаперечні успіхи партії в розробці та здійсненні політики соціалістичної індустріалізації не позбавляють необхідності ґрунтованого аналізу допущених при цьому помилок і прорахунків, насамперед тих, що були пов'язані з відходом від ленінської концепції соціалізму. Їх висока ціна була зумовлена не тільки необхідністю подолання об'єктивно існуючих труднощів, а й помилками та волюнтаризмом тих, хто приймав конкретні рішення, недосконалістю господарського механізму, політичної системи суспільства в цілому. З кінця 20-х років у теорії і практиці соціалістичної індустріалізації все помітніше почали наростати негативні тенденції. Сталінські методи індустріалізації, що проводилися ним з кінця 1928 р., були явним протиставленням курсу XV з'їзду партії. Зокрема, почала ігноруватися головна ідея з'їзду — паралельне розв'язання трьох фактично рівнозначних завдань — індустріалізації, добровільного, поступового кооперування селянства та підвищення життєвого й культурного рівня народу. Сталін і його оточення почали виходити з того, що паралельне розв'язання цих завдань неможливе, вони підпорядковували індустріалізації всі інші завдання. Форсована індустріалізація, на їх думку, диктувалася необхідністю створення передумов для колективізації, без чого неминуче загострення класової боротьби на основі розростання дрібнотоварного виробництва і куркульства.

Увірувавши в універсальну ефективність централізації, командних методів керівництва, Сталін відмовився поступово від нелюди як моделі будівництва соціалізму, основаній на економічних методах управління, протипоказаній адміністративному втручанню. Госпрозрахунок набував обмеженого характеру, звукувалася сфера впливу товарно-грошових відносин, наростали волонтаристські підходи до планування. Внаслідок цього почав розростатися адміністративно-бюрократичний апарат, оскільки спрацьовували важелі тиску, а не економічні стимули. Демократичний централізм, таким чином, був підмінений бюрократичним централізмом.

Серйозні відхилення від лєнінської концепції соціалістичного будівництва були допущені у визначенні джерел нагромадження для індустріалізації. В. І. Ленін бачив можливість одержання коштів насамперед за рахунок самої промисловості на основі її госпрозрахункової діяльності, скорочення непродуктивних витрат, розглядав цю проблему з точки зору збереження й зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Сталін і його однодумці вбачали можливість розв'язання проблеми коштів для індустріалізації в адміністративно-командних методах, як і в роки «воєнного комунізму», що особливо хворобливо відбилосся на становищі селянства. З середини 20-х років фактично почали діяти принципи продрозверстки — обов'язковий понадплановий продаж хліба, здача його в рахунок майбутнього року чи державної позики.

Було б антиісторично, якби в запалі критики культу особи і пов'язаних з ним методів розв'язання соціально-економічних проблем суспільного розвитку не враховувалися й об'єктивні труднощі практичного здійснення першої в світі соціалістичної індустріалізації. Тиск об'єктивних факторів залишав мало можливостей для практичної реалізації альтернативних варіантів її здійснення. В цьому не тільки особливості, а й біди соціалізму, який робив свої історично перші кроки.

Викладачу слід розкрити значення соціалістичної індустріалізації у розв'язанні завдань ліквідації соціально-економічної і культурної відсталості народів колишніх напівколоніальних окраїн, вирівнювання рівнів економічного розвитку на основі співробітництва і взаємодопомоги, формування єдиного народногосподарського комплексу країни. Проблемі інтернаціоналізації господарського, суспільного життя країни в цілому, кожній республіці зокрема, необхідно розглядати як одну з важливих закономірностей соціалістичного будівництва в умовах багатонаціональної держави. Дане положення доцільно проілюструвати на прикладі своєї республіки, з відповідними виходами на сучасну практику міжнаціональних відносин.

Так, навіть конкретні приклади, які наглядно свідчать про досягнення індустріального розвитку України (обсяг промислового виробництва в республіці збільшився за перші два десятиріччя Радянської влади більш як у 5 разів), слід поголосити, що ці успіхи вирішальною мірою були зумовлені тим, що Компартія України активно втілювала в життя курс на консолідацію виробничих сил республіки в єдиному народногосподарському організмі країни. Вона вела непримиренну боротьбу (не без помилок і перегинів) проти всіляких викривлень національної політики в питаннях господарського будівництва, проти ієнїсництва і сепаратизму, забезпечуючи тим самим об'єднання матеріальних і людських ресурсів Української РСР з ресурсами інших радянських республік з метою якнайшвидшого створення матеріально-технічної бази першої в світі соціалістичної держави. Викладач, безумовно, знайде можливість проілюструвати співробітництво братніх народів на прикладах спорудження гігантів індустрії на Україні чи у східних районах країни, в Середній Азії чи Закавказзі.

Сьогодні часто можна почути запитання: яким повинно бути наше ставлення до індустріалізації? Як оцінювати її наслідки? Обґрунтована відповідь на них дається в доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і пере-

будова: революція продовжується». До неї можна лише додати, що індустріалізація стоїть у ряду тих досягнень, які демонструють можливості соціалізму розв'язувати найскладніші соціально-економічні завдання за відносно короткі історичні строки.

З відомих причин чи не найскладнішими питаннями теми є ті, що стосуються проблем колективізації сільського господарства. Викладач повинен насамперед дати обґрунтовану відповідь на питання, чи була колективізація об'єктивно необхідною в системі соціально-економічних заходів, які супроводжували процес соціалістичного будівництва в нашій країні?

Колективізація сільського господарства, проведена в кінці 20-х — першій половині 30-х років, була поворотом принципового значення, глибоким революційним перетворенням соціально-економічних відносин на селі. Перехід багатомільйонного селянства на шлях колективного господарювання зміцнював соціально-політичні позиції соціалізму, означав корінні зміни всього укладу життя основної маси населення країни.

Розкриваючи суть названого питання, необхідно виходити з того, що в основі курсу партії на колективізацію сільського господарства лежали ідеї кооперування селянських господарств, обґрунтовані К. Марксом і Ф. Енгельсом, розвинуті й конкретизовані пізніше В. І. Леніним. При цьому варто нагадати студентам основні положення ленінського кооперативного плану, що допоможе їм предметніше зрозуміти суть тих порушень, які були допущені в ході практичного здійснення колективізації. Насамперед слід підкреслити, що В. І. Ленін передбачав розраховане на тривалий час, поступове, поетапне — по мірі готовності самих селян, від нижчих форм до вищих — кооперування. Не випадково він не називав визначених строків його здійснення. Навпаки, неодноразово говорив про «невизначений строк», про «цілу історичну епоху», в кращому разі — одно-два десятиріччя⁵. Ленінський кооперативний план передбачав також здійснення соціальних перетворень на основі корінної технічної реконструкції сільського господарства, піднесення загальної культури селянських мас до рівня, який могло забезпечити справжня культурна революція. Нарешті, слід наголосити, що ленінський план соціалістичних перетворень на селі чітко вивзначав ставлення партії до тих чи інших соціальних груп сільського населення, враховував, як у процесі кооперування обмежувати куркульство, не перешкоджаючи зростанню виробничих сил.

Отже, аналіз історичної ситуації має допомогти студентам зрозуміти, що правильною була не тільки ленінська ідея кооперування. Історично виправданим був і курс партії на колективізацію сільського господарства, передбачений партією. У зв'язку з цим слід підкреслити, що XV з'їзд ВКП(б), який проголосив курс на колективізацію, ні строків, ні темпів, ні тим більше єдиних форм кооперування не визначав. У його рішеннях підкреслювалося значення всіх форм кооперування і намічався їх широкий розвиток. Тобто, визначений з'їздом курс орієнтував саме на соціалістичний характер кооперування селянства, яке, як мінімуму, передбачало добровільність і забезпечення реальних економічних переваг у порівнянні з одноосібним господарюванням, а значить, і піднесення життєвого рівня трудового селянства. Добровільний перехід основних мас селянства до колективного господарювання мав відкрити перспективу спочатку відносного скорочення ролі куркульства в товарному виробництві сільськогосподарської продукції, підірвати його експлуататорські тенденції, а потім привести й до їх повного витіснення.

На жаль, такий підхід до проблем соціалістичного перетворення сільського господарства, зафіксований у партійних документах 20-х ро-

⁵ Дяч. Ленін В. І. Про кооперацию // Там же. — С. 354.

ків, почав відверто ігноруватися з 1929 р. Звичайно, потребують пояснення причини, що зумовили такий поворот у політиці партії. Одна з них полягала в тому, що хлібозагоспівельна криза 1927—1928 рр. поставила під загрозу виконання планів промислового будівництва. За цих умов якнайшвидший перехід на шлях колективізації почав розглядатися як засіб розв'язання хлібної проблеми в найкоротші строки, а отже, й одержання коштів для форсованої індустріалізації. Кооперування сільського господарства розглядалося не як самостійне завдання соціалістичного перетворення суспільства, яке має свою внутрішню логіку, а як засіб розв'язання інших завдань, зокрема індустріалізації. В цьому полягало одне з принципових порушень ленінського кооперативного плану, що спричинило й інші його порушення.

Сталінські методи індустріалізації з самого початку передбачали заходи економічного примусу щодо селянства. З кінця 1929 р. ця політика вилітала у різке форсування колективізації. Здійснювана під адміністративним натиском, у суперечності з принципами добровільності, поступовості, без належної підготовки (в т. ч. і в плані ідеологічного забезпечення), суцільна колективізація супроводжувалася грубими порушеннями всіх основних ленінських принципів кооперування сільського населення. Зокрема, був штучно перерваний розвиток доколгоспних форм сільськогосподарської кооперації, хоч вони далеко не вичерпали своїх можливостей, про що красномовно свідчить і сучасна практика.

До студентів треба донести розуміння того, що проведення колективізації такими методами суперечило не тільки інтересам селянства, а й було необґрунтованим з точки зору загальнодержавних інтересів будівництва соціалізму. Адже без підвищення життєвого рівня народу, без дотримання добровільності і принципу економічної доцільності кооперування селянства втрачалися головні цінності соціалізму, зокрема ставилися під загрозу основи радянського ладу — союзу робітничого класу і селянства.

Примусова колективізація позбавляла селян переконання в перевагах колективної праці. Звідси — втрата почуття господаря, байдуже ставлення до результатів праці, знеохба, зрівнялівка. Самі ж колгоспи були поставлені по відношенню до держави в таке становище, яке різко обмежувало їх самодіяльність та ініціативу, сприяло безгосподарності.

Складною й неоднозначною в своїх судженнях постає сьогодні проблема ставлення партії до заможної частини селянства і зокрема до куркульства. Останнє не було міфічною фігурою, як це дехто твердить сьогодні в полемічному запалі. Куркульство як клас вело себе далеко не мирно, його експлуаторська природа суперечила характеру соціалістичних перетворень, що відбувалися в країні. З цього приводу є чіткі судження В. І. Леніна, які підтверджують об'єктивну необхідність ліквідації куркульства як класу соціалістичного суспільства. Інша річ — якими методами.

Політика експропріації куркульства, яка проводилася у відповідності із сталінською концепцією будівництва соціалізму і яка охопила значну частину середняків, з цілого ряду принципів питань не відповідала марксистсько-ленінським ідеям, суті соціалізму. Звертаючись до ленінської спадщини з цього приводу, радимо враховувати час і обставини, в якій давалися ті чи інші оцінки, ставилися конкретні завдання. Як і те, що на обґрунтування політики «ліквідації куркульства як класу» Сталін взяв ленінські висловлювання періоду найбільшого загострення класової боротьби в країні — 1918—1919 рр., а не більш пізніші, періоду непу.

Розкуркулення, що місцями охоплювало до 15% господарств, фактично було формою політичного натиску на все селянство, причиною штучного загострення класової боротьби. Воно спричиняло до необґрунтованих втрат, підірвало розвиток виробничих сил на селі. Колек-

тивізація, вся справа соціалізму на селі були поставлені на грань дискредитації.

Трагічним наслідком примусової колективізації, інших порушень у процесі її здійснення був масовий голод 1933 р. Дана проблема потребує серйозного аналізу, ґрунтовної аргументації причин. З цією метою радимо звернутися до статей В. М. Курицина «1937 год в истории Советского государства» (Советское госуд. и право, 1987, № 2), С. В. Кульчицького «До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1933—1934 рр.» (Укр. іст. журн., 1988, № 3) та інших.

Зосереджуючи увагу на грубих порушеннях соціалістичних принципів кооперування та їх тяжких наслідках, викладач не повинен обмежуватися завданням засудити тих, хто найбільшою мірою був до цього причетний. Їх констатація необхідна також для того, щоб краще зрозуміти, звідки беруть початок труднощі сьогоденного розвитку аграрного сектора нашої економіки. При цьому слід підкреслити, що пояснення причин ні в якому разі не може розглядатися як привід для відмовлення з такими труднощами створених соціалістичних форм колективного господарювання.

Складовою частиною ленінського плану побудови соціалізму в СРСР є культурна революція. Це багатогранне питання в рамках учбової теми можна обмежити двома основними проблемами: ленінська концепція культурної революції і друга — практична діяльність партії в боротьбі за здійснення культурної революції.

Орієнтуючи студентів на можливе самостійне вивчення питання, слід допомогти їм усвідомити ленінську аргументацію закономірного характеру культурної революції, її мети, місця в розв'язанні завдань соціалістичного будівництва, основних принципів практичного здійснення. Звертається увага на ленінське ставлення до культурної спадщини, на механізм взаємодії культурних перетворень з проблемами економіки й політики. Практичної спрямованості повинен набути розгляд ленінських принципів організації народної освіти через співвідношення їх із сучасною практикою здійсненої реформи народної освіти.

Вивчення партійних документів 20—30-х років свідчить, що в цілому партія керувалася ленінськими настановами про велике значення культурних перетворень у країні, яка стала на шлях соціалістичного будівництва. Як правило, простежується розуміння тісного зв'язку і взаємодії культури, політики й економіки. Завдання культурних перетворень ставляться у відповідності з планами індустріалізації, соціалістичних перетворень на селі, як умова вдосконалення роботи держапарату, залучення мас до управління державою, боротьби з бюрократизмом тощо.

Необхідно допомогти студентам зрозуміти історичне значення тих досягнень, які пов'язані з результатами здійснення культурної революції в нашій країні. Особливу увагу при цьому потрібно звернути на питання національно-культурного будівництва — як на реальні здобутки, так і необґрунтовані втрати.

Простежити головні тенденції цього процесу доцільно на прикладі УРСР, партійної організації республіки. Причому, не вдаючись до загальновідомих фактів, в яких знайшли відображення історичні завоювання ленінської національної політики, радимо звернутися до питань, що раніше не знаходили належного висвітлення в історико-партійній літературі. Так, у світлі сучасних процесів певної актуальності набуває питання про утвердження в республіці російсько-національної двомовності. Процес, як відомо, проходив не без труднощів і помилок, суть яких викладач має розкрити в лекції чи на семінарському занятті.

Використовуючи місцевий матеріал, можна, наприклад, розглянути питання здійснення ленінської національної політики щодо некорінних національних груп населення, які проживали на території України. Про позитивні тенденції в даному питанні свідчать, наприклад, такі факти,

як існування на території республіки національних адміністративних одиниць у 20—30-х роках. Так, у 1929 р. на території України було 24 районів, 106 селищних і 1087 сільських національних Рад⁶. У республіці функціонувало близько 2 тис. шкіл з національними мовами навчання, кілька технікумів, два педінститути, в ряді вузів були створені національні сектори. Діяли національні театри, клуби, бібліотеки та інші заклади культури. Разом з тим велася боротьба проти спроб механічного, примусового насадження національних мов у тих сферах національних меншостей, які перейшли на іншу мову, тяжіли до іншої національної культури.

Така політика партії щодо некорінних груп населення відіграла свою позитивну роль на певному етапі розвитку нашого суспільства. Це не означає, що названі форми національно-культурного будівництва доцільно було консервувати на всі наступні етапи суспільного розвитку. Одні з них втратили свою практичну значимість, інші потребували певних структурних трансформацій у відповідності з процесами соціально-економічного розвитку, чого, на жаль, не було зроблено. Тому прийняті в 1938—1939 рр. рішення про реорганізацію національних шкіл, ліквідацію національних районних і сільських Рад не можна оцінювати однозначно. До того ж при цьому допускалися серйозні порушення етики міжнаціональних відносин, що мало негативні наслідки в майбутньому.

На жаль, не обійшлося без помилок, грубих порушень і в інших сферах культурного будівництва. Значна частина їх була зумовлена методами керівництва, пов'язаними з адміністративним тиском, що особливо шкідливо в сфері культурного будівництва, невиправданою послідишністю, проти якої попереджав В. І. Ленін. В реальній практиці нерідко помітні тенденції підганяння темпів культурно-освітньої роботи під форсовані темпи індустріалізації і колективізації. Необґрунтованим було, зокрема, форсування підготовки не тільки робітничих кадрів, а й спеціалістів середньої та вищої кваліфікації. Дострокові випуски (в порядку ударництва і соцмагання) вели до значних втрат як у професійному, так і загальноосвітньому рівні кадрів.

В атмосфері культу особи спрошувалися і викривлялися завдання літератури й мистецтва, спотворювалися соціалістичний ідеал, гуманістичні цінності. Відмовилися від багатьох цінностей культури минулого. Великих втрат зазнали культура і наука внаслідок грубого адміністрування, офіційної підтримки удаваних авторитетів, недбайливого ставлення до справжнього таланту. Суб'єктивні оцінки Сталіна, нерідко помилкові, ставали, як правило, єдиним критерієм і часто визначали долю тих чи інших письменників, діячів мистецтва і науки. Більше того, порушення соціалістичної законності, необґрунтовані репресії вирвали з рядів радянської інтелігенції її видатних представників.

Таким чином, пройшовши через випробування, в рамках тих форм соціалізму, які реально склалися в перехідний період, радянський народ розв'язав найважливіші соціально-економічні завдання, які мали величезне значення для нашої країни. Завершення в основному соціалістичної реконструкції народного господарства означало, що в 30-х роках у Радянському Союзі був побудований в основному соціалізм.

У конкретній ситуації, яка нині склалася в історико-партійній науці, ґрунтовного розв'язання на основі діалектичного підходу потребує характер тих змін, що відбулися в економічній, соціально-політичній, духовній та інших сферах життя радянського суспільства. При цьому не можна виходити тільки з гіпотетичних міркувань типу того, що могло б бути, але чого не сталося. В даному разі завдання полягає в тому, щоб дати конкретне порівняння досягнутого з тим, що було на старті перехідного періоду. Звичайно, мова повинна йти не стільки про якісь абсолютні показники, скільки про зміни принципового в соціально-політичному плані значення. Конкретний аналіз історичної ситуації вимагає

⁶ XI Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: Стеногр. звіт.—Х., 1929.—С. 142.

розглядати досягнення і втрати в діалектичній єдності. В реальній дійсності вони були тісно пов'язані одні з одними, успіхи досягали ціною великих втрат. Це ні в якій мірі не може виправдовувати їх причин і конкретних винуватців.

Отже, один з головних висновків, який студенти повинні творчо засвоїти, полягає в тому, що за перші два десятиріччя Радянської влади соціалізм як система довів свою життєздатність. Імпульс соціалістичного творення, наданий Великим Жовтнем, не був припинений тим негативним переломом у методах соціалістичного будівництва, який відбувся в кінці 20-х років. Було б антиісторично, посилюючись на грубі порушення ленінської концепції соціалістичного будівництва, перекреслювати величезну творчу роботу радянського народу, який під керівництвом Комуністичної партії забезпечив перетворення в суспільстві на шляху до соціалізму, побудову його основ. Здійснені на кінець 30-х років соціально-економічні і політичні перетворення не залишали надій на реставрацію капіталізму в нашій країні з точки зору внутрішніх умов.

На жаль, досягнутий на той час рівень суспільного розвитку не дає підстав говорити про зрілі форми соціалізму, тим більше, про втілення ленінського його ідеалу. У зв'язку з тим, що сьогодні партія ставить завдання по відновленню ленінського ідеалу соціалізму, очищення його від нашарувань і деформацій, чужих його природі, актуального значення набувають відповіді на питання, пов'язані як з суттю ленінської концепції соціалізму (воно, звичайно, виходить за рамки однієї учбової теми), так і з характером деформацій, притаманних тому типу соціалістичних відносин, який склався на кінець 30-х років.

Щодо останнього радимо дати розгорнуте пояснення з таких позицій. По-перше, з побудовою в основному соціалізму соціалістична власність на засоби виробництва стала беззастережною, але з причин жорстокої централізації, втрати матеріальних стимулів вона стала фактично знеосібленою. По-друге, була створена політична система, яка об'єктивно відкривала можливості для залучення мас до безпосереднього управління державними справами. Проте реально демократія набула формального характеру, управління велося не народом, а від імені народу. До того ж допускалися грубі порушення соціалістичної законності, злочинності як наслідку тієї системи, що склалася в умовах культу особи. По-третє, марксистсько-ленінська ідеологія стала панівною в радянському суспільстві. Разом з тим у масову свідомість укорінювалася антимарксистська концепція культу особи, дрібнобуржуазна за своєю природою.

Оскільки названі деформації, як і цілий ряд проблем перших двох лекцій даної теми, пов'язані насамперед з культом особи Сталіна, виникає потреба в рамках можливого (маються на увазі як можливості учбового часу, так і сьогоденний рівень осмислення проблеми) охарактеризувати в загальних рисах механізм формування даного явища. При цьому необхідно враховувати як конкретні історичні умови, за яких відбувалося будівництво соціалізму в 20-х — 30-х роках, а значить, і зумовлені ними об'єктивні фактори, що сприяли формуванню культу особи, так і суб'єктивні фактори, пов'язані з особистістю Сталіна як політичного діяча. Такий підхід дасть змогу студентам зрозуміти причини, за яких формувалася адміністративно-бюрократична система (не без свідомої зацікавленості Сталіна), яка, в свою чергу, формувала культ його особи.

Нові факти, що сьогодні з різноманітних джерел збагачують суспільно-історичну думку, висвітлюють складність і неоднозначність оцінок міжнародної діяльності Комуністичної партії і Радянської держави, зміцнення обороноздатності країни в передвоєнні роки. Враховуючи багатогранність названих питань, доцільно виділити пріоритетну проблему, що стоїть в епіцентрі загальнонародного інтересу — про можливість відвернення другої світової війни.

Було б антиісторично в пошуках відповіді не враховувати реальну загрозу, яка постійно супроводжувала першу в світі соціалістичну державу в умовах капіталістичного оточення. Як і те, що головним винуватцем війни був міжнародний імперіалізм, антирадянська направленість його політики. Саме ця політика принесла мир і безпеку народів у жертву вузькокаласових інтересів правлячих кіл Заходу. Несправедливо також применшувати зусилля Радянського Союзу, спрямовані на збереження миру, створення системи колективної безпеки в Європі. Доречно зауважити, що ідею її створення Політбюро ЦК ВКП(б) обґрунтувало ще в грудні 1933 р., враховуючи ту небезпеку, яка нависла над Європою з приходом до влади в Німеччині фашистів. Викладач на конкретних прикладах має показати, що лінія на збереження миру, підтримки миролюбних сил, дотримання міжнародних договорів була домінуючою в зовнішньополітичній діяльності партії, в радянській дипломатії, принаймні, до серпня 1939 р.

Об'єктивного аналізу потребує радянсько-німецький договір про ненапад від 23 серпня 1939 р. З одного боку, студентам слід донести розуміння того становища, яке загрозувало СРСР міжнародною ізоляцією, реальною можливістю бути втягненими у війну на два фронти, тобто показати фактично вимушений характер названого договору. З іншого боку, не можна замовчувати того, що з підписанням договору під впливом сталінських доктрин радянська політика щодо антифашистського фронту стала непослідовною, необґрунтовано зміщувалися акценти в оцінці вогнищ конкретної небезпеки для нашої країни, що не тільки дезорієнтувало антифашистські сили на Заході, а й ослабляло моральну підготовку радянського народу до відсічі фашистській агресії. Тяжкі наслідки в міжнародній політиці мала концепція Сталіна, згідно з якою соціал-демократія розглядалася як ліве крило фашизму, спроектований ним розкол у рядах Комінтерну, фізичне знищення ряду його керівних працівників. Міжнародні позиції СРСР підірвалися не виправданими репресіями всередині країни, в тому числі проти представників радянського дипломатичного корпусу. Більш ґрунтовний аналіз названого договору, як і ряду інших питань в радянсько-німецьких відносинах кінця 30-х років, викладач знайде в статті «Так починалася війна» («Правда», 1988, 1 вересня).

Таким чином, оцінюючи зовнішньополітичну діяльність партії й уряду того періоду, доводиться констатувати, що далеко не всі її можливості були використані, щоб запобігти трагедії другої світової війни. Проте не мають підстав звинувачення на адресу Радянського Союзу, нібито підписанням договору з Німеччиною він дав старт другій світовій війні. Війна стала трагічною реальністю не 1 вересня 1939 р., її вогнища розгоралися задовго до цієї дати на просторах від Китаю й Ефіопії до Іспанії, Австрії, Чехословаччини...

Звертаючись до питань, пов'язаних з розширенням братньої сім'ї народів СРСР у 1939—1940 рр. (Західна Україна і Західна Білорусія, республіки Прибалтики, Бессарабія, Буковина), необхідно враховувати їх багатопроBLEMність. Виходячи з можливостей учбових програм, доцільно розглянути проблеми, які дають змогу зрозуміти те, що названі події були насамперед актом відновлення історичної справедливості, свідченням загострення загальної кризи капіталізму, що вела до звуження сфери його впливу, на певний час відвертали фашистську окупацію названих територій, зривали плани імперіалістичних кіл використати їх як плацдарм агресії проти СРСР.

В умовах наростання воєнної небезпеки радянський народ нарощував зусилля по створенню оборонного потенціалу, здатного протидіяти фашистській агресії. Витрати на оборону тільки за період з 1933 р. по 1939 р. збільшилися більше ніж у 29 разів. За темпами розвитку, зростання валової продукції оборонна промисловість значно випереджала інші галузі промисловості. В результаті до літа 1941 р. країна мала во-

енно-промисловою основою, яка забезпечила при необхідності перебудову всього народного господарства на военний лад.

В цьому зверхнапруженні сил були і невинні жертви як наслідок волонтаристських методів керівництва економікою, політичних помилок і зловживань. Негативно впливало на роботу оборонної промисловості зниження рівня господарсько-технічного керівництва, конструкторських розробок, викликане репресіями проти кадрів досвідчених господарників, спеціалістів, конструкторів. Репресії кінця 30-х років проти вищого командного, офіцерського і політичного складу Червоної Армії і Флоту завдали непоправної шкоди зміцненню обороноздатності країни. Крім прямих втрат, вони загальмували зростання і вдосконалення кадрів, розвиток військової думки, які були характерні до середини 30-х років.

Занадто дорогою ціною радянський народ закладав основи тієї могутності, що дала можливість відстояти свою свободу і незалежність, врятувати світ від фашистського поневолення.

Відомі труднощі, з якими сьогодні доводиться зустрічатися при розв'язуванні фальсифікацій тих чи інших проблем соціалістичного будівництва в нашій країні. Не вдаючись до конкретного аналізу, зауважимо, що в умовах нищівного інформаційного буму необхідно критично переосмислити застарілі уявлення, позбутися догматичних стереотипів, характерних для відповідної літератури попередніх років. Викладач повинен враховувати, що концепції буржуазних ідеологів, як правило, не виникають з нічого і на пустому місці. Часто вони хоч і викривлено, але відображають факти й процеси реальної дійсності. До того ж фальсифікатори не без упередження використовують об'єктивно зрозумілий інтерес у нашому суспільстві до діалектики історії, раніше замовчуваних, або недостатньо висвітлених її сторінок. Особливе значення при цьому надається тим публікаціям, в яких даються однобічні, поверхові оцінки подій 20—30-х років, а в ряді випадків надумані мотивування і нездорова сенсаційність. Тому необхідно глибоко заникати в ту реальність, на основі якої, вдаючись до її однобічної гіпертрофікації, фальсифікатори будують свої спекулятивні концепції. Адже переконливою може бути тільки така критика фальсифікацій, яка спирається на міцну основу фактів та їх об'єктивний аналіз, на розуміння реальних проблем соціально-економічного і політичного розвитку радянського суспільства в умовах перехідного періоду.

Отже, на чолі трудящих мас Комуністична партія пройшла важкий, повний суперечностей, але великий і героїчний шлях. На цьому шляху було і героїчне, і трагічне, великі перемоги і гіркі невдачі. Разом з народом вона долала труднощі, зумовлені не тільки факторами соціально-економічної відсталості та ворожого капіталістичного оточення країни, а й господарськими і суспільно-політичними деформаціями як наслідку культу особи. Разом з народом партія забезпечила перетворення країни із середнім рівнем капіталістичного розвитку, обтяженої пережитками кріпосництва, в могутню соціалістичну державу. За всіма мірками це був результат історичного значення, і навіть усвідомлення тієї дорогої ціни, яку заплатив за це радянський народ, не ставить під сумнів цю істину. Сама можливість сучасного розвитку зумовлена результатами соціалістичних перетворень, досягнутих поколінням, на долю якого випали героїчні і трагічні 20—30-ті роки.

Ю. А. ГОРБАНЬ (Київ)

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції й громадянської війни на Україні

В. О. АНТОНОВ-ОВСІЄНКО

До редакції «Українського історичного журналу» надходять листи читачів з проханням приділяти більш значну, ніж раніше, увагу життю та діяльності активних учасників революційних подій, героїв громадянської війни, тим, хто стояв біля джерел створення Країни Рад. Інтерес до них зріс останнім часом, коли почали повертатися із забуття несправедливо викреслені з історії імена.

Не обмежуючись існуючими в журналі рубриками «Борні за щастя народу» та «Наш календар», де вміщуються подібного роду публікації, редколегія планує ознайомити читачів з важливими і малодоступним джерелом — автобіографіями відомих революційних діячів. Такі матеріали, написані у 20-х роках цими борцями за щастя народне, їхніми рідними або соратниками, охоплюють період до 1925—1927 рр. Вони розміщені за алфавітом у трьох випусках 41-го тому енциклопедичного словника Гранат — досить авторитетного видання.

Тривалий час доступ до нього був обмежений. Він, по суті, став бібліографічною рідкістю. В цих випусках надруковано 243 подібних нариси. У майже тридцяти з них розповідається про життєвий шлях тих людей, революційна діяльність яких була пов'язана з подіями на Україні. Їх редакційна колегія і має намір надрукувати. Ці невеличкі за обсягом публікації надзвичайно важливі, оскільки належать тим, хто перебував у самій гушавині героїчних подій, нерідко відігравав у них вирішальну роль.

В них також містяться досить цінні відомості й оцінки. Звичайно, ці людські свідчення мають і певний наліт суб'єктивності. Тому до них слід поставитися критично як до своєрідного історичного джерела.

Редколегія публікуватиме їх повністю, без будь-яких купюр, змін та уточнень, у тому вигляді, як їх написали самі автори.

Пропонуємо увазі читачів автобіографію В. О. Антонова-Овсієнка (1883—1939 рр.) — професійного революціонера, одного з військових керівників Жовтневого збройного повстання у Петрограді, командуючого радянськими військами, які діяли проти Каледіна та Центральної ради. Він узяв активну участь у визволенні України від внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у роки громадянської війни. Автобіографія є першою у диклі цих виключно важливих і цінних матеріалів.

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

Автобіографія *

Народився 9 березня 1884 р. у Чернігові в родині поручика резервного ніхотного полку¹. Батько — зубожлий дворянин, помер у чині капітана у 1902 р. У 1901 р. Антонов-Овсієнко закінчив Воронежський кадєтський корпус і вступив до Миколаївського військового інженерного училища. Через місяць за відмову від присяги «на вірність царю й батьківщині» просидів 11 днів під арештом і був відданий батьку на поруки. Свою відмову він мотивував «органічною відразою до воєщини». Взимку 1901 р. став членом соціал-демократичного студентського гуртка у Варшаві². (До цього ніяких революційних знайомств Антонов-Овсієнко не мав, до протесту проти воєщини дійшов «своїм розумом», під впливом підлої, образливої обстановки, що склалася у корпусі й військового училища). Навесні 1902 р. покинув батьківську покрівлю, працював у Петері в Олександрівському порту чорноробом, а згодом кучером у «Товаристві покров. твария». Восени 1902 р., прагнучи зайнятися певною революційною роботою, вступив до Петроградського юнкерського училища. Мав зв'язок з організацією соціал-революціонерів і одержував від неї революційну літературу. В училищі мав широку агітацію серед юнкерів. У 1903 р. заkontakтував завдяки посередництву т. Стomiaнкова (партійна кланька Кузнецов, нині член колегії Зовнішторгу)³ з більшовицькою організацією. У середині 1904 р. був захоплений з негальними виданнями, відсидів 10 днів і випущений за особистим розпорядженням к. в. к. Костянтина Костянтиновича, що хизувався своїм лібералізмом. Вийшов у чині офіцера і призначений у 40 піхотний Коляванський полк, що стояв у Варшаві. В училищі залишив після себе сильний соціал-демократичний гурток. Восени 1904 р. за дорученням Петроградської організації більшовиків відвідав Москву, Катеринослав, Одесу, Київ, Вільно, зв'язуючи з партією офіцерів — членів його гуртка, які закінчили разом з ним училище. У Вільно встановив контакти з тамтешньою військовою організацією, у Варшаві — із соціал-демократами, п. п. с., пролетаріатами та «Бундистами»⁴. Заснував Варшавський військовий комітет РСДРП (до складу якого входили згодом т. Суріц⁵, наш турецький посол, та т. Богодський — наш представник у Швейцарії), мав агітаційну роботу серед офіцерів і солдатів. Весною 1905 р. одержав призначення поза чергою на Далекий Схід⁶. Перейшовши на нелегальне становище, в чому йому допомогли соціал-демократи, зокрема т. Микола (Фюрстенберг)⁷, поїхав до Кракова, Львова,⁸ зберігаючи зв'язок з польськими соціал-демократами. Через два тижні повернувся до Польщі для керівництва повстанням двох піхотних полків та артилерійської бригади, яке готувалося в Ново-Александрії. Воно не вдалося (дог Антонов-Овсієнко описав у № 100 «Искры» за підписом «Штик»).

Повернувшись до Австрії, він поїхав у Відень, де змінив з т. зв. «Рядою партії» (меншовиків). Одержав від неї призначення у Петроград, куди прибув наприкінці травня. Працював у меншовицькій воєнці та агітаційній групі. У кінці червня був заарештований у Кронштадті на зборах матросів і солдатів (впровадив «Миколи — золоті окуляри», він же Доброскок). Був вимушений під чужим прізвиськом згідно із жовтневою амністією. Вийшов до складу об'єднаної воєнки, якою керував т. Ногін (Максар)⁹. Від воєнки пройшов у Петроградський комітет (об'єднаний). Редагував відіпльну «Казарму», яка користувалася великим успіхом¹⁰. На початку квітня 1906 р. на з'їзді військових організацій у Москві разом з Омеляном Ярославським, Землячком та ін. був заарештований¹¹. Через 5 днів Антонов-Овсієнко, а також т. Омелян та ще 3 товариші втекли із Сущеської поліцейської дільниці, проломивши стіну. Через місяць за призначенням ЦК Антонов-Овсієнко — у Севастополі для підготовки збройного повстання. Воно вибухнуло раніше у червні. Антонов-Овсієнко був заарештований на вулиці, коли вибирався з оточеного поліцією та патрулем будинку, де відбувалися збори представників від військових частин. Відстрілювався без успіху. Просидів рік у в'язниці. Залишився не упізнаним і як невідомий, який називав себе Кабановим, був засуджений до смертної кари. Через 8 днів її замінили 20-річною каторгою. Ще через місяць, у червні 1907 р., напередодні відправки на

* Текст до друку підготував та склав примітки доктор історичних наук, професор Ю. М. Гамрецький.

катеру зі Севастополя, втік разом з 20-ма іншими під час прогулянки. Вони підірвали стіну й обстріляли наглядачів та вартового. Втечу організував т. Костянтин Більшовик¹², який приїхав з Москви. Через тиждень, відсидівши у горах, Антонов-Овсієнко виїхав до Москви. По дорозі, рятуючись від смішків, зістрибував з поїзда і після тривалих митарств, добрався до Москви, де розшукав якому бюро ЦК. Вона направило його у Фінляндію, звідки він через два місяці із «залізним» паспортом прибув до Петрограда. Там почав працювати серед матросів яхти «Штандарт», але звідти був змушений через посилене стеження повернутися до Москви.

Там працює у Суцєвсько-Мар'їнському районі у робітничих більшовицьких гуртках, невдовзі — відкритих організаціях. Підтримував зв'язок з «ліквідаторами»¹³. Взимку 1908 р. організував робітничі кооперативи: «Життя» у Лефортовському районі (Благуші), «Праця» (на Пресні), «Об'єднання» (у Сокольницькому районі). Водночас співробітничав у спілці друкарів (редагував разом з т. Любимовим — більшовиком¹⁴ — щотижневий журнал). Сприяв захопленню робітниками-більшовиками Лефортовського «Товариства твердості», заснував «Клуб розумних розваг», який розгорнув широку революційну роботу, але невдовзі був закритий Навесні 1909 р. узяв участь у нелегальній конференції у Нижньому (на ній були представлені соціал-демократичні нелегальні організації Нижнього, Сормова, Москви та Богородська), на якій було вирішено видавати в Москві під редакцією Антонова-Овсієнка нелегальну газету плехановського напрямку. Як учасник з'їзду фабричних лікарів (обраний від робітничих кооперативів) був заарештований разом з іншими на соціал-демократичних зборах (вислідок провокації Малиновського)¹⁵, але через три дні випущений на свободу. Виїхав до Києва, звідки через провали повернувся до Москви, де його знову заарештували. Просидів шість місяців у в'язниці. Після «встановлення особи» у міст. Креслявка Дайвського повіту (за «уявлення» сплачено 400 крб., зібраних б. ч. робітничими організаціями) був у лютому 1910 р. випущений від тим же працівником Антоном Гука. Провали в Москві, неможливість знайти надійний паспорт, постійне стеження змусили Антонова-Овсієнка перейти кордон (липень 1910 р.). Під час його переходу був заарештований прусськими жандармами, але не виданий Росії через втручання німецької соціал-демократії. У Парижі до війни 1914 р. був у складі меншовицької групи, водночас працював з більшовиками (Владимирівим, Лозовським, Сокольниковим)¹⁶ у гуртку сприяння соціал-демократичній думській фракції та в різних виданнях. Був секретарем Паризького бюро праці, до якого входили представники від російських осередків робітничих синдикатів. З вересня 1914 р. разом з Д. Мануїльським (тоді впередіцем)¹⁷ почав видавати, редагувати щоденну міжнародну газету «Голос»¹⁸. Вона швидко змінила свої позиції, до роботи в ній було залучено ряд найвидніших інтернаціоналістів різних мастей — Мартова, Троцького, Луначарського, М. Покровського, Вологінера, Лозовського, Володимирова та ін.¹⁹ Газета під різними назвами за активною участю Антонова-Овсієнка проіснувала до кінця 1917 р. У кінці 1914 р. він виїхав з групи меншовиків через її угодство із соціал-патріотами. Працював у групі «нащеловців»²⁰, входив спільно з більшовиками (Гриша Бєленький та ін.)²¹ до клубу с. д. інтернаціоналістів і займав у редакції «Голоса» («Нашего слова») і т. д. лівий фланг, який в усьому основному приймав до більшовиків. У травні 1917 р. Антонов-Овсієнко виїхав у зв'язку з амністією до Росії. Відразу ж після свого придбуття пішов до ЦК більшовиків і вступив формально до партії²², публічно заявивши про розрив з «міжрайонцями»²³. Працював у Гельсінґфорсі, редагував газету «Волна»²⁴ і, входячи до складу комітету партії та міськради, був також агітатором у Пітері. 15 липня за розпорядженням Керенського заарештований у Гельсінґфорсі, відсидів місяць у «Крестах»²⁵. Був членом обласної комісії Фінляндії²⁶, обраний до Установчих зборів від Північфронту за партійним списком. Був секретарем комітету Північ. Рад²⁷ і секретарем В. Р. комітету Пітера. 25 жовтня керував захопленням Зимового палацу та арештом Тимчасового уряду. Обраний до Ради Наркомів—Наркомвійськсправ²⁸. Призначений головою командуючим Петроградським військовим округом. 6 грудня відбув на Україну головою комісії по боротьбі з Калєдіним²⁹ та «його пособниками». Керував боротьбою проти калєдінців, корніловців, радовців³⁰. З березня по травень 1918 р. був головою верховного військвід Південних Радресублік³¹. Був членом військради та Р. В. Ради Республіки³² і членом колегії Наркомвійськ. Вересень — жовтень — командував 2 та 3 арміями, з 11 листопада — ком. Курською групою³³, а із січня по червень 19 р. — укра-

Іншим фронтом³⁴. У серпні, вересні 19 р.—уповноважений ВЦВК по продрозверстці Вітебської губернії. З листопада 19 р. до кінця—уповноважений ВЦВК по Тамбовській губернії, голова губкому та губвиконкому, квітень 1920 р.—заст. голови Годовкомпрани, член колегії Наркомпраці. Листопад, січень—член колегії Наркомвнутсправ³⁵ та заст. голови Малаго Раднаркому³⁶. Із середини січня до початку лютого 1921 р.—уповноважений ВЦВК у Пермській губернії (головарада, повітком, губком, губполітсвіта)³⁷. Із середини лютого до середини липня 1921 р.—головком³⁸ ВЦВК по ліквідації бандитизму у Тамбовській губернії. Із жовтня 1921 р.—голова губвиконкому Самарської губернії, де керував боротьбою з голодом. З осені 22 року по лютий 24 р.—начальник Політуправління Республіки³⁹ та член Реввійськради. З лютого 1924 р.—у розпорядженні Наркомзаксправ⁴⁰.

ПРИМІТКИ

¹ Згідно з метричною книгою, точна дата народження В. О. Овсієнка—9(21) березня 1883 р.

² Родина В. О. Овсієнка з 1897 р. проживала у Варшаві, де в одному з полків служив батько—капітан Олександр Овсієвич.

³ Стомянко Б. С. (1882—1941)—член РСДРП з 1902 р., більшовик. У 1904 р. висланий з Росії. Після Жовтневої революції—на дипломатичній роботі.

⁴ Він утворив зв'язок з варшавськими організаціями РСДРП, ППС—Польською соціалістичною партією (створена в 1892 р.), СДКПНІ—Соціал-демократією Королівства Польщі і Литви (виникла в 1893 р. унаслідок об'єднання Силки польських робітників та робітників—членів партії «Пролетаріат» (партія польського робітничого класу, яка перебувала на революційних позиціях і була зв'язана з діючими в Польщі організаціями РСДРП). У 1906 р. через розкол ППС було створено ППС-лівицю, яка об'єдналася 16 грудня 1918 р. із СДКПНІ. Так було покладено початок Компартії Польщі. Бунд—Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі та Росії (заснований у 1897 р.)—дрібнобуржуазна націоналістична організація, що згуртувала переважно напівпролетарські прошарки єврейських ремісників західних областей імперії.

⁵ Суріц Я. З. (1882—1952). У 1902—1903 рр. був членом Бунду. З 1903 по 1914 рр.—меншовик. У роки першої світової війни займав інтернаціоналістську позицію. З 1917 р.—більшовик. Після Жовтневої революції—на дипломатичній роботі.

⁶ Командування в умовах воєнного часу подбало про те, щоб позбавитися В. О. Овсієнка, направивши його до діючої армії.

⁷ Ганецький Я. С. (Фюрстенберг)—(1879—1937). Відомий лідер польського й російського революційного руху. Член РСДРП з 1896 р. На V з'їзді РСДРП обраний членом ЦК. У 1917 р.—член Закордонного бюро ЦК РСДРП(б). Після Великого Жовтня працював у Наркомфін, згодом—на дипломатичній роботі.

⁸ Ляв'я та Краків до 1918 р. входили до складу Австро-Угорщини.

⁹ Ногін В. П. (1878—1924)—член РСДРП з 1898 р. Агент лівніської «Іскры». Після II з'їзду партії приєднався до більшовиків. У 1917 р.—голова Московської Ради робітничих депутатів. У 1918—1924 рр.—член преїдії ВРНГ, голова Головного правління текстильних підприємств.

¹⁰ «Казарма»—орган військової організації об'єднаного Петербурзького комітету РСДРП. У 1906—1907 рр. вийшло тринадцять номерів.

¹¹ Ярославський О. М. (Губельман М. І.)—(1878—1943). Член РСДРП з 1898 р. У 1906 р.—член Московського комітету РСДРП та військової організації більшовиків. Після Великого Жовтня—на відповідальних партійних та державних постах. Історик, академік.

¹² Землячка (Самойлова-Залкінда) Р. С.—(1876—1947). Член РСДРП з 1896 р. Агент лівніської «Іскры», делегат II з'їзду партії. В 1905—1907 рр.—секретар Московського комітету РСДРП. Після Жовтневої революції—на політроботі в армії та керівній партійній роботі.

¹³ Цитович К.—член РСДРП(б).

¹⁴ Ліквідатори—представники опортуністичного напрямку в РСДРП, який виник у 1907—1910 рр. Намагалися ліквідувати революційну партію і створити реформістську.

¹⁵ Любимов І. Е. (1882—1937)—член РСДРП з 1902 р. Делегат V (Лондонського) з'їзду РСДРП. У 1907—1910 рр.—член Московського комітету партії. Після Великого Жовтня—на відповідальних партійних та державних постах.

¹⁶ Малиновський Р. В. (1876—1918)—провокатор, тємний агент царської окррани у робітничому русі. Викритий, засуджений та згодом розстріляний.

¹⁷ Владиміров М. К. (Шейнфільд)—(1879—1925). Більшовик з 1903 р. У 1911 р. відійшов від них. Був «міжрайонцем» і на VI з'їзді прийнятий до лав біль-

шовицької партії. Після Жовтневої революції займав ряд відповідальних постів у наркоматах продовольства та фінансів.

¹⁵ Лозовський (Дридо) С. А. — (1878—1952). Після II з'їзду РСДРП—більшовик. У 1909—1917 рр.—в еміграції. Після Великого Жовтня—на відповідальній партійній та державній роботі.

Сокольников Г. Я. (Бреллент) — (1888—1939). У більшовицькій партії з 1905 р. Після Жовтневої революції перебував на радянській та партійній роботі.

¹⁶ Мануїльський Д. З. (1883—1959) — член партії більшовиків з 1903 р. У роки реакції входив до складу антипартійної групи «Вперед». До серпня 1917 р. приймав до «еміграціоністів». Після Великого Жовтня — на відповідальній партійній, радянській та дипломатичній роботі.

¹⁷ «Голос» — меншовицька газета, займала центристську позицію (1914—1915 рр.).

¹⁸ Мартов Л. (Цедербаум Ю. Я.) — (1873—1923). Один з лідерів меншовизму. Троцький (Бронштейн) Л. Д. (1879—1940) — член РСДРП з 1897 р., меншовик.

На VI з'їзді був прийнятий до більшовицької партії, але від боротьбу проти її політики та лєнінізму.

Луначарський А. В. (1875—1933). Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У 1917 р. входив до складу групи «міжрайонців». На VI з'їзді прийнятий до лав більшовиків. Після Великого Жовтня — відомий радянський державний діяч.

Покровський М. М. (1868—1932) — член більшовицької партії з 1905 р. У 1908—1917 рр. жив в еміграції, співробітничав з центристськими газетами «Голос» та «Наше слово». Після Великого Жовтня — заступник наркома освіти РСФФР. Історик, академік.

Павлович М. П. (Вельтман М. Л., Волонтер) — (1871—1927). Меншовик. У 1918 р. вступив до РКП(б). Після Жовтневої революції — заст. наркома освіти України, ректор Інституту сходознавства.

²⁰ «Наше слово» — меншовицько-троцькістська газета. Виходила в Парижі протягом січня 1918 — вересня 1918 рр. Замінила газету «Голос».

²¹ Веленький Г. Я. (1885—1938) — член більшовицької партії з 1903 р. У 1914—1917 рр. був секретарем Паризької секції більшовиків. Після Жовтневої революції — на партійній роботі.

²² 24 травня (6 червня) 1917 р. у «Правде» було опубліковано його заяву про прийом до лав партії більшовиків.

²³ «Міжрайонці» — організація об'єднаних соціал-демократів, яка мала на меті створити єдину РСДРП. У липні 1917 р. її члени прийняли рішення про об'єднання з більшовиками.

²⁴ «Волна» — більшовицька газета. Протягом березня — липня 1917 р. вишло 88 номерів.

²⁵ «Кресты» — в'язниця у Петрограді. Побудована у вигляді двох хрестоподібних корпусів.

²⁶ Метельсь на увазі Фінляндське обласне бюро РСДРП(б), створене на обласній конференції військових і робітничих організацій Фінляндії 28—30 вересня (11—13 жовтня) 1917 р. Його членом був обраний В. О. Антонов-Овсієнко.

²⁷ З'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Північної області відбувся у Петрограді 11—13 (24—26) жовтня 1917 р. У його рішеннях містяться заклики до збройного повстання. Секретарем обраного на цьому виконкому став В. О. Антонов-Овсієнко.

²⁸ Народний комісаріат у військових справах РСФФР був створений 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. у складі Раднаркому у вигляді Комітету у військових і морських справах. До його складу входили В. О. Антонов-Овсієнко, М. В. Крєленко, П. Ю. Дибенко.

²⁹ Калєдін О. М. (1861—1918) — керівник козачої контрреволюції на Дону у 1917—1918 рр.

³⁰ Корнілов Л. Г. (1870—1918) — один з лідерів російської контрреволюції. «Радони» — українські буржуазні націоналісти, які підтримували контрреволюційну Центральну раду.

³¹ До віднесених радянських республік відносилися - Українська, Донська, Довепько-Криворізька та республіка Тавріс.

³² Реввійськрада Республіки — Революційна військова рада Республіки. Зіткнулася в роки громадянської війни безпосереднє керівництво армією та флотом

³³ Група військ Курського напрямку створена 17 листопада 1918 р. для подання допомоги трущадям України в боротьбі проти німецько-австрійських окупантів та гетьманщини. Згодом становила основне ядро Українського фронту.

³⁴ Український фронт організований Реввійськраздою Республіки 4 січня 1919 р. з метою надання допомоги трущадям України у визволенні її території від іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції. Розформований 15 червня 1919 р.

³⁵ Головокомпрая — Головний комітет по проведенню загальної трудової повинності. Утворений 29 січня 1920 р., ліквідований 24 березня 1921 р.

Наркомпраці — Наркомат праці РСФФР. Центральний орган державного управління у сфері праці та регулювання її умов.

Наркомат внутрішніх справ РСФФР — центральний державний орган для орга-

нізації внутрішнього адміністративного управління та охорони громадського порядку.

³⁶ Малий Раднарком — спеціальний орган для вирішення оперативних питань, які вносилися на розгляд Раднаркому (листопад 1917 — грудень 1922 рр.).

³⁷ Він займав такі посади: голова Ради, посівного комітету, губкому партії, губполітсвітського комітету.

³⁸ Голова повноважної комісії ВЦК по боротьбі з бандитизмом у Тамбовській губернії.

³⁹ Політуправління Реввійськрази Республіки — орган, який з 1919 р. очолює партійно-політичну роботу у Червоній Армії та на флоті.

⁴⁰ Наркомат закордонних справ РСФРР — центральний державний орган, який займався питаннями зовнішньої політики Радянської держави.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті—до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

НАШ КАЛЕНДАР

68-РІЧЧЯ МТС

В піднесенні продуктивних сил сільського господарства, перебудові села на колективістських засадах величезну роль відіграла сільськогосподарська техніка. На таку важливу закономірність суспільного прогресу, як постійне технічне переозброєння народного господарства, зокрема його аграрного сектора, не раз вказував В. І. Ленін. «Єдиною матеріальною основою соціалізму, — наголошував він, — може бути машинна промисловість, здатна реорганізувати і землеробство»¹. Реальне виконання цих ленінських настанов активно розгорнулося із запровадженням планових основ господарювання в нашій країні, коли були споруджені такі гіганти тракторобудування, як Харківський, Сталінградський, Челябінський заводи, підприємства по випуску сільськогосподарських машин у багатьох інших містах. Восени 1929 р. на селі вже налічувалося близько 35 тис. тракторів. У тому ж році було організовано виробництво перших вітчизняних комбайнів². В кінці 20-х — на початку 30-х років лише на Україні діяло 33 підприємства сільськогосподарського машинобудування.

Поява на селі трактора внесла колосальні зміни у виробничі відносини, психологію селянства, мала грандіозне значення для розвитку сільського господарства на соціалістичних засадах.

Нинішнім поколінням навіть важко уявити собі, якою значущою подією була перша поява «сталового коня» в тому чи іншому населеному пункті. В одних, насамперед бідняків та переважної частини середняків, вона викликала щире захоплення, породжувала надії на майбутнє, в інших — куркулів — викликала лють, здроздрість, страх та ненависть. Адже останні розуміли, що насправді принесе більшості селянства використання такої потужної техніки. Тому вони всіляко протидіяли «тракторному наступу» на село³. Однак не їм випало впливати на суспільний прогрес та технічне переозброєння села.

Однією з перших форм подання допомоги селянству в обробітку землі тракторами стали прокатні пункти, які за доступну плату обслуговували окремі селянські господарства. Невдовзі виявилось, що тракторна техніка таких пунктів використовується нерационально, малопродуктивно, бо нею оброблялися невеликі земельні ділянки. При цьому вартість польових робіт була у 2—3 рази вищою, ніж в існуючих на той час колгоспах і радгоспах, де трактори обробляли досить значні земельні масиви.

Життя спонукало до пошуків таких якісно нових форм організації використання складних механізмів, за яких найбільш рационально і оптимально поєднувалися б інтереси держави, робітничого класу і трудящого селянства у здійсненні завдань соціалістичного будівництва. Перший такий досвід було набуто у 1927 р. у радгоспі ім. Шевченка Березівського району на Одещині. По сусідству з цим радгоспом на хуторах жили переселенці з Київщини, Поділля, інших регіонів республіки. В цих населених пунктах було близько 85% безкінних господарств, багато з яких не мали навіть найпростішого сільськогосподарського інвентаря. Все це обумовлювало значно нижчу, у порівнянні з радгос-

¹ Ленін В. І. Тези доповіді про тактику РКП: III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, 22 черв.—12 лип. 1921 р. // Повне збір. творів.—Т. 44.—С. 9.

² ССРСР за 15 лет: Статистич. матеріал по нар. хозяйству.—М., 1932.—С. 113.

³ Див. докладніше: Історія селянства Української РСР. У 2-х т.—К., 1967.—Т. 2.—С. 143.

пом, віддачу землі. З великою зацікавленістю селяни придивлялися до роботи тракторів на громадських землях і згодом порушили клопотання перед радгоспом, щоб він допоміг їм обробити землю, виконати трудомісткі польові роботи, передусім оранку. Прохання селян розглядалося керівництвом Уккрадгоспоб'єднання, колегією Наркомзему УСРР. Вирішено було піти селянам назустріч. У зв'язку з тим, що обробляти тракторами невеликі земельні ділянки було нерационально, переселенці згодилися на те, щоб об'єднати свої наділи в суцільний масив. Між 250 селянськими дворами і радгоспом був підписаний договір про спільний тракторний обробіток земельної площі в 3 тис. га⁴. З цією метою радгосп організував колону з десяти тракторів і в період осінніх польових робіт успішно виконав взяті на себе зобов'язання. Наслідки перевершили всі сподівання. Десяті роковини Великого Жовтня хуторяни-переселенці відзначили організацією великого багатогалузевого колективного господарства.

Селяни-переселенці з хуторів ім. Шевченка, Красіна, Калініна, «Червона зірка» і «Восходящее солнце» в листі до правління Уккрадгоспоб'єднання висловили глибоку вдячність Радянській владі за ту велику допомогу, що була їм подана в справі належного ведення господарства. В листі, зокрема, зазначалося: «Після тієї роботи тракторів, яку ми бачили, не хочемо більше вести бідняцьке дрібне господарство, а вирішили організувати усупільнене тракторне господарство, в якому не буде окремих селянських клаптиків посівів. Організацію для нас тракторного господарства взяв на себе радгосп ім. Шевченка, з яким ми уклали договір»⁵.

Серед тих, хто в числі перших підписав цей лист, стояло й прізвище прославленого ініціатора колгоспного будівництва на Україні М. О. Посмітного, який пізніше став новатором громадського сільськогосподарського виробництва, двічі Героєм Соціалістичної Праці. 2 грудня 1927 р. згаданий лист було зачитано з трибуни XV з'їзду ВКП(б), який визначив курс на колективізацію сільського господарства. На з'їзді було дано схвальну оцінку ініціативі Уккрадгоспоб'єднання і радгоспу ім. Шевченка⁶.

Вивчати передовий досвід застосування на селі техніки в радгосп ім. Шевченка приїжджали делегації з багатьох районів республіки й країни. Він поширювався в різних регіонах Союзу РСР. У вересні 1928 р. радгосп відвідала група делегатів VI конгресу Комінтерну. Ознайомившись з практичною діяльністю тракторних колон, гості заявили: «Ваш досвід колективного обробітку землі ми використовуємо у себе на батьківщині після революції»⁷.

Весною 1928 р. радгосп ім. Шевченка організував для обслуговування селянських господарств вже 14 тракторних колон, в яких загалом налічувалося 68 тракторів, значна кількість причіпних знарядь. Договори на колективний обробіток полів були укладені з 1163 господарствами, що мали земельну площу понад 15,6 тис. га⁸. 28 листопада 1928 р. ці тракторні колони було перетворено у першу в СРСР міжселищну машино-тракторну станцію (МТС) ім. Т. Г. Шевченка⁹. Саме МТС судилося відіграти справді революціонізуючу роль у соціалістичній перебудові сільського господарства не тільки на Одещині, а й у республіці та всій країні. В ній вдало поєдналися напружена праця мільйонів механізаторів і романтика в освоєнні нової техніки, творче використання машин та механізмів з колосальним ентузіазмом мас в справі піднесення

⁴ Див.: Дубро в Б. Повесть о первой МТС.—Одесса, 1978.—С. 44.

⁵ Известия.—1927.—22 нояб.

⁶ Пятнадцатый съезд ВКП(б): Стенографич. отчет.—М., 1961.—Т. 1.—С. 65.

⁷ Очерки истории Одесской областной партийной организации.—Одесса, 1981.—С. 260.

⁸ История міст і сіл УРСР: Одеська область.—К., 1969.—С. 53; История крестьянства СССР.—М., 1986.—Т. 2.—С. 49.

⁹ История Української РСР.—К., 1977.—Т. 6.—С. 164.

продуктивних сил сільського господарства. Винятково важливим було й те, що із застосуванням техніки значно поліпшувалася культура землеробства, зростала врожайність громадського поля.

Першим директором МТС став ентузіаст руху селянства за опанування новою потужною технікою, комуніст, агроном за професією О. М. Маркевич. Він докладав багато зусиль та енергії для вироблення і утвердження організаційних форм становлення й розвитку машинно-тракторних станцій¹⁰. В організаційно-технічній та виробничій діяльності МТС відзначилися такі комуністи й комсомольці, як М. І. Албул; С. А. Іващенко, П. М. Малоніга, К. Г. Сомов, М. І. Якущенко та інші. Вони першими сіли за кермо тракторів першої машинно-тракторної станції¹¹. Її трудовий колектив подавав чудовий приклад самовідданої праці, високої організованості, ентузіазму. Все це було високо оцінено Радянським урядом. Первісток індустріалізації сільськогосподарської праці — МТС ім. Шевченка — у 1940 р. була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, а в 1948 р. — найвищою урядовою відзнакою Батьківщини — орденом Леніна.

Партія і уряд розглядали МТС як один з найважливіших елементів розвитку колгоспного ладу, без якого колективне виробництво на селі було неможливим. Навесні 1930 р. вже понад 150 МТС обслуговували колгоспи країни¹². А в кінці 1932 р. лише на Україні діяли 592 станції, що обслуговували фактично половину великих колективних господарств¹³.

Одночасно з розгортанням мережі МТС Комуністична партія і Радянський уряд вживали заходів до того, щоб практична діяльність машинно-тракторних станцій набувала все більш багатогранного характеру, спрямовувалася на дальше організаційно-господарське зміцнення колгоспів. У зв'язку з цим у постанові ЦК ВКП(б) від 11 серпня 1930 р. детально аналізувалася діяльність першої в країні Шевченківської МТС. Центральний Комітет партії відзначав, що вона виправдала роль могутньої підйоми в соціалістичній перебудові й піднесенні сільського господарства. В постанові були висунуті завдання щодо докорінного поліпшення діяльності всіх машинно-тракторних станцій, неуцільного посилення їх впливу на дальше піднесення продуктивних сил села¹⁴. У відповідь на постанову ЦК в МТС були розроблені заходи, що сприяли поліпшенню їх роботи.

Однак за умов, коли головні зусилля спрямовувалися на організацію все нових машинно-тракторних станцій, вказана постановою ЦК повинною мірою не виконувалась. Насамперед розв'язувалися питання, пов'язані з формуванням нових трудових колективів, створенням в них первинних партійних організацій, одержанням, розміщенням та освоєнням техніки, налагодженням виробничих стосунків з колгоспами. І все ж поступово дедалі відчутніше посилювався економічний та політичний вплив МТС на селянство, становлення і утвердження на селі нових виробничих відносин.

В 1932—1933 рр. у сільському господарстві України в умовах переходу від індивідуального до колективного господарювання виникли серйозні кризові явища. Молоді незміцнілі колгоспи спіткала жорстока засуха, звідси — неврожай і в кінцевому наслідку таке страшне соціальне лихо, як голод, внаслідок якого померло кілька мільйонів осіб, багато селян мігрували¹⁵. Ситуацію загострювала й існуюча політика

¹⁰ Див.: Маркевич А. М. Межсезонные машинно-тракторные станции.— М., 1929.

¹¹ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 392.

¹² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 4.— С. 457.

¹³ Див.: Кудльницький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931—1933 р. // Укр. іст. журн.— 1988.— № 3.— С. 19.

¹⁴ КПРС в резолюціях...— Т. 4.— С. 457—460.

¹⁵ Див. докладніше: Кудльницький С. В. Нава. ст.— С. 15—27.

хлібозаготівель, метою якої було будь-що виконати планові завдання по поставках зерна, а лише потім дбати про допомогу голодуючим. Зрозуміло, що запізнена допомога для багатьох і багатьох селян була вже непотрібною. Надзвичайна ситуація, яка мала місце в сільському господарстві, природно, вимагала особливих підходів до керівництва процесами на селі. В січні 1933 р. ОБ'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) ухвалив рішення про створення політвідділів МТС та радгоспів, що покликані були рішуче сприяти подоланню кризових явищ у сільському господарстві, зміцненню молодого колгоспного ладу¹⁶. Основними напрямками діяльності політвідділів стали завершення перебудови парт-організацій за виробничим принципом, їх організаційне зміцнення, перетворення партійних осередків на справжніх організаторів нових форм господарювання, добір, розстановка та виховання колгоспних кадрів, зміцнення трудової дисципліни колгоспників. У 1933—1934 рр. було створено 3368 політвідділів МТС, в яких працювали 17 тис. чол¹⁷. На Україні вони діяли в усіх машинно-тракторних станціях, виявляючи при цьому творчий пошук не лише у справі політичної, а й виробничої діяльності, підтримуючи почини новаторів.

З ініціативи політвідділу Старобешівської МТС Донецької області в 1933 р. була створена перша в республіці та країні жіноча тракторна бригада, яку очолила самовіддана трудівниця, ентузіаст П. Ангеліна¹⁸. Цей досвід як органічна частина загального піднесення трудової активності жінок села набув повсюдного поширення не лише в республіці, а й інших регіонах країни.

Партія та уряд високо оцінили діяльність політичних відділів МТС. Постановою ЦК ВКП(б) від 7 травня 1934 р. 110 начальників політвідділів МТС були удостоєні вищої урядової нагороди — ордена Леніна. Серед нагороджених 31 чол. представляв УСРР. У постанові вказувалося, що начальники політвідділів нагороджуються «за бойове і самовіддане виконання директив партії та уряду про соціалістичне перетворення села, за видатну масово-політичну і організаторську роботу по мобілізації мас колгоспного селянства, яка забезпечила успішне завершення державних завдань колгоспами і машинно-тракторними станціями в 1933 р., піднесення матеріального й культурного рівня колгоспників та колгоспниць і зміцнення колгоспів»¹⁹.

У зв'язку з успішним виконанням політвідділами покладених на них завдань листопадовий (1934 р.) Пленум ЦК ВКП(б) дійшов висновку, що зберігати надалі такого роду надзвичайні органи недоцільно. Вони були об'єднані з районними комітетами партії, а їх працівники залишені в складі останніх²⁰. Осмислюючи нині роль політвідділів в справі організаційно-господарського зміцнення колгоспів, не можна не сказати й про те, що ці органи, маючи тоді особливі права, нерідко припускалися перегинів. У багатьох випадках з ініціативи працівників політвідділів мали місце помилки при проведенні акцій розкуркулювання, коли до числа куркулів на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині та в інших місцевостях було віднесено частину середняків та навіть працівників з інших соціальних верств.

В цілому ж МТС, в яких зосереджувалася нова сільськогосподарська техніка, кращі агротехнічні кадри, перетворилися на справжні опорні організаційні осередки Радянської держави в соціалістичній перебудові сільського господарства, підготовці різних категорій кадрів для потреб колгоспного виробництва. Вони відіграли важливу роль у здійсненні завдань культурної революції на селі. При них створювалися й активно працювали гуртки та школи по ліквідації неписьменності, пропа-

¹⁶ Див.: КІРС в резолюціях... — Т. 5.— С. 76—86.

¹⁷ Там же.— С. 194.

¹⁸ Історія селянства Української РСР.— Т. 2.— С. 182.

¹⁹ Історія крестьянства ССРСР.— Т. 2.— С. 290.

²⁰ КІРС в резолюціях... — Т. 5.— С. 193—197.

ганди агрономічних знань, червоні кутки, відкривалися сільськогосподарські виставки, організовувалися демонстрування кінофільмів, виступи гуртків художньої самодіяльності, випускалися стіннівки.

Машинно-тракторні станції в республіці, як і у всій країні, проіснували 30 років. В зв'язку з організаційно-господарським, матеріально-фінансовим зміцненням колгоспів відпала необхідність здійснювати виробничо-технічне обслуговування їх через МТС. У березні 1958 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Закон, відповідно до якого було вирішено зосередити в колгоспах не лише землю, а й техніку, а МТС були реорганізовані в ремонтно-технічні станції (РТС). Трактори ж, сільськогосподарські машини, що експлуатувалися МТС, держава реалізувала безпосередньо сільськогосподарським підприємствам.

Березневий (1958 р.) Пленум ЦК Компартії України вказав, що важливим завданням партійних, радянських організацій є правильне використання кадрів, які вивільнялись у зв'язку з реорганізацією МТС і використання їх на вирішальних ділянках колгоспного виробництва. «Необхідно, — наголошувалося в постанові цього Пленуму, — перш за все зміцнити склад голів економічно слабких колгоспів за рахунок більш підготовлених і досвідчених працівників, зокрема директорів МТС, головних агрономів, головних зоотехніків та інших спеціалістів»²¹.

Даний захід партії та уряду однозначно оцінити неможливо. Він, зокрема, негативно позначився на діяльності економічно слабких колгоспів, яких було не так уже й мало у республіці, а тим більше в країні. Практично так само відбився цей захід і на так званих «середняках», тобто середніх господарствах, економіку яких було підірвано не на один рік. Реорганізація МТС у РТС, а останніх у підприємства по матеріально-технічному забезпеченню сільського господарства, як показало життя, виявилася не найдосконалішими варіантами. Не випадково механізатори, керівники господарств ремствують, що існуючі форми є насправді факторами гальмування колгоспного виробництва, про що вже говорилось і говориться нині в пресі, на телебаченні та радіо.

МТС відіграли важливу роль у соціалістичному будівництві на селі, в історії організаційно-господарського зміцнення колгоспів та союзу робітничого класу, трудового селянства й інтелігенції. В руках держави вони були важливим інструментом соціально-економічного розвитку села, згуртування колгоспного селянства на основі колективістських принципів та загальнонародних інтересів. Однак можна сказати, що дана форма господарювання до кінця не була вичерпана.

Уява про соціалістичне будівництво на селі в 30—50-ті роки невіддільна від багатогранної діяльності МТС. Водночас не все у їх роботі було підпорядкованим повною мірою перспективі розвитку колгоспів. Вони фактично не вели боротьбу за високі кінецьві результати діяльності господарств, оскільки існуюча гарантована оплата праці трактористів не спонукала їх до цього.

Справжніми господарями полів величають нині механізаторів, які озброєні могутньою технікою. Лише в першому кварталі 1988 р. в аграрний сектор виробництва надійшло 89 тис. тракторів (пригадаймо: свого часу В. І. Ленін мріяв про 100 тис. тракторів в сільському господарстві країни), 111 тис. тракторних плугів й культиваторів, 42 тис. сіялок, 10 тис. дискових борін, 27 тис. машин для внесення в ґрунт мінеральних та органічних добрив²². За той же час трудівники села республіки придбали різноманітної сільськогосподарської техніки на 263 млн. крб.²³ Проте нині гостро стоїть питання про значне поліпшення її якості та підвищення надійності.

²¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їзді, конференцій і пленумів ЦК—К., 1977.—Т. 2.—С. 695.

²² Правда.—1988.—26 апр.

²³ Рад. Україна.—1988.—28 квіт.

Естафету перших господарів «сталевих коней» успішно продовжують їх онуки та правнуки. В сільському господарстві УРСР кожний четвертий працівник — механізатор, кожний третій сільський спеціаліст — молода людина до 30 років²⁴. Це велика творча сила, потенціал якої примножується там, де творчо розв'язується питання про піднесення ролі кожного працюючого, а робота трудових колективів організується на основі застосування таких нових форм, як бригадний, колективний, груповий, сімейний підряд. Колективів, що організують практичну діяльність на основі різних форм підряду, налічується в УРСР понад 53 тис.²⁵ Завдяки застосуванню техніки, досягнень науково-технічного прогресу вони повсюди досягають високої організованості, зростаючої продуктивності праці, поліпшення не тільки кількісних, а й якісних показників вироблюваної продукції.

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ),

О. П. ГРИГОРЕНКО (Кам'янець-Подільський)

²⁴ Див.: Матвієнко А. С., Бородін М. І. Ефективність праці сільської молоді.— К., 1988.— С. 3.

²⁵ Поточ. арх. Агрпрому УРСР. Нові форми організації праці.— 1988.— С. 4—5.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. КОСТОМАРОВ

МАЗЕПА *

ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ (Продовження)

В Сечи, между тем, произошла перемена. Гусака сменили; вместо него кошевым атаманом избран был некто Федько¹. При этом новом кошевом Петрик написал к запорожцам новое послание от 27 мая, извещал, что уже все орды двинулись в путь с Калгою, и пригласил кошевого с товариством встречать союзников у Каменного Затона², с тем, чтоб утвердить по своему усмотрению постановленный им с татарами договор. 22-го июня Петрик прислал третье послание к запорожцам, и притом очень пространное: в нем излагал он цель своего предприятия и надежды на его осуществление. Он вспоминал, что когда прибыл из Ватурина в Сечь, то говорил уже добрым молодцам, в каком печальном состоянии находится малороссийский край, приводимый к упадку соседними монархами. «Неудивительно, — рассуждал теперь Петрик в письме своем, — что так поступает польский король: мы были когда-то его подданными, с Божиею помощью при Богдане Хмельницком отбились от подданства его власти и так много вреда ему наделали, что он до сих пор не оправится. Неудивительно, если крымский хан с нами враждует: мы из давних времен причиняли вред Крымскому государству и теперь всегда чиним. Но дивны поступки московских царей: не мечом они нас приобрели, а предки наши добровольно им поддались ради христианской веры. Переселивши с правой стороны Днепра на левую наших жителей, москали обсадили нас нашими людьми от всяких неприятелей, так что откуда бы неприятели ни пришли, — будут прежде жечь наши города и села, наших жителей забирать в полон, а Москва будет находиться от них в безопасности за нами, как за стеною. Этим не довольствуется Москва, а старается всех нас обратить в своих невольников и холопов. Сперва они гетманов наших Многогрешного и Поповича³, которые за нас стояли, забрали в неволю, а в всех нас хотели поворотить в вечную неволю. Нынешнему гетману допустили они раздавать городового войска старшинам магнетии, а старшины, поделавшись между собою нашей братией, позаписывали ее себе и своим детям навеки в неволю, и только что в плуг не запрягают! Москва дозволяет нашим старшинам чинить подобное для того, чтоб наши люди олодшали и замужичали, а москали тем временем завладели бы Днепром, Самарою и настроили бы там своих городков! ** Я также вам сообщал, что король польский, недовольный московским царем за то, что не воевал Крыма, хотел сам, помирившись с ордою, идти на Москву и отобрать в свое подданство нашу Украину. А каково было бы тогда нашей Украине? Не были ли наши братья и на коляях, и в водных прорубях? Не принуждали ли козацких жен опаривать кипятком

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 8, 9, 10.

¹ Арх. Юст., кн. 66.

² Бывшая крепость на берегу Днепра, близ Сечи.

³ Так называли Самойловича.

** Петрик досить вправно грав на незадоволенні народу феодальною експлуатацією і знущаннями з боку старшини й іншого панства, беззастидливо звинувачуючи російських урядовців у підтримці Мазепи та інших українських феодалів, можливоладців. Уявляючи, що їх чинили ті чи інші представники царського уряду, давали привід Петрикові та іншим демагогам огульно звинувачувати у всьому «москалів», тобто росіян узагалі.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. КОСТОМАРОВ

МАЗЕПА *

ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ (Продовження)

В Сечи, между тем, произошла перемена. Гусака сменили; вместо него кошевым атаманом избран был некто Федько¹. При этом новом кошевом Петрик написал к запорожцам новое послание от 27 мая, извещал, что уже все орды двинулись в путь с Калгою, и пригласил кошевого с товариством встречать союзников у Каменного Затона², с тем, чтоб утвердить по своему усмотрению постановленный им с татарами договор. 22-го июня Петрик прислал третье послание к запорожцам, и притом очень пространное: в нем излагал он цель своего предприятия и надежды на его осуществление. Он вспоминал, что когда прибыл из Батурина в Сечь, то говорил уже добрым молодцам, в каком печальном состоянии находится малороссийский край, приводимый к упадку соседними монархами. «Неудивительно, — рассуждал теперь Петрик в письме своем, — что так поступает польский король: мы были когда-то его подданными, с Божиею помощью при Богдане Хмельницком отбились от подданства его власти и так много вреда ему наделали, что он до сих пор не оправится. Неудивительно, если крымский хан с нами враждует: мы из давних времен причиняли вред Крымскому государству и теперь всегда чиним. Но дивны поступки московских царей: не мечом они нас приобрели, а предки наши добровольно им поддались ради христианской веры. Переселивши с правой стороны Днепра на левую наших жителей, москали обеседились нашими людьми от всяких неприятелей, так что откуда бы неприятели ни пришли, — будут прежде жечь наши города и села, наших жителей забирать в полон, а Москва будет находиться от них в безопасности за нами, как за стеною. Этим не довольствуется Москва, а старается всех нас обратить в своих невольников и холопов. Сперва они гетманов наших Многогрешного и Поповича³, которые за нас стояли, забрали в неволю, а потом и всех нас хотели поворотить в вечную неволю. Нынешнему гетману допустили они раздвигать городового войска старшинам маетности, а старшины, поделившись между собою нашей братией, позанисывали ее себе и своим детям навеки в неволю, и только что в плуг не запрягают! Москва дозволяет нашим старшинам чинить подобное для того, чтоб наши люди оплошали и замужичали, а москали тем временем завладели бы Днепром, Самарою и настроили бы там своих городков!⁴ Я также вам сообщал, что король польский, недовольный московским царем за то, что не воевал Крыма, хотел сам, помирившись с ордою, идти на Москву и отобрать в свое подданство нашу Украину. А каково было бы тогда нашей Украине? Не были ли наши братья и на колыях, и в водных прорубях? Не принуждали ли козачских жен опаривать кипятком

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 8, 9, 10.

¹ Арх. Юст., кн. 66.

² Бывшая крепость на берегу Днепра, близ Сечи.

³ Так называли Самойловича.

⁴ Петрик досить вправо грая на незадоволені народу феодальною експлуатацією і знущаннями з боку старшини й іншого панства, небезвідставно звинувачуючи російських урядовців у підтримці Мазепи та інших українських феодалів, можливовадлив. Утиски, що їх чинили ті чи інші представники царського уряду, давали привід Петрикові та іншим демагогам огульно звинувачувати у всьому «москалів», тобто росіян узагалі.

детей своих, не обливали ли ляхи наших водою на морозе, не насыпали ли им в голенища горящих ульев, не отбирали ли жолнеры у наших людей их достояние. Все это вы помните, и ляхи этого не забыли и разве не стали бы они того же чинить над нами снова!... Во время моего нахождения в Сечи я много советовал начальным товарищам взяться за дело и не допустить нашей милой отчины Украины до крайнего упадка. Но из ваших милостей никто не захотел постоять за своих людей; поэтому я, как уже раз покинувши отца, мать, жену, родных и немалое имущество, прибыл к вам, добрым молодцам, в Запорожье, так и теперь, призванши на помощь Бога и Пречистую Его Матерь, христиан заступницу, принялся за дело, которое касается целостности и обороны отчины и общей свободы: я в Кизикермене договорился о мире с беим кизикерменским Камень-мурзою, а в Перекопе хан утвердил мирные статьи, чему свидетелями были и ваши посланцы Левко Сысой с товарищами. Посылаю вам эти статьи. Прочтите их в раде: надеюсь, не найдете ничего зловредного отчизне!... Но, может быть, кто-нибудь скажет: как нам воевать своих отцов, матерей, братьев и друзей; или, быть может, скажете: где мы сами денемся, когда опустошим свой край, кто нам даст тогда хлеба? Не дай Бог воевать свою отчину: не хороша та птица, что собственное гнездо марает, не добрый тот пив, что собственную вотчину разоряет! Но когда захотите помогать нам и придете в Каменный Затон, тогда учиним совет, куда нам с орлою обращаться, так, чтобы не причинять никакой беды нашим городам и селам. Не затем начали мы наше дело, чтобы воевать своих людей, а затем, чтоб освободить их и себя от хищничества москалей и панов наших. Сами вы, умные головы, рассудите и сообразите, лучше ли быть в неволе, или на воле, — чужим слугою, или самому себе господном, — у москаля, либо у ляха мужиком, или вольным козаком? Когда славной памяти Богдан Хмельницкий с Войском Запорожским при помощи орды выбился из лядского подданства, разве дурно было тогда Украине? Разве не было тогда у козаков золота, серебра и сукон дорожих, и табунов лошадей и черед рогатого скота? Всего было вдоволь. А как мы стали московского царя колопами, так опустела в конце чигиринская сторона, а у перегнанных на левую сторону Днепра наших братьев не только что не стало достояния, да и лаптей негде было взять! * Большая часть наших братий осталась в неволе в московских городах, а других татары каждый год в полон вместо дани забирают, о чем сами вы знаете, как делалось прошлою зимою в полку Переяславском, а ранее перед тем в полку Харьковском под Змиевым и на других местах. Пусть вам, господа, будет еще и то известно, что сам гетман, с совета всех полковников, присылал ко мне секретно человека своего известить, что как только мы с ордами приблизимся к Самаре, то все они от Москвы отстанут, сойдутся с нами и станут вместе воевать Москву. Человек этот при мне, и когда, Бог даст, придем в Каменный Затон, я вам покажу его! Будьте доверчивы и ничего не опасайтесь.

Письмо это было писано в Акчмете (нынешнем Симферополе). На пути из Крыма к Каменному Затону, из урочища Черной Долины, 12 июля Петрик послал еще четвертое письмо к запорожцам, убеждая всех пристать к татарам, ради освобождения малороссийского народа от московского ярма, а через несколько дней после того Петрик и Калга-салтан с своими ордынцами были уже в Каменном Затоне. 23 июля гетман, через своего «дозорну» в Переволочне, получил известие, что кошевой атаман с куренными атаманами приняли от Калги-салтана дары и условились: запорожцам вместе с татарами идти на малороссийские города, производить смятение в посольстве, подстрекать мужиков к избению арендарей и панов. Подробности этого события мы

* В этом випадку Петрик розраховував на незадоволення бідноти українським гетьманською адміністрацією, російських урядовців, а також старшини, що перетворювалися на панство і жорстоко експлуатувала залежне населення.

узнаем в показании пойманного впоследствии в полон сообщника Петрикава, Кондрата. Было дело так. Прибыли к Сече Батырча-мурза и Калга-салтан; с ними был Петрик и послал в Сечь письмо, приглашая кошевого атамана и все товариство встречать его с хлебом-солью. Ему на это сперва прислали такой ответ: «Пусть встречает тебя тот, кто посылал тебя». Тогда Петрик послал сказать сечевикам: «Если вы меня с хлебом-солью не встретите, то я прикажу переловить всех ваших ватажных людей, которые теперь промышляют на Молочных Водах и на Берде⁴, и велю отдать их в неволю татарам!». После такой угрозы собралась рада и приговорила: ради спасения ватажных людей выйти к Петрику в Каменный Затон с поклоном, но во всяком случае допроситься от него, кто его послал. Кошевым атаманом был тогда опять Гусак. Федька недавно отставили. Этот кошевой вышел с 38-ю куренными атаманами и с двумя тысячами войсковых товарищей. Поднесли Калге-салтану хлеб-соль. Калга был доволен и сказал запорожцам: «Петрик явился к нам в Крым от вас всех: хотя с ним не было ваших писем, но он уверял нас на словах, что вы его обнадружили». Тогда куренные атаманы обратились к Петрику и сказали: «Ты писал, как придешь к нам с татарами, тогда узнаем, кто посылал тебя, — говори же, кто посылал тебя?» — «Какое дело вам до того, кто меня послал? — отвечал Петрик. — Сами увидите, что будет, когда только приступим к Полтавскому полку. Этот полк весь мне сдастся, да и Миргородский потом весь перейдет к нам. Гетмана, и старшина, и панов, и арендарей — всех побьют, и настанут у нас такие вольности, какие были при Богдане Хмельницком! Если мы теперь не выбьемся из-под московского ярма, так уже не выбьемся из-под него никогда». — «Я учиню раду в Сечи, — отвечал кошевой атаман, — и коли рада приговорит идти, тогда и я пойду!». Дали взаимное обещание: малороссыяне не будут чинить «спрепяття» татарам, когда те пойдут назад, а татары не станут трогать запорожских ватажников, сновавших за промысли на Молочных Водах и на Берде. Калга подарил кошевому доброму коня, а двум куренным атаманам по «чуге» (одежда)⁵.

Гусак видимо сочувствовал мечтаням Петрика, но не решался открыто стать за него пред всем товариством. Оттого на раде, собравшейся на другой день после свидания с Петриком, не последовало ничего решительного. Рада, находясь под нравственным влиянием Гусака, постановила, что всему низовому сечевому войску идти в поход на Украину не следует, но кто из товарищей захочет идти с Петриком, тому не возбраняет. Тут пришла от гетмана увещательная грамота к запорожцам, чтоб они не приставали к злым замыслам. Кошевой атаман поступил и здесь согласно своему двудичному характеру. Он отвечал Мазепе, что у запорожцев вовсе нет такого безумного намерения, чтобы вместе с бусурманами идти на войну против православных христиан. Но в том же письме кошевой делал замечание, что во время гетманства Мазепы совершаются дела не лучше таких, какие делались при ялах, против которых поднялся Богдан Хмельницкий. «Стали держать подданных такие паны, которым никак не следует дозволять их держать, а они заставляют бедных людей дрова возить, конюшни чистить, печи топить. Пусть бы только генеральные старшины держали подданных, это было бы еще не так обидно, а то держат такие, которых отцы не держали подданных никогда. Могли бы эти люди, как и отцы их, дитаться своим трудовым хлебом».⁶ Повторяя точно такие жалобы, какие заявлял в своих писаниях Петрик, кошевой Гусак уже тем самым, при всех своих уверениях в непричастности к мятежным замыслам Петрика, показывал, что относится к его делу не без сочувствия.

⁴ Обе реки — в Таврической губ., впадают в Азовское море.

⁵ Арх. Юст., кн. 66, л. 107.

⁶ Идетесь про збагачення, нобілітацію старшини. Масштаби цього процесу незмірно зросли за урядування Мазепи, який роздавав безліч універсалів на володіння селами й залежними людьми старшині та взагалі близьким до нього особам.

Когда рада порешила, что охотники могут идти к Петрику, тотчас набралось таких охотников до пятисот. Василь Бузский, приятель Петрика, избран был ими полковником и просил дать ему войсковые клейноты, т. е. знаки наказного начальнического достоинства, но кошевой атаман и старшины не дали их ему, чтобы не казалось, будто они отправлены от всего Запорожского Низового Войска. Кошевой хотел, чтоб их отпустили только на том основании, что в Сечи с давних пор никого силою не удерживают, но это не значило бы, что все товариство признает их затею добрым делом. Охотники самовольно пошли в Каменный Затон и там тотчас собрались в раду и провозгласили Петрика гетманом, а Калга-салтан вручил ему войсковые клейноты: бунду, бунчук и хоругвь. Таким образом Петрик копировал из себя Богдана Хмельницкого, которого первый раз провозгласили гетманом запорожцы, а также напоминал собою Суховенко и Дорошенко, которые первые знаки гетманского достоинства получили от татар. Петрик, считая себя уже гетманом, нарек трех полковников (Василия Бузского, Кондрата и Сысоя) и шесть сотников, потом послал к ватажникам на Молочные Воды и на Берду созывать их вместе с собою на войну против москалей для достижения вольностей; при это он грозил их отдать татарам в неволю, если они его не послушают. Сам Петрик с Калгао-салтаном отступил от Сечи и на речке Татарке собрал раду, чтоб обсудить, куда им сначала идти. Порешили прежде подчинить самарские городки, а между тем послать в Полтавский полк к цариченским и китайгородским жителям воззвания, приглашающие сдаться и показать пример другим. 29 июля с Самары Петрик распустил такой универсал ко всему народу малороссийскому:

«Всему товариству и посполитым обывателям доброго от Бога здорovia и благополучия. Зная, что Войско Запорожское пребывает в угнетении, ведая о ваших несносных страданиях и желая избавить вас от тиранства Москвы и немилостивых ваших панов, я обратился к Крымскому государству, для чего ездил в Крым и возвратился оттуда с ордою. У Каменного Затона близ Сечи все Войско Запорожское с кошевым атаманом и куренными атаманами на войсковой раде утвердило обоюдно присягою мир, постановленный с Крымским государством, а на другой раде по Божией воле избрало меня гетманом и повелевало мне с ордами и с Войском Запорожским идти на оборону вашу против Москвы. Ныне двинувшись из Каменного Затона и совокупившись как с тем войском, которое было на Молочных Водах, так и со всеми ордами, находившимися при Калге-салтане, мы пришли к Самару, о чем вас всех извещаем настоящим нашим листом. Доверьтесь мне и, устроив между собою надлежащий порядок, высылайте к его милости салтану и к нам, Войску Запорожскому, свою старшину и сами с нами готовьтесь в этот военный путь против неприятеля своего москаля, дабы с Божией помощью скинуть невольническое ярмо с вольных ваших козацких хребтов. Ведайте, что эта война против москаля началась не ради чего иного, как для ваших вольностей и общего народного блага. Сами знаете, что с вами делают москали и ваши хищные паны и что вам вытворяется от арендарей: обездили вам тираны шеи, поотбирали себе пожитки ваши. Станьте же дружно за вольности свои. Если теперь поможет Господь Бог отбиться из-под ярма московского, тогда устроите у себя такой порядок, какой сами захотите, и станете пользоваться такою вольностью, какую пользовались предки ваши при Богдане Хмельницком. Войско Запорожское утвердило мир с Крымским государством на таких условиях, чтоб тогочная чигиринская сторона Днепра была нам возвращена в тех пределах, в каких Хмельницкий с ордами завоевал ее от ляхов, а другая, себочная сторона при нас оставалась бы со всеми полками и городами. Вольно будет всякому отправлять рыбные, соляные и зверные промыслы по Днепру, Бугу и другим речкам без всякой платы. Выбившись из настояще-

го подданства, каждый, коли захочет, может идти в свою отчину, где прежде проживал, и не будет по этому поводу никому тревоги и опасности. Государство Крымское дало нам присягу всегда оборонять нас от Москвы, от ляхов и от всех неприятелей. Если вы теперь не приметесь за свои вольности, то знаете, что потеряете их навсегда и останетесь вечно московскими невольниками и никто уже после за вас не заступится».

Петрик, очевидно, разыгрывал из себя Богдана Хмельницького⁶; но времена, когда Богдан Хмельницький мог совершать свои великие дела, прошли невозвратно. Везде и во всем подражанье бывает хуже оригинала, и события, искусственно повторяемые не вовремя, представляют собою что-то комическое. Петрик в малороссийской истории явился таким типом, каким был Дон-Кихот в истории человеческого поэтического творчества.

Мазепе известны были шаг за шагом поступки Петрика: гетман послал в Москву просить, чтоб указано было воеводам Борису Петровичу Шереметеву и князю Борятинскому соединиться с полками гетманского полка. В конце июля Мазепа выслал вперед четыре городовых полка — Прилуцкий, Миргородский, Лубенский, Нежинский и с ними охотный конный полк Пашковського, а сам с пятью охотными полками стал под Гадячем и ожидал прибытия к себе с одной стороны великорусских воевод, а с другой — выборных отрядов из полков: Киевского, Черниговского и Стародубского. Стоя под Гадячем, гетман распустил 28 июля универсал ко всему малороссийскому народу, служивший как бы опровержением возмутительных воззваний Петрика. В нем гетман вспоминал о прежних усобицах, о бедствиях и разорениях, постигших от них край, убеждал пребывать в верности царям и в послушании гетману, угрожал вдобавок карою тем, которые прельстились бы и поддались обманщику, «загибельному сыну Петрику»⁶.

Гетман скорее дождался своих полков, чем великороссийских вспомогательных ратных сил. Шереметев не доходил еще до места, где ему надлежало сойтись с козаками, а князь Борятинский, как носился слухи, был где-то далеко за Путивлем. Гетман не стал более их ждать и двинулся к Полтаве.

Высланные вперед полковники прислали к гетману известие, что жители Цариченки, Китай-городка⁷ и других орельских городков поддаются мятежу, поверивши «прелестным» письмам возмутителя. Этого было мало. До гетмана доходил слух, что огонь мятежа распространяется вдоль правого берега Ворсклы: жители кишенские и сокольские начинают «малодушествовать», готовы сдаться татарам и признать власть Петрика. Везде по пути, по которому шел гетман, слышались от «легкомысленных людей дерзкие речи». В обозе самого гетмана стрельцы доносили, что какой-то пьяный козак, помахивая саблей, кричал: «Станем рубить москалей!». Можно было опасаться, что мятежник действительно угадал народное желание⁸. Гетман еще раз послал гонца к Шереметеву с просьбою спешить на выручку малороссийского края и в то же время отправил к четверем высланным вперед полковникам приказание идти против неприятеля на вспоможение жителям городков Маячки и Нехворощи, которые еще не поддались мятежнику, но могли поддаться, если к ним в пору не явится выручка. Нелегким

⁶ Важно погодиться с такою думкою автора: Хмельницький воз'єднав український народ із російським, а Петрик, навпаки, закликав до розриву з Росією — втім, його заклики справляють несерйозне враження, в них відчувається гарячкове бажання спертися на тих, хто був незадоволений правлінням Мазепи і російськими урядовцями, що погугував йому.

⁷ Величко, т. III, с. 110.

⁸ Оба — местечки Кобыляк, уезда, при р. Орель.

⁸ Арх. Юст., кн. 56, л. 533. (Йдеться, звісно, не про народ, а купку старшини та багатіях, незадоволених обмеженнями з боку російського уряду. — М. К.).

казалось для цих полковників таке поручення, так як вони не знали напевно татарської сили і опасалися зустріти її в розмірі, превосходящем їх власні сили. Гетман ободря їх скорим подрепленням після прибуття Шереметєва.

Августа 5-го полковники з своїми полками, які були розположені вздовж берега Ворскли, двинулись к річці Орели і приблизились к Маячці. Під цим городком стояв уже Петрик з ордою⁹⁻¹¹.

Вот как Петрик туда добрался. Разославши с берегов Самары свои возмутительные универсалы, он прежде всего хотел подчинить себе Новобогородск. Но его «прелестные» письма, туда посланные, не имели никакого успеха, потому что в этом недавно еще основанном городе большинство жителей состояло из великороссиян. Запорожцы с Петриком попытались, было, ночью ворваться в посад, но пораженные пальбою из замка ушли, а один из новопожалованных Петриком полковников, Кондрат, попался в плен. Утром после того Петрик с запорожцами и Калга-салтан с татарами направили путь к Украине. На дороге прибыли к Петрику посланцы из городков Цариченки и Китай-городка с хлебом-солью, изъявляли от имени всех жителей покорность и охоту содействовать освобождению Украины от московской власти. Все, казалось Петрику, шло удачно. Он оставил обоз неподалеку от Китай-городка и вместе с Калгою-салтаном двинулся налегке к Маячке. Туда было уже послано заранее «прелестное» письмо, как и в другие городки, но из Маячки никто не приходил к Петрику с хлебом-солью. Приближаясь к Маячке, у речки, носившей то же имя, встретили они ватагу украинцев, которые ходили на промыслы к Молочному Водам и к Берде, а теперь возвращались домой. Петрик стал уговаривать их пристать к нему и вместе с ними идти на москалей, чтоб освободить весь народ малороссийский от московского ярма. Многие ватажники сразу догадались, что перед ними какая-то шайка бездельников: хотя они себя и называли запорожцами, но это казалось сомнительным, так как с ними не было ни кошевого, ни запорожских старшин. Некоторые из ватажников, однако, наружно согласились пристать к Петрику и таких набралось около полторы тысячи; другие же наотрез отказались и ушли на остров, где грозили обороняться, если их станут принуждать. Тогда приставшие к мятежнику просили дозволения взять и привезти свои оставленные возы, а когда получили позволение, то убежали тотчас к товарищам на остров. Некоторые оставались еще при Петрике, но, дождавшись ночи, также все от него убежали¹².

Таким образом не успел Петрик увеличить своей силы ватажниками и, оставаясь с одними татарами, да с кружком запорожцев, подступил к городку Маячке. Он послал туда еще одно «прелестное» письмо. На это письмо жители ответили положительным отказом: к городку приближались высланные гетманом полковники.

Как только татары увидели вдаль гетманские полки, на них сразу нашел переполох. До них доходили вести, что в порубежных местах расставлены московские силы, а сзади все белгородские рати готовы против них к походу. Татары поспешно отступили к своему табору, оставленному под Китай-городком. Тут прибежал к Петрику какой-то козак и говорил, что отправлен от полтавского полковника Павла Герцика, стоявшего у городка Кобыляк. Он убеждал Петрика спешить к Полтаве, уверяя, что и полтавский полковник и весь Полтавский полк пристанут к Петрику, потому что все ненавидят москалей.

Сказанное козаком о Полтавском полке была ложь. Напротив, когда возмутительный универсал Петрика дошел в Полтаву, там был уже гетман и приказал послать к мятежнику написанный в гетманской

⁹⁻¹¹ Архив Ин. Дел, 1692 г. Донесение Мазеям от 7 августа. Подлинн.

¹² Арх. Юст., кн. 86, л. 108. Показание ватажника Макаренко. (Так речували на авантюру Петрика прості українці, слухно вбачаючи в ньому і його політичних «сграво гультаїв». — М. К.).

канцелярії отримавши відповідь від імені всього Полтавського полку в самому презирливому тоні. «Як смієш ти гетьманом іменоватися? — було сказано в цьому отриманні. — Все ми, і старші і менші, здивуємося твоєму безумству; хто тебе, щенка такого, поставив начальником і опекуном над нами? С чого ти це убиваєшся і заботишся про наше життя? Ми знаємо, що твій батько був нищий і жив у нас в Полтаві в багательні, а ти, будучи в школі, валявся між ніщими на улиці, і под окнами нашими викормився їждками. Ти не тільки не був в рыцарських упражненнях, але і в домових науках, а потім хоч і втерся в військову канцелярію, але там, обокравши товарищів і змінивши своєму пану, утік на Запорозжя! Ми йому не вернімо, будемо к тебе прибути Калга-салтан; не надіємося, щоб така важна особа послідувала за тобою, лугом і щенком! Верно цыган який-небудь собрав тисячну толпу оборвувачів із татар і назвався салтаном!»

Письмо це показує погляд, сформований тоді у малоросійських старшин по відношенню до татар, яких вони могли унизити за їх просте походження¹³. Письмо це, ймовірно, приніс Петрику той козак, який видавав себе посланним від Герцика, а може бути і сам Петрик, який повідомив Калгу про таку присылку від Герцика; дійсно ж отриманого листа, звичайно, не показав салтану і переконав його іти далі до Полтави. Але Калга-салтан був в такому розпорядку, що замість походу далі в Україну, зібрався з своєю армією відступити в Крим¹⁴. Кому прийшла звістка, що в Криму готують переворот: мурзи невдоволені ханом, хочуть вибрати іншого, більшість знову бажає некогого колишнього в Криму хана Селім-Гирея і вже послали в Константинополь просити падишаха про його призначення¹⁵.

Коли Петрик з Калгою ходили до Маячки, залишені в таборі біля Китай-городка татари, по звичаю, стали розходитися по своїх землях і ловити пленных. Петрик, повернувшись з-під Маячки, не без зусиль просив Калгу відпустити на волю малоросіян, заручених татарами. Було це чересчур, якщо б після всіх ласканих обіщань татарської дружби, на котрі він так щедро Петрик в своїх універсалах, татари на перших же перемогах показали малоросіянам свою дружбу таким способом.

Перший похід Петрика до крайності уронив його в очах народу: без того, може бути, нашлось би більше готових увлечися його горячими розмовами. Але татари неохотно шлі з ним і тепер не слухали його переконань. Йому довелося повернутися до своїх союзників, а коли на повертанні шляху досяг він до річки Тартики, то кілька сот запорожців, приставших до нього в Кам'яному Затоні, пішли до нього в Сечь; залишилось з ним тільки кілька десятків самих забурденців. З ними Петрик слідував до Калго-салтана до Перекопа. Калга пішов в Крим, а Петрик, з своєю купою удалців, простояв під Перекопом в ханських окопах кілька місяців. З Перекопа видавалось йому козакам по деньку шенно і по кілька баранів для прокормлення. Тут посіщали його малоросійські торговці з Полтавського полку: він їх прийняв ласково, граючи з себе роль гетьмана, угощав горілкою і переконував, що скоро прийде в Україну з татарськими допоміжними силами. «Не добро вам з Москвою, — говорив він. — Я к чому намерився, то кінце виконю. Вийду в Москву, всіх вас освободжу від московської неволи: стануть люди з московських слобод

¹³ Величко, т. III, с. 114—116.

¹⁴ Арх. Ин. Дел, 1693 г., № 20.

¹⁵ Арх. Юст., кн. 66, лл. 751 і 986.

* А саме його головною опорою була татарська орда, що переслаувала лише мету збагачення і захоплення полонених. Люди бачили, що за задля збагачення народ від «москвіля», тобто тих російських урядовців, військових, що тягнули руку за Мазепу, стоїть егоїстичні претензії Петрика та купки його врябачників, таких самих шибайголів, як він сам.

переходить опять на чигиринскую сторону на прежнее жилище». Все ездившие в Крым за солью чумаки отдавали ему поклон, как батьку козачьему, потому что только по его ходатайству хан позволял им ездить в свои владения для соляных промыслов, тогда как вообще малороссиянам, подданным царя московского, это не дозволялось, по поводу неприязненных отношений Крымского юрта к Московской державе.¹⁶

В последних числах сентября, или в первых октября, козаков, состоявших около Петрика, развели из ханского окопа под Перекопом по разным татарским селениям, а сам Петрик, с шестнадцатую товарищами, поехал в Бахчисарай ожидать и встречать нового хана. Этот хан приехал из Турции в декабре после Николина дня. Петрик явился к нему с поклоном и представил фальшивые письма, писанные будто бы от гетмана и Кочубея к прежнему хану: в этих письмах заключалась просьба оказать козакам помощь, чтоб освободить Украину от московской власти и перевести поселенных в слободских полках малороссиян на прежние места их жительства, в Чигиринщину. Хан Селим-Гирей и прежде был неумолимый враг Москвы, а теперь принял ласково Петрика уже только единственно потому, что этот человек явился врагом Москвы. Не знаем, в какой степени не сомневались в Крыму в подлинности привезенных им писем гетмана и Кочубея, но достаточно было, что они приглашали крымцев к походу, — и хан дал тотчас приказание татарам кормить лошадей и быть готовыми к походу.

После быстрого отступления Калги-салтана и Петрика полковники, высланные гетманом, бросились, было, в погоню за уходившими, но не догнали, потому что, в виду погони, отступление стало совершенным бегством.

Гетман Мазепа распустил свое войско; с врагом ему не удалось биться, однако оно пробывало в трудах и лишениях военного похода целых 12 недель, а Полтавского полка козаки — осьмнадцать. Успех над мятежом был приобретен чрезвычайно скоро и легко, но гетман удостоился от московского правительства похвал и подарков, как бы за очень важный подвиг. Таким это дело и должно было показываться издали, если судить о нем по тем замыслам, с какими пускался возмутитель на свое предприятие. Стольник Тараканов привез гетману и старшинам милостивое слово великих государей и подарки. Он представился гетману в стане, устроенном в Бадакве¹⁶ на Артополоте. Там гетманский табор был устроен наподобие города, с воротами, от которых шли улицы, составленные из шатров, до гетманского шатра. Гетманская пехота уставлена была по всему пути, по которому шел царский посол. Пехота играла на трубах, била в литавры. Царский посол поднес гетману с царскою похвальною грамотою подарок — кафтан «откровенным видом, с расprostертыми полами», а старшинам присланы были соболы и материи, называемые «байбереки»¹⁷.

В конце 1692 года произошла суровая расправа с теми, которые во время прихода Петрика присылали к нему с хлебом-солью и признавали его гетманом. Такая участь постигла двух сотников: цариченского и китайгородского. Войсковою суд присудил их к смертной казни, которая должна была исполниться на месте их преступления. Но китайгородские жители испросили помилование своему сотнику, представляя, что зачинщиком измены был не он, а священники, подававшие совет сдать город. На этом основании присудили китайгородскому сотнику и его сообщникам учинить такую казнь: положить им головы на плахи, потом, снявши с плах, объявить, что, по прошению царицы Натальи Ки-

¹⁶ Опущено народний переказ, що ілюструє цю думку. Юртом тоді в офіційних документах називали територію Кримського ханства (як ту, де жили осілі татари, так і ту, де ходили кочові й ставили свої юрти — намети).

¹⁷ Нині село Лоханичного уезду, при р. Суле.

¹⁸ Арх. Ин. Дел, 1692 г., август, № 98.

рилловни, смертна казнь замінється для них наказанням кнотом і ссылкой в дальніє сибірськіє города. Этот приговор был исполнен 2 ноября¹⁸. Цариченскому сотнику отрубили голову в Полтаве 2 декабря¹⁹.

Петрик, убежавший от рубежей Гетманщины, прислал в Сечь письмо в таком смысле: «Не сомневайтесь. Делу сему конца еще нет. Что мы начали, то и совершим». Но в Сечи уже очень мало нашлось у него сторонников. Гусак теперь уже не мирволил Петрику, стал обращаться грубо с его сторонниками и грозил им наказаниями. Но тут подвинулась смута. Гусака обвинили в том, что он брал дары от татар, приходивших с Петриком. Его принудили положить свою «комышину»²⁰. С ним разом сменили всех других сечевых старшин и выбрали новых. Кошевым атаманом выбран был Василь Кузьменко. Это не обошлось без междоусобий: поднимались курени на курени, сечевую церковь забросали полевьями, купецких людей пограбили²⁰.

Для удержания Запорожья в спокойствии гетман находил, что следует в Каменном Затоне построить крепость и там держать постоянно гарнизон с орудиями. Нельзя было не обратить внимания, что Запорожье было опасно для Гетманщины главным образом оттого, что там скоплялись недовольные порядком в Украине и друг друга подстрекали на отважные мятежнические затеи. Надо было исправить причины народного недовольства. По вопросу о маестностях старшин и войсковых товарищей полагалось возможным успокоить народные жалобы на утеснения тем, что гетман издал универсал, в котором давал наставление владельцам не отягощать своих подданных в землях, лесах, сенокосах и во всяких угодьях, под опасением отобрания маестностей²¹. Но и это делалось только на случай возможности отягощения. Угрожая в своем универсале владельцам маестностей карою за отягощение подданных, гетман сообщал в Приказе, что от особ, владеющих маестностями, как от генеральных старшин и полковников «люди, в подданстве будучие, отягощения и бремени неудобносысного не терпят»²². Относительно аренд, возбуждавших также всеобщее недовольство народа, гетман до поры до времени ограничился универсалом, дозволявшим на крестины и на свадьбу курить вино для своего домашнего обихода и покупать дешевою ценою вино бочками: собственно, это и прежде дозволялось, но с таким ограничением, чтобы покупаемая бочка заключала не менее пятидесяти кварт. Теперь же дозволялось покупать гораздо меньше — в десять кварт и притом без явки арендарям и их шафарям, объявляя единственно местным полковым старшинам. Самых арендарей обязали продавать враздробь кварту не дороже двух копеек. Это издавалось только как временно облегчительные меры, — предполагалось скоро уничтожить аренды вовсе²³.

Неугомонный Петрик в Крыму старался расположить нового хана и представил какое-то письмо, полученное будто бы от полтавского полковника. В этом письме уверяли, что как только он явится с татарами, то весь Полтавский полк ему сдастся. Крымские мурзы убеждали хана Селим-Гирея верить Петрику и сообщали, что им подлинно известно, как малороссыяне не терпят москалей и готовы принять татар, как избавителей²⁴. Бывшие в Крыму невольники греки, напротив, угаваривали Петрика не пускаться снова в это дело и не отдавать на расхи-

¹⁸ Арх. Юст., кн. 66, л. 107.

¹⁹ Там же, л. 568.

²⁰ Знак звання кошового у формі довгого і тонкого жезла.

²¹ Арх. Юст., кн. 66, л. 1090.

²² Там же, л. 1050.

²³ Арх. Ив. Дел. 1693 г., № 24.

²⁴ Арх. Юст., кн. 66, л. 568.

²⁵ Костомаров не вважав навіть за доцільніє спростувати цю нісенітницю: хто на Україні не знав, якими у дійсності «рятивниками» були татарські напівники для її народу протягом кількох століть.

щине мусульманам своїх єдиновірцев. Петрик на это им отвечал: «Я стою за посполитый народ, за самых бедных и простых людей. Богдан Хмельницкий избавил народ малороссийский из неволи лядской, а я хочу избавить его от новой неволи москалей и своих панов».

11-го января 1693 года хан Селим-Гирей отправил в поход зятя своего Нуреддина-салтана и сына Ширин-бея с ордами, а с ними выступил и Петрик с кучкою своих воровских козаков. Прежде всего хан Селим-Гирей приказывал им идти к Сечи и попытаться подвинуть сечевиков идти в малороссийские города. Если малороссийские города не станут сдаваться, то хан не приказывал их разорять. Сам хан обещал весной идти с ордами на великороссийские города и слободы.

16 января Нуреддин-салтан и Петрик отправили в Сечь воззвание, убеждавшее пристать к ним²⁴. Петрик извещал запорожцев, что он прошлое лето не мог довести своего предприятия до конца оттого, что татары его покинули, а теперь новый хан Селим-Гирей, в совете со всем своим государством, постановил помогать малороссянам, что вырвать их из-под московского подданства. «Не прельщайтесь, братья,— выражался он,— что московские цари шлют вам червонные золотые: все это Москва делает оттого, что видит волка в лесу, а как Москва помирится с Крымом, то часть нашей Украины орде отдаст, а другую забереет себе в вечную неволю. У нас правдиво говорится: за кого крымский хан, тот и будет пан!... Не привязывайтесь к этой Москве, как рыба-судак к неводу, что ее еще не затягивают неводом, а она уже к нити прилегает и тащит ее рыболов туда, куда уже прежде других рыб затащил. Так и вы добровольно привязались к Москве, а она с вами то же учинит, что уже прежде учинила с теми, которых раньше вас под свою власть взяла».

На это воззвание запорожцы послали Петрику ответ, составленный сечевым писарем Созонтом Грибовским. Запорожцы выражались, что, рассматривая близость конца миру, они считают приличным вести себя так, как учит церковь,— царей почитать и панов слушаться. «Предавшись отчаянию и забыв создавшего и испуившего тебя своєю кровью Бога,— писали они,— ты отдался бездонному аду с душою и с телом. Желаем тебе там беседовать на вечные времена! От крымского хана ты получил клеймоты; иди же себе с ними, куда хочешь, только от нас убирайся подальше. Без нашего ведома ты ушел в Крым, без нас теперь и поход свой совершай, а нам больше не докучай!»²⁵.

Нуреддину отвечали запорожцы, что, согласно с договором, заключенным прошлый год с бывшим Калгою-салтаном в Каменном Затоне, они желают безопасно от татар промышлять звериными, соляными и рыбными добычами, но отрекаются от военного похода на Московское государство. Нуреддин после этого послал им еще одно письмо в таких выражениях: «Нам не надобно такого мира, какого хотите вы, и от нынешнего часа вам от нас не будет покоя! Если же опомнитесь, то пусть ваш кошовый атаман сам приезжает к нам для разговора либо, вместо себя, знатных особ присылает». На это запорожцы уже не послали письменного ответа, а словесно передали: «Мы ко псу Петрику больше писать не станем и выходить к вам из Сечи не будем»²⁶.

Запорожская Сечь показала татарам, что Петрику на нее нечего полагаться, но Петрик уверял Нуреддина и мура, что в Гетманщине встретят их не так, как в Запорожье. «Все города малороссийские,— говорил Петрик,— признают меня гетманом и тогда останутся разослать татар загонями в великороссийские украинные города и в малороссийские слободские полки, чтобы вывозить оттуда малороссян

²⁴ Там же, кн. 67, л. 29.

²⁵ Арх. Ин. Дел, 1693 г., № 14.

²⁶ Арх. Юст., кн. 66, л. 1152, 1158, 1168 и далее (Як бачимо, навіть волелюбива Січ, у якій були відстави бути незадоволеною царським урядом та його ємісарам, з презрством відкинула намагання Петрика підбити козаків на похід проти Росії.— М. К.).

на правую сторону Дніпра»²⁷. Петрика особливо занимала думка знову населити правобережну Україну, і така думка нравилась бусурманам, тому що малоросіянин, перешедши на правую сторону Дніпра, очутившись би під турецьким господством. Петрик писав письма в Чигирин і в Корсунь, добиваясь, чтобы тамошні жителі заранее признали его гетманом²⁸. Несмотря на грубый отказ всего запорожского коша, в Сечи нашлось-таки несколько забуддуг, которые тогда пристали к Петрику.

Татары с Петриком двинулись в Украину к Переволочной²⁹. Они намеревались напасть на этот городок ночью, но какой-то хлопец, пойманный татарами, ушел из их рук, просидел некоторое время закопавшись в сугру, потом вылез, прибежал в Переволочку и дал в пору знать о подходящем неприятеле. 15 января в полночь явился Петрик с татарами. Он уверял Нуреддина, что переволоченский сотник явится к нему с хлебом-солью. Вышло не так. «Наши, — говорит современное донесение, — весело поиграли с татарами: не без того, что и наших двух-трех они изрубали, зато мы их отбили знатно и чернь косами татар рубала». Татары нахватали под Переволочною у жителей скота и овец, но салтан рассердился за это, велел перебить у грабителей лошадей и самих чуть не побил. Нужно было показывать малороссянам, что татары идут к ним как союзники и избавители, а не как наездники.

Тогда Петрик стал уверять Нуреддина, что если Переволочна не сдастся, то другой пограничный городок Кишенка непременно сдастся. Петрик встретил кишенцев, едвших в степь за сеном, и навязал им «прелестное» письмо, обращенное ко всему товариству и к послопитым людям города Кишенки. «Прошлого лета, — писал он, — приходили мы с ордою за тем, чтоб освободить вас всех от московского ярма, но не могли тогда окончить нашего дела. Теперь, слыша, что москали и ваши паны чинят вам великие тягости, вышли мы опять вам помогать и хотим, чтоб вы в такой вольности жили на обоих берегах Дніпра, как ваши предки жывали при Богдане Хмельницком. Высылайте к нам своих духовных и старшин городовых; учиним согласие и пусть товариство ваше, кто захочет, идет с нами на войну тотчас, а вам никакого убытка не будет и волос не спадет у вас с головы. Если же вы послушаетесь чьего-нибудь непристойного совета, то знайте, что это вам даром не пройдет».

Подошедши к Кишенке³⁰, татары расположились в «подворках» (предместьи); Кишенка не высылала на поклон духовных и старшин. Напрасно прежде хвастал Петрик перед Нуреддином, будто у него в Кишенке есть приятели: они не отзывались. Петрик еще раз послал в Кишенку письмо, приглашал охотников идти с ним воевать Москву, уверяя, будто Переволочна сдастся ему. «Ступайте себе далее в Полтавщину, — отвечали кишенцы, — а мы тем временем подумаем, да по советуемся»³¹.

Тогда Петрик утешал своих союзников, что когда они подойдут к Полтаве, то дело изменится, потому что полтавский полковник с ним в соумышлении. Они зажгли подворки, где стояли, и с наступлением ночи пошли к Полтаве.

Татары расположились в окрестностях Полтавы вплоть до Старого Санжарова³². Часть их разошлась с загонами, разорила два села и наловила в полон множество жителей, говорят, тысяч до двух³³. Петрик послал в Полтаву с «прелестным» письмом какого-то монаха Гервасия. «Полтавцы! — писал он. — Крымские войска пришли освободить вас от

²⁷ Арх. Ин. Дел. 1693 г., № 20.

²⁸ Там же, № 39.

²⁹ ныне местечко Кобыляк. уезда, при р. Дніпре, близ устья Ворсклы.

³⁰ Большая мест. Кобыл. уезда, при р. Ворскле.

³¹ Арх. Юст., кн. 66, л. 1182.

³² Мест. Полтавск. уезда, в 23 вер. от Полтавы.

³³ Арх. Юст., кн. 66, л. 1139.

московского ярма, а порубежные городки ваши не соизволили на то, чтоб им и вам добро было. За это крымские войска пошли на ваших войной. Но его милость салтан вам дает знать: если хотите жить с крымцами в братерстве, присылайте к нему для соглашения своих старшин и салтан прикажет воротить весь ясыр, сколько его взято, и скотину». При этом Петрик послал в Полтаву несколько малороссийских невольников, освобожденных из Крыма³⁴.

Но тут до Нуредина и до Петрика дошла весть, что великороссийские и гетманские ратные силы приближаются. Гетман, следивший за движениями крымцев и Петрика, еще в декабре 1692 года дал знать в Москву: «Последовал царский указ: Шереметеву с двадцатью тысячами конницы и столько же пехоты идти к рубежам украинским, а товарищу его, князю Борятинскому, стоять поблизости позади — «на страх непостоянным людям»³⁵. В самарских городах поставлено было до двух тысяч козачков из слободских полков с отрядом из великороссийских ратных сил³⁶. Полтавский полковник вовсе не шел на соединение с Петриком — напротив, собрал против него три сотни своего полка³⁷. Страх встретиться с многочисленными противными военными силами и явное нежелание малороссийских жителей поддаваться Петрику побуждали татар к немедленному отступлению. Они утнали с собою множество ясыра, но когда дошли до реки Бальчика, Петрик упросил Нуредина отпустить пленников на волю, дабы малороссыяне и теперь могли поверить, что татары им друзья. По одному известно, число татар в этом походе простиралось до тридцати тысяч, а с Петриком малороссыяне было до четырехсот человек³⁸, по другому — татар было только до десяти тысяч, а приставших к Петрику малороссыяне всего 80 человек³⁹.

Как бы то ни было, второе покушение Петрика потерпело такую же неудачу, как и первое. Народ ни на волос не обольстился его воззваниями, не показал желания пожертвовать жизнью и достоянием ради освобождения от московской власти, не усматривал в Петрике нового Хмельницкого, и Мазепа, казалось, имел право уверять московское правительство, что все, зводимое Петриком и подобными ему зложелателями об утеснениях народу, есть ложь — в Малороссии все, старшие и меньшие, живут счастливо, в изобилии и довольстве, никто никого не насилует, никто ни от кого не терпит⁴⁰.

Гетман, хотя и на этот раз вовсе не участвовал в отогнании татар с Петриком, однако доносил в Москву, что он поступал не так, как прежние гетманы, которые только высматривали против неприятелей своих полковников, а сами уклонялись от личного участия в битвах; он же, напротив, как только услышал, что идет Петрик в Украину с татарами, тотчас выступил к Лубнам, расставил вдоль Днепра несколько городовых и охотных полков, чтобы не допустить татар, пользуясь морозами, перебраться через Днепр по льду: оттого-то неприятель, как увидел, что в этой стороне все готовы к отпору против него, обратился на Полтавский полк, но услыша, что там готовы отражать его, скоро бежал оттуда «сломя голову, к своим поганским жилищам»⁴¹.

Немаловажною причиною неудачи Петрика было то, что запорожцы не пристали к нему всем своим кошем. После бегства Петрика

³⁴ Там же, л. 1182.

³⁵ Там же, л. 985.

³⁶ Там же, л. 588; Арх. Ин. Дел. 1693 г., № 20.

³⁷ Арх. Юст., кн. 67, л. 1139.

³⁸ Арх. Юст., кн. 66, л. 1168.

³⁹ Арх. Ин. Дел. 1693 г., № 20.

⁴⁰ Там же, № 24. (Вільно чи невольню Костомаров змішує акценти подій. Народ зовсім не збираєся «вільнятися від московської влади», тобто розривати союз з братнім російським народом. Тому-то народ не пішов за Петриком, так само, як пізніше не пішов і за Мазепою. — М. К.)

⁴¹ Там же, № 8.

гетман посилає в Сечь військового товарища Трошинського з похвалою запорожцям і с іконостаєм в сечеву церкву. Но зот гетманський посол наслухався тогда в Сечи «речей невежливих и ко вредительству належачих». Сердилися запорожці на гетмана, услухавши, что он советовав строить крепость у Каменного Затона *, — толковали, что им выгоднее быть в мире с бусурманами, потому что с солянкой и рыбной добычи «они были и сыты, и пьяны, а царского жалованья им дается мало»; некоторые же прямо отзывались: «Пусть нам хан даст плату и лошадей, так мы будем на услугах Крымскому государству»⁴². Сам кошевой Кузьменко писал к гетману грамоту, в которой уверял, что если запорожцы и заключат мир с бусурманами, то такой мир не повредит гетманскому регименту. Но в той же грамоте кошевой своей рукой приписал: «Если что здесь противного вашей милости написано, то простите мне, дураку. Я пишу по войсковому приказу и коли б яким сподобом дознались, что я вам иное написал, то убили бы мене в раде»⁴³.

Вслед затем весной 1693 года хан прислал в Сечь турка обновить примирение, постановленное запорожцами у Каменного Затона. Бесполойные головы взяли верх, ханский посол был встречен с почетом; всех куреней атаманы произнесли присягу хранить мир с ханом и его государством и послали в Крым своих послов для утверждения мирного договора. Петрик между тем в Крыму не переставал возбуждать хана ложными вымыслами и уверять, что малороссийское посольство только того и ждет, чтобы пришел хан с ордою: вся чернь поднимется на старшину и на гетмана и по всем полкам начнетсЯ расправа с панями и арендариами. Обо всем этом тотчас узнал гетман и, сообщив в Москву, разослал универсалы, чтобы все полки были снова в готовности отражать внезапное вторжение крымцев⁴⁴.

Два неудачных покушения Петрика показывали, что малороссияне не поддаются возбуждениям против московской власти, гетмана, панов и арендарей, но тем не менее все-таки на виду стояла необходимость устранить по возможности причины, которыми возбуждали в народе неудолюбивые. Дело об арендах прошлого года осталось неоконченным. В Светлое Воскресенье * 1693 года гетман созвал в Батурине изю всех полков козацких старшин, значных войсковых товарищей и некоторых мешан на совет об арендах ** . Немало оказалось таких, что стояли за аренды. «Никому они не вредят, — говорили такие господа, — разве только шинкарям, а в городах значительные от аренд оказываются пожитки и не только удовлетворяются текущие потребности, но еще по тысяче и по две тысячи золотых кладется на сбережение». Но раздавалось более голосов, доказывавших, что аренды надобно «отставить совершенно», потому что они стали народу ненавистны и через них подается беспокойным людям повод к пререканиям; чумаки ходят за солью и рыбою в Сечь и своими рассказами о тягостях народу от аренд волнуют запорожцев, а те всегда рады придратсь к чемунибудь, лишь бы мутить. Подавали совет, вместо аренд, собирать на всякие войсковые расходы налог с тех людей, которые держат шинки или курят вино в своих винницах и продают по ярмаркам. Положили, в виде опыта, установить на год такой порядок, а по окончании срока полковые старшины и все уряды должны представить ведомости, из которых можно будет сообразить, достаточно ли будет собираться в скарв войсковой от такого способа винной продажи⁴⁵.

* Опущено висловлювання запорожців з цього приводу.

⁴² Арх. Юст., кн. 66, л. 212.

⁴³ Арх. Ин. Дел., 1693 г., № 14.

⁴⁴ Там же, № 21.

* Пасхальне свято.

** Шинкарство (продаж горілки вроздріб) було монополією гетьманської влади, яка передавала його в аренду заможним міщанам, старшинам, монастирям, навіть міським магистратам, що, в свою чергу, наймали шинкарів. Усі вони одержували великі прибутки, обираючи й ошукуючи народ.

⁴⁵ Там же, № 39.

В Сечи между тем шло большое колебание. В июле сменили Кузьменко, кошевым стал Гусак и писал к гетману, что надобно объявить запорожцам большой поход под Кизикермень, и запорожцы, в надежде получить себе в море проход Днепром, не будут в мире с бусурманами⁴⁶. Но в июле запорожцы начали кричать, что следует быть в мире и в союзе с крымцами; Гусак противился; буяны взяли верх, низложили Гусака и «накрыли шапками» Семена Рубана, куренного атамана Полтавского куреня⁴⁷, а к гетману послали ругательное письмо, в котором говорили, что он не отец, а вочим Украины⁴⁸. Гетман, в ответе своем, обличал запорожцев, что сами они достойны называться пасынками, а не детьми Украины, за то, что поступают так, как им взбрет в голову, а не так, как велит монарший указ. Запорожцы, при гетманском посыле, подняли против гетмана крик, ругань; доставалось тогда и высшему правительству⁴⁹.

В это время гетман писал в Москву, что было бы полезно поднять запорожцев на бусурман и подвинуть вообще козаков на войну с Турцией. «В малороссийском посполитом народе много таких, что смятения желают; нищим и убогим хочется на счет богатых добывать себе состояние; однокровные с запорожцами по природе, они всегда смотрят на запорожские поступки как на образец для себя, больше чем на стройные порядки в городах, и какое бы зло от запорожцев ни вшалося, они готовы по своему безумию к ним пристать. Есть такие, что и землями владеют, и в дворах своих живут, но не умеют справлять своих домов и приторно им жить хозяевами, и они как тожько заслушат, что в чужой земле нуждаются в людях для службы, так и готовы идти^{*}. От прежних гетманов и от меня полковникам и порубежным сторожникам бывали приказы не выпускать их, да никакими способами усмотреть за ними невозможно, и если бы, избави Бог, началась война против Российской державы, то неприятели насшии людьми, к ним бегущими, воевали бы Украину. Если же от нас начнутся твориться военные промыслы, тогда все охотники к войне пошли туда и не бегали бы за рубеж на чужие зазывы, не поднимали бы и домашних смут»⁵⁰. На такие представления гетмана московское правительство отвечало, что для военных действий надобно ждать удобного времени, о чем будет в свое время указ, а до тех пор гетман должен действовать по своему усмотрению, применяясь к прежним указам, и всеми силами стараться, чтобы запорожцы не вступали в союз с бусурманами и оставались послушными царям⁵¹.

Во все время от половины лета 1693 до 1695 года военные действия ограничили частными посылками отрядов и стычками их с татарскими загонами. Июня 27-го 1693 года за Смелюю правобережные полковники Палей и Абазын разбили орду⁵², а октября 27-го того же года, соединясь с Палеем и Абазыным, полковники — переяславский Мирович и конноохотный^{**} Пашковский — одержали над татарами победу при реке Кодыме⁵³. В начале 1694 г. Петрик из Крыма стал опять присылать в Сечь воззвания, обещая явиться с ордами для отобранья

⁴⁶ Там же, №№ 33 и 36.— Арх. Юст., кн. 67, л. 756.

⁴⁷ Арх. Юст., кн. 67, л. 867.

⁴⁸ Арх. Ин. Дел. 1693 г., № 50.

⁴⁹ Арх. Юст., кн. 57, л. 1259.

^{*} Мизепа напускає туману, виставляючи причиною втечі селян від панів та їх покозачення бажання воювати будь-де я будь за кого і жвнятися за рахунок багатіїв. Не доводиться говорити, що головним збудником таких втеч була нещадна феодальна експлуатація залежного селянства панам.

⁵⁰ Арх. Ин. Дел. 1693 г., №№ 42 и 43.

⁵¹ Арх. Юст., кн. 67, л. 890.

⁵² Там же, л. 889.

^{**} Тобто найманний. «Охотні» кінні («компанійці») і піхотні («сердожкі») воїни служили за гроші, на відміну від городового козацтва, яке йшло на службу за звільнення від податків і примусової праці на панів. Компанійці і сердожкі становили своєрідну гвардію гетьмана.

⁵³ Арх. Ин. Дел. 1693 г., № 64.

от московской власти милой отчины Украины⁵⁴. Между сечевиками опять поднялось смятение, опять запели старую песню об утеснениях, чинимых народу панами и арендарями. Это смятение разносили приезжавшие в Сечь малороссийские ватажане, ездившие ватагами под предлогом разных промыслов. «Это такие люди, — писали из Сечи гетману, — что, живучи на Украине, не смеют языка распускать, а как только заберутся в Сечь, откуда у них плодятся речи и рассказы, возбуждающие к бунтам! Иной мелет спяна, а иной хоть не пьет, дьявольский сын, да без пьянства горечью дышет, собака, и не токмо что на гетмана и на панов, но и на самых монархов с желчью слова говорит»⁵⁵. Сам кошевой атаман Рубан колебался. Но в июле его отстрелили и избрали кошевым атаманом другого, по прозвищу Шарпило⁵⁶. Тогда запорожцы стали решительно врагами татар и ватага их в 400 человек ворвалась в крымские поселения, взяла в плен до двухсот татар и освободила около сотни русских полоняников обоего пола⁵⁷. Потом, под начальством того же Шарпила, запорожцы на урочище Чингаре разгромили татарский городок и тем побудили салтана Нуреддина, седшего с орду на Слободскую Украину, вернуться назад⁵⁸. В сентябре 1694 года гетман отправил за Днепр в «дикие поля» отряд из нескольких полков городовых и охотных под наказным гетманством черниговского полковника Лизогуба. Соединившись с Палеем, они ходили к устью Днестра, овладели татарскою крепостью Паланкою и воротились с добычей и двумястами пленных. За это от царя прислан был гетману золотой кафтан и порядочное количество материй и собольных мехов, а Лизогубу и бывшим с ним в походе полковникам⁵⁹ прислано также соразмерное вознаграждение⁶⁰. Участвовавший в этих походах запорожский кошевой Шарпило бился с татарами, но вернулся без добычи; за это он был низложен и вместо него дали «комышину» другому, по прозвищу Приме⁶¹. При этом новом кошевом стала опять брать верх партия, расположенная ко вражде с Россией и к миру с татарами. Запорожцы кричали, что выгоднее им, живя в согласии с татарами, ходить на промыслы за зверьями, рыбою и за солью, чем, угрожая Москве, быть в неприязни с Крымом и за то получать в награду сукна, которых присылают так мало, что приходится на человека по аршину, либо деньги, которых по разделу достанется на товарища каких-нибудь золотых по два. Запорожцев располагала к миру и возможность размена пленных, причем они могли надеяться воротить попавших в неволю своих товарищей⁶². Но Мазепа в январе 1695 года уговорил их уверениями, что царь скоро предпримет большой поход под Азов, а они, запорожцы, будут чинить промысел над неприятелем и получать много добычи⁶³. Вслед за тем прислана в Сечь такого же содержания царская грамота⁶⁴, а в апреле прибыл туда с царским жалованьем стольник, и запорожцы на своей раде дали обещание чинить над бусурманами воинский промысел по царскому указу⁶⁵.

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра

(Далі буде)

⁵⁴ Арх. Юст., кн. 69, л. 366.

⁵⁵ Там же, л. 268. Письмо писаря Гривбовского.

⁵⁶ Там же, л. 810.

⁵⁷ Там же, л. 569.

⁵⁸ Арх. Ин. Дел. 1694 г., № 21; Арх. Юст., кн. 71, л. 240.

⁵⁹ Наведені у виводі імена полковників опущено.

⁶⁰ Арх. Юст., кн. 71, л. 192.— Арх. Ин. Дел. 1694 г., № 19.

⁶¹ Арх. Юст., кн. 74, л. 651.

⁶² Там же, кн. 69, л. 385 и далее.

⁶³ Арх. Ин. Дел. Подлинники, январь 1695 г.

⁶⁴ Там же, февраль 1695 г.

⁶⁵ Арх. Ин. Дел. 1695 г., № 16.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ОБНОВЛЕННЯ ДОНБАС

*Страною воззв'язаним Донбас:
Очерки і Сост. З. Г. Лихолобова;
Редкол.: З. Г. Лихолобова (пред.) и др.
Донець: Донбас, 1987.— 271 с., 12 л. ил.*

Схвалення заслугове внід у світ книги, в якій у науково-популярній формі висвітлюється історія Донецького краю від перемоги Жовтневої революції до наших днів. Рецензована праця, побудована за хронологічним принципом, дає можливість читачу скласти досить повне уявлення про історію і сучасність Донбасу, участь трудящих промислового регіону в революційній боротьбі за перемогу Жовтня, у соціалістичному будівництві, показує мужність і стійкість донбасців у роки Великої Вітчизняної війни. В книзі висвітлено хід соціально-економічного та культурного розвитку краю в післявоєнний період, зокрема на сучасному етапі соціалістичних перетворень. Значна увага у ній приділена боротьбі за перемогу соціалістичної революції в Донецькому басейні. Цікавий, різноманітний за своїм характером фактичний матеріал розкриває на прикладі регіону складний процес переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, переконливо свідчить, що пролетаріат Донбасу на чолі з більшовиками слідом за робітниками Пітера і Москви пішов по шляху Жовтня. Демонструє опір не тільки російській, а й іноземній буржуазії, буржуазно-націоналістичної контрреволюції, відбиваючи наступ озброєних сил білогвардійців та інтервентів, розвінчуючи примірницьку політику есерів і меншовиків, які підтримували Тимчасовий уряд, трудящі Донецького басейну активно боролися за встановлення влади Рад. Зі сторінок книги перед читачами постають незабутні події того періоду, постаті тих, хто вніс свій вклад у справу перемоги Жовтня — К. С. Ворошилова, П. І. Пугова, Ф. А. Сергєєва (Артема), О. Я. Нархоженка в боєвих інших. З особливим інтересом читаються сторінки праці, що розкривають роль В. І. Леніна в мобілізації революційної енергії пролетаріату Донбасу.

В рецензованій праці всебічно аналізується процес відбудови народного господарства Донецького краю, здійснення індустріалізації. В ній міститься цікавий фактичний матеріал, що розкриває етапи відновлення й розвитку економічного потенціалу Донбасу, який В. І. Ленін розглядав як важливу основу всієї економіки країни. На окремих прикладах показується величезний ентузіазм робітників Донецького басейну. Завдяки їх активній діяльності було введено в дію 150 шахт, ряд великих металургійних підприємств.

На жаль, процес колективізації села показано в книзі без аналізу тих труднощів і помилко, що були допущені в цій сфері. На основі аналізу різноманітного за своїм характером фактичного матеріалу в книзі розкривається ратний і трудовий подвиг трудящих Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни. Цінним є те, що автори показують донбасців на фронтах, у партизанських загонах, у підпіллі. В тексті названо багато героїв, які прославилися в роки війни, внесли свій важливий вклад у перемогу над фашизмом. На нашу думку, слід детальніше було б розповісти читачам про те, як героїчно працювали робітники Донбасу в радянському тылу, зміцнюючи оборонний потенціал країни. Цей сюжет заслуговує на широке і асєбічне висвітлення.

В книзі на значному фактичному матеріалі показано процес відродження Донбасу, його розвиток у період 60-х — першої половини 80-х років. Значну увагу в ній приділено розвитку регіону в умовах революційної перебудови.

Автори досить детально аналізують заходи, спрямовані на інтенсифікацію народного господарства краю, здійснення з цією метою цільових комплексних програм. Значний інтерес становить також матеріал про реконструкцію й технічне переобладнання шахт, інших промислових підприємств, впровадження нових наукових розробок у виробництво.

В книзі на прикладі Донбасу певною мірою проаналізовано ті негативні тенденції, які намітилися в економічному розвитку Донецького басейну, підкреслено, що вже в роки дев'ятої п'ятирічки темпи промислового розвитку регіону почали зменшуватися. Проте у праці не дано загальної характеристики економічного потенціалу Донецької й Ворошиловградської областей. Немає й характеристик трудових ресурсів краю, конкретних даних про те, скільки вугілля, металу, вестатів тощо дають країні робітники Донбасу.

Позитивною рисою книги є те, що в ній значна увага приділяється здійсненню на прикладі Донецького басейну соціальної політики Комуністичної партії й Радянської держави. Так, зокрема, відмічено цікаві дані про зростання заробітної плати, яка в середньому по Донбасу перевищує середньомісячну в цілому по країні. Однак цей факт ніяк не пояснюється. Взагалі соціальна сфера показана так, наче їй притаманні лише успіхи й досягнення. Безумовно, за післявоєнні роки немало зроблено для піднесення добробуту трудящих регіону, здійснено заходи на охороні здоров'я населення, розширено житлове будівництво тощо. Проте загальною недооцінка соціальної сфери суспільства, той факт, що зміцнення її матеріаль-

ної бази провадилося за залишковим принципом, зумовили наявність серйозних недоліків у забезпеченні потреб населення, в організації охорони його здоров'я.

Важливим напрямом здійснюваної перебудови є оновлення духовного життя радянського народу. В книзі досить повно розкривається багатогранний процес розвитку культури Донецького краю. Значну увагу в ній приділено аналізу факторів, що сприяють підвищенню культурного рівня широким верствам населення. Аналізуючи соціальну роль загальноосвітньої школи, автори правильно підходять до оцінки її рівня, відзначаючи, що він ще не відповідає сучасним вимогам. Досить повно в книзі відображено також діяльність художньої інтелігенції Донбасу.

З інтересом сприймається також підбірка оригінальних архівних документів, що розкривають події, пов'язані із соціально-економічним і духовним розвитком Донецького краю.

На жаль, у книзі недостатня увага приділена соціально-класовій характеристиці

регіону. Слід було б детальніше показати трансформацію класнісного до класного складу робітничого класу, дати загальну характеристику населення краю, половину якого становило міське. Читачеві цікаво було б дізнатися й про те, що Донецька область, населення якої в 1985 р. становило понад 5,3 млн. чол., — це найбільша за його чисельністю область в Українській РСР.

Взагалі вступ до науково-популярних нарисів повинен мати докладну адміністративно-територіальну і демографічну характеристику регіону. Обов'язково необхідно було також відзначити, що Донбас, крім Донецької й Ворошиловградської областей, включає в себе і ряд районів Ростовської області РРФСР.

Незважаючи на певні упущення, рецензована книга, безумовно, знайде свого читача. Цією справою те, що вона написана літературною мовою, добре ілюстрована і художньо оформлена.

Л. А. ШЕВЧЕНКО (Київ)

ВИРІШАЛЬНІ БИТВИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

*Громадянська війна в ССРСР: В 2-х т.
Т. 2. Решаючі перемоги Червоної Армії:
Крає імперіалістическої інтервенції
(март 1919—октябрь 1922 гг.)
Под общей ред. проф. Азовцева Н. Н.
М.: Воениздат, 1986.—447 с.*

Вийшов у світ другий том видання «Громадянська війна в СРСР», підготовлений Інститутом воєнної історії Міністерства оборони СРСР (перший том опублікований у 1980 р.). Рівень наукових досліджень з історії збройної боротьби проти контрреволюції визначають, насамперед праці узагальнюючого характеру. Названа двотомна монографія вносить значний вклад у вивчення цієї проблеми. Її автори опираються на останні досягнення історичної літератури, широко використовують документальні матеріали, зокрема директиви Головного та фронтового командування Червоної Армії, вводять до наукового обігу нові архівні документи. За своєю структурою та змістом монографія відрізняється від попередніх праць з історії громадянської війни. Основна увага в ній приділяється воєнному факторові, всі інші розглядаються лише з точки зору їх впливу на кіл збройної боротьби.

У рецензованому томі досліджуються найважливіші події, пов'язані з розгромом головних угруповань ставленників Антанті — військ Колчака, Денікіна, білополяків і Врангеля, ліквідацією останніх вогнищ воєнної контрреволюції в нашій країні.

Керуючись марксистсько-ленінською методологією, автори при висвітленні подій основних етапів громадянської війни аналізують міжнародну, політичну та вій-

ськову обстановку. В книзі викриваються плани міжнародного імперіалізму, показуються роль тих чи інших контрреволюційних угруповань у загальному плані антизабори контрреволюції, сутєвості місця відведено характеристичні військові боївгардійців та інтервентів. Використовуючи документальні та літературні джерела, в тому числі спогади керівників збройної контрреволюції, автори аналізують військово-стратегічні плани командування, показують чисельність військ, їх військово-технічну оснащеність, організацію тощо. Це дає їм можливість зробити висновки про те, що білосвардійські режими не могли створити міцного ґвалту, босодатність їхніх військ ослаблювали соціально-політичною неорядорідністю збройних сил, суперечностями між окремими групами, насильною мобілізацією в армію селянства, реакційністю цілої війни, моральним розладом в армії.

Поряд з цим показані заходи Комуністичної партії та Радянського уряду щодо перетворення країни в єдиний воєнний табір, мобілізації всіх сил і ресурсів на розгром ворога.

Велику роль в організації розгрому Інтервентів та білогвардійців відіграла Рада Оборони (РО) на чолі з В. І. Леніном. Бисвітлюючи питання про перетворення РО в Раду Праці та Оборони (РПО), автори на відміну від попередніх видань з цієї теми справедливо не зводять цей важливий крок до однієї дати. Це має принципове та актуальне значення. Ніяк, в умовах перебудови, ще більшу роль відіграє використання теоретичної спадщини В. І. Леніна. Характерними рисами ленінського керівництва перебудовою, зміною форми роботи, у тому числі й перетворенням РО в РПО були розуміння об'єкти-

тої необхідності, своєчасність, конкретність. Згодити перебудову цього органу до однієї дати — 14 квітня 1920 р., коли відбувся III засідання РПО, значить не розуміти всієї гениальності лєнінського керівництва цим важливим процесом. Перебудова відбувалася не в середині квітня 1920 р., а з самого початку другого мирного періодички, тобто, зразу ж після VIII Всеросійської конференції РКП(б) (грудень, 1919 р.). Мова назва органу — РПО — була одним з кроків у процесі перетворення. Вперше про перейменування Ради Оборони В. І. Ленін говорив 31 березня 1920 р. на IX з'їзді РКП(б). Питання про перетворення РО в РПО має велике теоретичне та політичне значення і потребує більшого аналізу. На жаль, автори на цьому зупинилися недостатньо. Економічна політика партії в роки громадянської війни набула специфічних рис «соціального комунізму». Авторі рецензованої праці показують його роль у забезпеченні перемоги над ворогом. Проте вони досить поверхово проаналізували економічну політику Радянської держави у той час. Сам термін «воєнний комунізм» у різних місцях книги то береться в лапки, то ні, що, на наш погляд, має принципове значення і свідчить про розбіжності серед авторів у його розумінні.

У книзі підкреслюється, що вирішуючи проблему зміцнення тилу, партія та уряд опиралися на ряд об'єктивних факторів і насамперед силу її політичний вплив робітничого класу та його союз із селянством. Розкриваючи вирішальну роль робітничого класу у зміцненні обороноздатності Радянської країни, створенні матеріально-технічної бази для ведення війни, автори наводять численні факти, у тому числі по Україні. Проте ними обійдені негативні процеси, що відбувалися в роки громадянської війни в самому робітничому класі — скорочення чисельності, погіршення соціального складу, які об'єктивно означали його дезорганізацію і потребували значних зусиль партії та уряду на збереження кадрів пролетаріату, підвищенню його класової свідомості, трудової і політичної активності.

Цінний узагальнюючий матеріал про зміцнення Червоної Армії та Військово-Морського Флоту України Рад дав можливість авторам окреслити завдання, що вирішували збройні сили республіки, показати їх організацію, бойовий склад, технічне озброєння, внутрішню структуру, чисельність на різних етапах громадянської війни, національний та класовий склад, забезпеченість командним і політичними кадрами. Авторі переконливо доводять, що боєздатність радянських військ, незважаючи на те, що вони поступалися арміям білогвардійців та інтервентів в озброєнні, постачанні, військовій підготовці, була набагато вищою. Водночас недостатньо уваги приділено боротьбі з дезертирством у Червоній Армії, тоді, як про дезертирство у білогвардійських частинах

написано багато. Авторі згадують про повстання дезертирів у тилу радянських військ, однак не розкривають його соціальні корені, причини й наслідки. Зовсім не показана діяльність наділеної широкими повноваженнями організації — Центральної комісії по боротьбі з дезертирством та її відділень на місцях.

Головна увага авторів зосереджена на розвитку бойових дій, їх долі та наслідках. Вони аналізують співвідношення сил перед кожною значною операцією, оперативно-тактичні плани сторін, їхню розробку та коректування. Не залишили поза увагою і розбіжності з тих чи інших питань, які мали місце серед командування Червоної Армії, його помічків й прорухами. Проте автори, показуючи втрачені білогвардійців та інтервентів, чомусь мало зупиняються на втратах Червоної Армії. В книзі докладно описується хід воєнних дій, підкреслюється значення кожної битви для їх дальшого розвитку. Проте у праці, що має військово-історичний характер, хотілося б бачити більше аналізу способів ведення бойових операцій, специфіки, особливостей маневрування військами, використання тактичних прийомів тощо.

Позитивним у монографії, що привертає увагу читача, є розширення історіографії персоналій. Однак зроблено далеко не все, щоб розповісти «про тих, хто був забутий і про них згадатися»¹. Дуже поверхово в історичній літературі висвітлена доля командарма 2-ї Кірової Армії П. К. Миронова. У жовтні 1919 р. реєстрованим його було засуджено до страти. Втручання ВЦВК та ЦК РКП(б) попередило виконання вироку і з нього було знято обвинувачення в контрреволюції. Вартує його обговорювати у 1921 р., тоді ж він і загинув. Це майже зовсім не висвітлено в публікаціях. Залишається до книги не з'ясовано в мемуарному плаші долі комуніста А. С. Богунського (справжнє прізвище Шарий), який у 1919 р. командував Особливою Радянською Піндірською бригадою. В історичні періодичерела це військово з'єднання увійшло під назвою «бригада Богунського»². В. О. Антонов-Овсієнко давав позитивну оцінку П бригади та командирів у боротьбі проти банд Григор'єва, особливо у захисті Києва від заколотників³. У цьому зв'язку викликає сумнів правомірність того, що в липні 1919 р. Богунський був виключений у Полтаву, обвинувачений і негідно страчений. Цей трагічний факт збігся з прибуттям туди 20 лютого 1919 р. Л. Д. Троць-

¹ Горбачев М. С. Виступлення на зустріч в ЦК КПСС з керівниками історичних центрів // Коммунист.— 1987.— № 12.— С. 11.

² Директиви командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.): Сб. документов. В 4-х т.— М., 1972.— Т. 2.— С. 786.

³ Антонов-Овсенко В. А. Записки о гражданской войне.— М.— Л., 1933.— Т. 4.— С. 145—234.

кого⁴, який, будучи керівником Військового відомства, допускав чимало помилок, особливо щодо кадрів.

Майже зовсім залишається невисвітленою військова діяльність на Україні воєнатора Е. С. Панцержанського. В 1920—1921 рр. він командував військово-морськими силами Чорного і Азовського морів і водночас (а 1921 р.) був помічником командуючого військами України та Криму по морській частині. Пізніше Е. С. Панцержанський займав різні відповідальні військові посади, а в 1937 р. став жертвою культу особи. Всі ці питання потребують дальшого розроблення.

Через усі розділи тому проходить левинська ідея керівної ролі Комуністичної партії — найважливішої умови перемоги над силами іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції. На багатому фактичному матеріалі показано, як ЦК РКП(б) вирішував основні питання, що виникали із завдань оборони, спрямовував діяльність головного командування Червоної Армії. Авторі підкреслюють, що для успішного здійснення керівництва захистом завоювань соціалізму, РКП(б) необхідно було стати воюючою партією, перебудувати, виходячи з умов війни, свою внутрішню структуру та методи роботи, показати вагність організованості та дисципліни. Проте у монографії недостатньо проаналізовані зміни в організаційній структурі та соціальному складі партії більшовиків, які відбулися за роки громадянської війни в результаті перебудови всієї діяльності РКП(б) відповідно до військових завдань. У цьому плані бажано було б ширше і більше використати резолюції X з'їзду РКП(б) «Про партійне будівництво», зокрема розділи «Воєнний період і наша партія» та «Суперечності воєнного періоду і партія».

Книга, на жаль, не позбавлена і деяких фактичних неточностей. Так, автори стверджують, що під час заколоту Григор'єва — начальника 6-ї Української Радянської ди-

візії у травні 1919 р. — командуючим військами, що діяли проти заколотників, був призначений нарком внутрішніх справ УСРР К. Е. Ворошилов. У його розпорядженні знаходилися двічі війська 1, 2, 3-ї Українських радянських армій, Дніпрова військова флотилія, тилові гарізони Харківського військового округу (ХВО), військові школи. Однак документи свідчать, що у зв'язку із заколотом Григор'єва наказом по арміях Українського фронту від 10 травня 1919 р. К. Е. Ворошилов був призначений командуючим військами ХВО⁵, а командування всіма збройними силами України Рада Робітничо-Селянської Оборони УСРР доручила командуючому Українським фронтом В. О. Антонову-Овсієнко⁶.

Недоліком праці є відсутність карт і схем, хоча авторам на це вказувалося при рецензуванні першого тому⁷.

Загалом, незважаючи на деякі недоліки, авторським колективом виконана важлива й корисна робота. На основі широкого використання літературних джерел та архівних документів, серед яких значна частина вперше вводиться до наукового обігу, зібрано та узагальнено великий конкретно-історичний матеріал. Праця має викликати інтерес у дослідників, всіх, хто цікавиться історією громадянської війни, сприятиме поширенню наукових знань про одні з найгероїчніших періодів нашого минулого.

К. І. ПОЗНЯКОВ (Дніпропетровськ),
О. В. МИХАЙЛЮК (Дніпропетровськ)

⁵ Директивним командування фронтів Красної Армії. — Т. 4. — С. 616.

⁶ Гражданская война на Украине, 1918—1920: Сб. документов и материалов. В 3-х т., 4-х кн. — Киев, 1967. — Т. 2. — С. 39, 40.

⁷ Лияникий С. Новый труд по истории гражданской войны // Военист. журн. — 1982. — № 1. — С. 81.

ДЕМОКРАТИЧНЕ ОФІЦЕРСТВО І ВЕЛИКІЙ ЖОВТЕНЬ

А. О. Буравченко.

В ногу з революцією.

Демократическое офицерство
в Великой Октябрьской социалистической
революции.

— Киев, изд-во при Киев. гос. ун-те
изд. «Вид. «Види школар»,
1988. — 142 с.

Хто не пам'ятає один з кульмінаційних моментів класичної стрічки радянського кінематографу фільму «Чапаєв» — психічну атаку білогардійських частин, які атакували позиції наших військ.

В основу цього епізоду було покладено сформульовану у «Короткому курсі історії ВКП(б)» концепцію розстановки класових сил у громадянській війні. Згідно з нею до табору контрреволюції повністю відносилися офіцерський корпус колишньої царської армії. Такий погляд тривалий час домінував у нації. Окремі ж факти про службу російських офіцерів у Червоній Армії (скажімо, І. І. Вагінця, М. Д. Бонч-Бруєвича, С. С. Каменєва, М. М. Тухачевського) сприймалися швидше як виняток.

На початкових етапах розвитку радянської історіографії, коли історичний процес розроблявся в найбільш загальних рисах, без глибокого вивчення фактичного матеріалу, концепція розстановки класових сил у громадянській війні, зокрема, офі-

царського корпусу царської армії, не виключала сумнівів. Але згодом з'явилися факти, які свідчили, що у створенні Червоної Армії брала участь значна кількість колишніх царських офіцерів. Однак через те, що тривалий період ця проблема вивчалася вибірково, в її дослідженні залишалася багато «ближніх плям». Лише в останні роки перед істориками відкрилися нові можливості для об'єктивного вивчення подій минулого. Нині їх зусилля спрямовані на глибоке, позбавлене схематизму і догматизму відтворення історичної правди. Це повною мірою стосується й історії Великого Жовтня.

Робота в цьому напрямі тільки-но розпочалася, але вже є й перші успіхи. До них слід віднести рецензовану монографію. Більшість ідей, висловлених А. О. Буравченковим у статтях, повідомленнях, розвідках, акумулювалася у книзі. Проте він зібрав, проаналізував і новий, ще не апробований фактичний матеріал. Автор ретельно опрацював фонди центрального архіву СРСР, зібраних документи, періоду 1917—1918 рр., літературу двадцятих років та найновіші дослідження вчених.

Такий комплекс документів дав змогу А. О. Буравченкову дати кількісні та якісні характеристики офіцерського корпусу напередодні Жовтневої революції. В книзі переконливо доведено, що імпералістична війна остаточно покінчила з класовою дворянською однорідністю командного складу армії, який був притаманний їй у попередні періоди історичного розвитку. Воєнетський театр військових дій, гігантські людські втрати вимагали поповнення багатовійнової армії. В той час відбувається кількісне зростання офіцера. У 1917 р. у його лавах налічувалося понад 300 тис. чол. Іх чисельність у порівнянні з 1913 р. зростає майже у 7 разів. Поряд з цим йде процес демократизації офіцера. Його ряди в основному поповнюються за рахунок вчорашніх солдатів, георгієвських кавалерів, унтер-офіцерів, студентів, службовців, різночинців. Якщо у 1913 р. дворяни становили майже 56% всього офіцерського корпусу, то у 1917 р. на їх долю, як твердить А. О. Буравченков, припадало менш як 10%.

Поступово він втрачає і класову замкненість, почав інтегруватися у політичне життя країни. Поряд із соціальним розшаруванням в його лавах відбувалася і процес політичної диференціації. Поруч з традиційною, монархічно встроєною частиною офіцера виникає й демократична. Чисельність останньої швидко зростає, особливо у 1917 р. Які ж головні причини цього? Найбільш повно автор монографії розкриває лише одну з них — агітаційно-пропагандистську діяльність більшовицької партії серед військових. Інші побіжно зводять до дії широкого кола факторів, які сприяли сиріягиттю ідей більшовизму. Не беручи під сумнів важливість агітаційно-пропагандистської робо-

А. О. Буравченков наводить найбільші позначки кількості офіцерського корпусу. Інші дослідники зважують, що вона була децю нижчою.

ти РСДРП(б), усе ж значимі, що такий підхід є децю одностороннім. У вир політичних подій передусім штовхалися реалії фронтового життя, імпералістичний, грабіжницький характер війни, Агітація і пропаганда лише закріплювали переконання, політизували їх. Нам здається, що ці аспекти теми слід було б розкрити більш повно.

Значний інтерес становить аналіз А. О. Буравченковим особливостей політичної боротьби в армії між Лютневим і Жовтневим революціями. Показаний розмах, з яким відбувався процес її демократизації, нейтралізації реакційно настроєного офіцера. Так, під тиском солдатів до червня 1917 р. було замінено командирів багатьох полків, дивізій та бригад. Тенішим ставав зв'язок демократичного офіцера із солдатськими масами. Це знашло свій вираз в участі офіцерів у створенні та діяльності Рад солдатських депутатів і комітетів, зростанні партійних осередків у військах. Найбільш повно автор досліджує діяльність більшовицьких організацій. Він розповідає про роль офіцерів-більшовиків Ю. М. Кошубинського, М. В. Криленка, Б. М. Занька, М. К. Тер-Арутюняна у розвитку революційних подій. Проте дослідник майже нічого не сказав про війна, який мали на офіцера двоїборжуазні партії, особливо есерівська. Історик обмежився лише констатацією факту, що весною 1917 р. їх організації в армії були найчисленнішими. Зовсім нічого не сказано про діяльність українських дрібнобуржуазних партій. Не висловив автор свого ставлення і до процесу українізації частини армії. Звичайно, питання ці складні, потребують глибокого самостійного вивчення. Проте й обмалювати їх слід, оскільки саме боротьба більшовиків проти дрібнобуржуазних партій (а на певних етапах і компроміс з ними) й визначали шлях розвитку революції.

Найбільш ґрунтовно А. О. Буравченков висвітлює участь демократичного офіцера у підготовці й здійсненні соціалістичної революції, а потім у формуванні збройних сил Країни Рад. Виходячи з ленінської концепції про збройне повстання як міцність, автор доводить, що величезна роль у його проведенні належала політично підготовленим партією більшовиків офіцерам заарям. На сторінках книги читач уперше зустріється з величезною кількістю прізвищ колишніх російських офіцерів, які натерпляючи революції перейшли на бік повстаючого народу. Г. І. Благонравов, Н. П. Вишневецький, Ю. М. Кошубинський, Б. А. Шежаєв займалися питаннями організації й навчання загонів Червоної гвардії у Петрограді. На Україні до цієї роботи були залучені А. І. Геккер, І. Н. Дубовий, І. Ф. Федько, у Білорусії — О. Ф. Мясников, Молдавії — І. І. Гаркavian, І. П. Уборевич та багато інших. Завдяки їм Червона гвардія у час повстання діяла як мобільна, боєздатна військова сила. На штурм бастионів контрреволюції революційні війська також вели колишні царські офіцери. Вони брали активну участь у захопленні Зимового паладу. Там відзначилися поручик Ф. П.

Хаустов, підпоручки С. С. Петрухін, П. В. Дашкевич, А. І. Тарасов-Родіонов, Я. А. Текін, прапорщики В. Н. Васильєвський, К. Я. Зедік, В. В. Сахаров. Демократичне офіцераство доклало чимало зусиль і для розгрому заклоту Керенського і Краснова.

З особливим інтересом читаються сторінки книги, де йдеться про залучення вищих офіцерів і генералів російської армії як експертів до ведення переговорів з німецькими представниками у Бресті. Згодом старі командні кадри відіграли свою роль в обороні країни, створенні Червоної Армії. Лише для участі в обороні Петрограда до 1 березня 1918 р. добровільно зареєструвалося 16 колишніх генералів, значна кількість офіцерів. А. О. Бураченко правильно зазначає, що в той період ними керували не стільки соціалістичні переконання, скільки почуття патріотизму, обов'язок перед державою. Однак і після підписання Брестського миру багато хто з офіцерів залишився в Червоній Армії. За даними на 20 травня 1918 р., в її складі

налічувалося 264 тис. чол., з них понад 8 тис. — військові спеціалісти.

Рецензованій праці притаманні нові, нетрадиційні підходи до оцінок подій революційного минулого. Її можна розглядати як одну із спроб відійти від шаблонів, загальних соціологічних моделей відтворення історичного процесу, в яких сили революції та контрреволюції визначалися апріорно, наперед і лише ілюструвалися відповідно підібраним документальним матеріалом.

Чи означає це, що монографія позбавлена габ і недоліків? Звичайно, ні. Про деякі з них йшлося вище. Потребують більш ґрунтовного розкриття, підкріплення фактичним матеріалом окремі положення й висновки праці. Проте суть не в цьому. Головне те, що поступово відбувається процес перебудови історичного мислення, минає відтворюється в усій своїй багатогранності, суперечностях, діалектиці. Рецензоване видання — вагомо цьому підтвердження.

В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ЗУСТРІЧ МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ СРСР

12—13 липня 1988 р. у Москві відбулася всесоюзна зустріч-нарада по підготовці створення Асоціації молодих істориків СРСР. В її роботі взяли участь 166 чол., які займаються дослідницькою, педагогічною й просвітільською діяльністю в галузі історії. Ініціаторами проведення цієї зустрічі були молоді історики Москви та Ленінграда, а також ВЛКСМ. Активну участь у ній взяли співробітники науково-дослідних інститутів Академії наук СРСР і союзних республік, викладачі вищих учбових закладів, професійно-технічних училищ та шкіл, наукові співробітники музеїв, архівів і бібліотек, представники громадських організацій і неформальних об'єднань молоді. Вони прибули з РРФСР, Азербайджанської РСР, Білоруської РСР, Грузинської РСР, Латвійської РСР, Таджикиської РСР, Узьбекської РСР та Української РСР.

Делегація України була представлена молодими істориками Ін-ту історії АН УРСР, Дніпропетровського, Київського, Одеського, Харківського і Чернівецького держуніверситетів, Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Харківського державного історико-археологічного музею-заповідника, Севастопольського музею оборони, Полтавського пед. ін-ту, Запорізького індустріального технікуму й середньої школи № 90 м. Києва.

Нараду відкрив заст. голови Ради молодих учених і спеціалістів ЦК ВЛКСМ, канд. філософ. наук А. Антонов. У своєму виступі він відзначив велику соціальну потребу в історичних знаннях сьогодні, важливу роль молодих учених у процесі вивчення трудящих історією. Підкреслювалося також, що головною метою зустрічі є обговорення проблем створення молодіжного об'єднання істориків.

На підтримку ініціативи створення Асоціації молодих істориків виступили присутні на нараді провідні радянські вчені. Серед них — головний редактор ж-лу «Вопросы истории» чл.-кор. АН СРСР А. А. Іскандеров; директор Ін-ту всевітньої історії АН СРСР д-р істор. наук О. О. Чубар'яні; ректор Московського історико-архівного ін-ту д-р істор. наук Ю. М. Афанасьєв; заст. директора Ін-ту історії АН СРСР д-р істор. наук А. М. Сахаров; заст. директора Ін-ту етнографії АН СРСР д-р істор. наук В. О. Тихонов; заст. ученого секретаря Відділення історії АН СРСР канд. істор. наук С. Д. М'якушев; голова Археологічної Комісії АН СРСР д-р істор. наук С. О. Шмідт.

У своїх виступах вони відзначили дедалі зростаючий процес історизації суспільної свідомості і у цьому зв'язку необхід-

ність підвищення соціальної ролі історичної науки в СРСР, виходу її на нові рубежі. Провідні радянські історики підкреслили, що потрібний час для створення нового історичного мислення, появи нових підходів до аналізу історичного процесу, в визнанні якого значна роль належить представникам молодого покоління. Вчені також відзначили, що необхідно приділяти більше уваги підвищенню професійного рівня молодих істориків, переобробленню старотипів у подачі історичного матеріалу, в аналізі проблем вітчизняної історії в контексті з проблемами всесвітнього історичного процесу. Вони закликали молодих істориків до вивчення нових нетрадиційних тем, досконалого аналізу документальних джерел.

Д-р істор. наук С. О. Шмідт у своєму виступі звернувся до проблеми взаємодії професійних істориків з громадськими організаціями та школою. Він підкреслював важливу, зокрема, роль молодих учених у розвитку такої галузі історичної науки, як краєзнавство.

Провідні історики Радянського Союзу відповіли на численні запитання своїх молодших колег, які взяли участь у роботі зустрічі-наради.

13 червня в конструктивній та діловій обстановці відбулися засідання тематичних круглих столів: «Вузлові проблеми історії радянського суспільства» (керівник канд. істор. наук О. Ложкін); «Держава. Громадянське суспільство. Особистість» (керівник канд. істор. наук С. Стайкевич); «Історія як наука і як предмет викладання» (керівник канд. істор. наук І. Філіппов). Представлені для обговорення питання викликали широкий обмін думками й дискусію. Від учасників наради надійшло багато практичних пропозицій, спрямованих на поліпшення методологічного вивчення історії, створення інформаційного банку знань та нових ідей, розширення можливостей використовувати архівні та інші документальні джерела.

Великий інтерес викликала зустріч з істориком Р. О. Медведєвим. Він розповів про свій життєвий шлях, прочитав уривки із своїх нових праць, відповів на численні запитання молодіжної аудиторії.

Учасники зустрічі прийняли Звєздення про необхідність створення Всесоюзної асоціації молодих істориків. Затверджено комітет по підготовці установчої конференції Асоціації, у роботі якого можуть взяти участь всі вчені. Після широкого обговорення проекту Статуту Асоціації передбачається провести Установчу конференцію наприкінці 1988 р.

Н. О. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

ВІДЗНАЧЕННЯ 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. П. ЗАТОНСЬКОГО

8 серпня 1988 р. в Інституті Історії партії при ЦК Компартії України відбулися урочисті збори громадськості, присвячені 100-річчю від дня народження відомого партійного і радянського діяча і вченого Володимира Петровича Затонського. У зборах взяли участь ветерани партії, працівники народної освіти, науковці Інституту літератури та Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України, студенти і викладачі Київського держуніверситету, в якому вчився В. П. Затонський та Київського політехнічного інституту, де вийняв працював викладачем, а також представники громадськості.

Збори відав директор Інституту історії партії, член-кореспондент АН Української РСР В. І. Юрчук. Доповідав про життєвий шлях і революційну діяльність В. П. Затонського зроби д-р іст. наук, професор В. А. Морозов. Він розповів про основні віхи багатосторонньої діяльності одного з організаторів Компартії України і керівників боротьби трудящих республіки за перемогу Радянської влади і побудову основ соціалізму.

Нелегкий шлях революціонера пройшов В. П. Затонський. Він жив і боровся в той історичний період, коли в умовах класової боротьби народжувалось нове, соціалістичне суспільство. Дуже різноманітною, як підкреслив доповідач, була діяльність В. П. Затонського — партійного діяча — кандидата в члени ЦК ВКП(б) і члена Політбюро ЦК КП(б)У, який протягом багатьох років очолював Народний Комітет освіти Української РСР, визначеного вченого — академіка республіканської Академії наук. І при цьому він залишався чуйним, людяним керівником, з відкритою кожному душою.

В доповіді В. А. Морозова, в виступах інших товаришів йшлося й про деякі помилкові погляди і позиції в діяльності В. П. Затонського — і в період утворення Компартії України, і в роки соціалістичного будівництва, зокрема — про вольові рішення під час знищення пам'яток історії — культових споруд; несправедливу критику діяльності окремих керівників республіки

і митців, безпідставні звинувачення їх в націоналізмі. Однак то були помилки активного політичного діяча, людини з гарячим серцем, які сьогодні не варто обходити мовчанням.

Діяльність В. П. Затонського тісно пов'язана із становленням народної освіти і культури на Україні, — говорила у своєму виступі заступник міністра народної освіти УРСР, д-р іст. наук, професор В. М. Курило. В. П. Затонський був одним із перших учасників і керівників революційних перетворень в галузі науки і культури, він зробив помітний внесок у розвиток радянської школи на Україні, зокрема, у справу ліквідації неписьменності, досягнення загальної початкової та поступового переходу до семірічної освіти. В. М. Курило повідомив, що Радіо Міністрів УРСР розглядається питання про встановлення премій імені Затонського для крапчиків у навчанні дітей-сиріт у школі та іменної стипендії для студентів педагогічних вузів.

Про свою роботу під керівництвом В. П. Затонського розповіла Т. П. Брауде, ветеран партії, в минулому — директор Київського педінституту. Ветеран партії І. К. Матусевич та В. З. Сідерський поділялися своїми спогадами про зустрічі з В. П. Затонським. Про його роботу як вченого і викладача Київського політехнічного інституту говорила у своєму вступі М. Т. Гловацька.

«Слово про батька» виголосив на зборах зав. відділом Інституту літератури АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР Д. В. Затонський.

У розвітті творчих сил, за кілька днів до свого 50-річчя загинув В. П. Затонський. Безпідставно звинувачений у «контрреволюційній діяльності», він став жертвою беззаконня періоду культу Сталіна.

Відзначаючи 100-річчя від дня народження В. П. Затонського, ми вшануємо світлу пам'ять більшовика великого організаторського таланту, відданого справі революції, людини аналітичного розуму і високої культури, яка зробила чималий внесок у справу побудови соціалізму.

М. М. САПУН (Київ)

ПОПОВ ГЕОРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

24 липня 1988 р. раптово помер відомий радянський історик-славіст, доктор історичних наук, професор, завідуючий кафедрою нової та новітньої історії Харківського держуніверситету Георгій Миколайович Попов.

Г. М. Попов народився 18 січня 1925 р. у м. Казані в сім'ї лікарів. В березні 1943 р. вісімнадцятирічним юнаком він за комсо-

мольським призовом пішов на фронт. Брав участь у боях за визволення нашій Батьківщини, Болгарії, Румунії, Угорщини, Югославії та Австрії. У вересні 1945 р., будучи командиром окремого батальйону 37-ї армії, Г. М. Попов був прийнятий у члени КПРС.

Після демобілізації з армії в 1946 р. у наступне життя Георгія Миколайовича бу-

ло пов'язане з Харківським університетом, у якому він пройшов шлях від студента до професора, завідуючого кафедрою. В 1954 р. він захистив кандидатську дисертацію «Боротьба Болгарської комуністичної партії за піднесення культурного рівня трудящих мас (1949—1952 рр.)», у 1967 р. — докторську — «Болгарські комуністи у боротьбі за здійснення культурної революції (1944—1958 рр.)».

М. Г. Попов зробив вагомий вклад у розвиток вітчизняної славистики. Ним опубліковано більш як 130 праць з історії Болгарської комуністичної партії, братнього співробітництва народів СРСР і НРБ. Найбільш значні з них — монографія «Болгарські комуністи у боротьбі за здійснення культурної революції (1944—1948 рр.)» (1966 р.), книги, написані у співавторстві, «Кризис волеїні рожка» (1968 р.), «Інтернаціональна сила ленинських ідей» (1971 р.) та «Культурне будівництво в європейських соціалістичних країнах» (1975 р.). Плодотворна діяльність Г. М. Попова як ученого здобула широке визнання у нашій країні та за рубежом.

Наукову працю Георгій Миколайович успішно поєднував з навчально-педагогічною й громадською. Під його керівництвом було підготовлено й захищено 35 канди-

датських дисертацій. Він очолював школу істориків-славистів, яка склалася у Харкові.

Г. М. Попов брав активну участь у громадсько-політичному житті. Він обрався заступником секретаря комітету комсомолу університету, головою комітету профспілки викладачів та співробітників, членом Правління Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, заступником голови Правління Харківського міського відділення цієї організації. Георгію Миколайовичу були притаманні партійна принципи, глибоке знання справи, високе почуття відповідальності, чуйність у ставленні до людей.

Г. М. Попов нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня, дев'ятьма радянськими й чотирма болгарськими медалями, Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР, Почесним золотим знаком Всенародного комітету болгаро-радянської дружби (НРБ).

До останніх днів свого життя Георгій Миколайович продовжував активно працювати.

Світлий образ ученого-комуніста, талановитого педагога, людини високих моральних якостей, назавжди залишиться в серцях його учнів, колег, всіх тих, хто його знав.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.